

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО і ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Ч: 10 Ювілейне число **ПАРИЖ**

Україна виходить вже п'ять років

«L'UKRAINE»

REVUE SOUS LA DIRECTION D'ELIE BORSCHAK.

Etudes ukrainiennes. Vie culturelle en France.

Paris.

Ілько Боршак: Україна в Парижі. Правий беріг. Національний Архів (797). — До наших читачів і друзів (800). — Десяте число «України» — 912 сторінок (801). — **В. Шугаєвський:** Нове тлумачення сенсу «Трибуна» на монетах Київської Держави (803). — **Ю. Шерех:** Ще про назви Дніпрових порогів у Константина Багрянородного. Відповідь К. У. Фалькові (807). — **О. Б. Курилас, С.Н.:** Пам'яті св. Йосафата Кунцевича (821). — **Л. Винар:** Англієць про Україну в XVII-у сторіччі (824). — **Ілько Боршак:** I. Орликіяна. II. Діла й дні Гетьмана Пилипа Орлика (826). — **П. Ковалів:** До проблеми формування української мови (835). — **Д. Оляничин:** Україніка в Штуттгарті (838). — **Б. Крупницький:** Німеччина й Україна в XVIII-му стол. (843). — **Ілько Боршак:** Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі (849). — **Ілько Боршак:** Українець-європеєць — Василь Горленко (857). — **Євген Бачинський:** Бібліотека і читальня «Української Громади в Парижі» (861). — **Ілько Боршак:** Галичина й українська справа в XIX ст. (863). — **Б. Жук:** Подорож до Дніпрових порогів і до Запорозької Січі (866). — **Ілько Боршак:** Жорж Санд (1804-1876) (870). — Антуан де Ривароль (1753-1853) (873). — **Документи:** Невидані листи М. Зерова до В. Чапленка (875). — **Забуті сторінки:** Євген Чикаленко, З його Щоденника (1907-1917) (881). — Метрика народження Олени Пчілки (882). — **Про Згаслих:** Рене Груссе, Жан Бургіньон, В. Ковопчинський (883). — **З жальної картки:** Степан Баран, Монсин, Е. Болен, Борис Греков, Н. Я. Григоріїв, Юрій Тищенко, Зигмунт Батовський, Е. Н. Мінс, Антоніна Шаповал (888). — **Науково-Культурна Хроніка** (894). — **Наші Відгуки** (898). — **Огляд і рецензії** (902). — **Наше листування** (910). — **Україніка** (912). — **Надіслане до Редакції.**

Передрукосвати матеріали з «України» дозволяється, але з зазначенням джерела.

E. Borschak: L'Ukraine à Paris. Rive droite. Les Archives Nationales (797). — A nos lecteurs et amis (800). — «L'Ukraine» № 10 — 912 pages (801). — **V. Shuhaievskyj:** Une nouvelle interprétation du sens du «Trident» sur les monnaies de l'Etat Kie vien (803). — **Y. Cherech:** Encore sur les noms des Cataractes du Dniepr chez Constantin Porphyrogenetes (807). — **P. Kurylas:** A la mémoire du Saint Josaphat Kuncevitsh (821). — **L. Wynar:** Un anglais sur l'Ukraine du XVII-me siècle (824). — **E. Borschak:** I. Orlykiana. II. Les travaux et les jours du Hetman Philippe Orlyk (826). — **P. Kovaliv:** Sur le problème de la formation de la langue ukrainienne (835). — **D. Oljantehin:** Ukrainica à Stuttgart (838). — **B. Kroupnyckyj:** L'Allemagne et l'Ukraine au XVII-me siècle (843). — **E. Borschak:** Marco Vovtchok et ses relations de Paris (849). — **E. Borschak:** Un Ukrainien-Européen — Vasyli Horlenko (857). — **E. Batchynskyj:** La Bibliothèque et la Salle de lecture du «Cercle ukrainien de Paris» (861). — **E. Borschak:** La Galicie et la cause ukrainienne au XIX s. (863). — **B. Shouk:** Le voyage aux Cataractes du Dniepr et à la Sitch Zaporogue (866). — **E. Borschak:** George Sand (870). — Antoine de Rivarol (873). — **Les Documents:** Les lettres inédites de M. Zerov à V. Tchaplenco (875). — **Les pages oubliées:** E. Tchykalenko. Extrait de son journal intime (881). — L'acte de naissance d'Olena Ptchilka (882). — **Nécrologie:** R. Grousset, J. Bourguignon, V. Konop-tchynski, S. Baran, Mons. E. Beaupin, B. Grekov, N. Hryhorjiv, Y. Tysch-tchenko, Z. Batovski, E. Minns, Madame A. Chapoval (883). — **La Chronique** (894). — **Nos Echos:** (898). — **Comptes rendus et analyses** (902). — **Notre correspondance** (910). — **Ucrainica** (912). — **Livres reçus** (912*).

Редагування цього збірника закінчено 31 грудня 1953 року.

« У К Р А І Н А »

У науковці збірники за редакцією І. Боршака, з участю видатних українських науковців. Виходить двічі на рік.

Цей окремого збірника: у Франції — 275 франків; у Бельгії — 40 франків; у Німеччині — 3 марки; в Англії — 5 шилінгів; у ЗДА — 80 центів.

Підписувач «України» в ЗДА: М. Hnatyshak, с/о Ing. R. Kosyk, 24 Selkirk Street, Rochester, N.Y. U.S.A.

Щорічні висилати на адресу адміністрації «України»: 186, Bd. Saint-Germain, Paris (VI).

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО І ФРАНЦУЗЬКЕ КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

1953.

ЗБІРНИК ДЕСЯТИЙ

ПАРИЖ.

Україна в Парижі

МАНДРУВАННЯ Й ПАМ'ЯТКИ

Правий беріг

X.

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВ

Les vivants sont toujours, et de plus en plus, dominés par les Morts (Auguste Comte: *Système de politique positive*, II, 61).

Тому що ми «мандруємо» в Парижі, залишимо новітній його беріг, візьмемо трамвай, чи підземельну залізницю («Métro») і відемо в найшумнішій частині міста, в старому Парижі, на правому березі, біля Hôtel de Ville, Миської Думи. Кілька кроків по вулиці «Архіву» («rue des Archives») й ми опинимося на тій старовинній вулиці, «rue des Francs-Bourgeois», що датує аж від XIII-го в. й дістала свою назву від того, що тут тоді знаходився притулок для старців, «вільних» (francs) од усяких податків. Згодом з XV-го аж до XVII-го в. ця вулиця зробилася вулицею повій і всяких пройдисвітів...

Колись, за середніх віків, панувало тут бурхливе життя. Тепер, в цьому місці вмирає шум галасливих вулиць, сюди не досягає буденне життя. Це справжній острів мовчанки та задуми.

Тут міститься розкішний палац Роган-Субіза (Soubise), де знаходиться «Національний Архів» Франції («Archives Nationales»). Відвідувача зустрічає велика статуя «Історія», зроблена за картиною Делякруа, відомого маляра-романтика (1799-1863). Ви входите до палаца широким двором, що має 62 метри довжини, 40 метрів ширини, оздобленим галерею в 56 колон. Цей славний палац збудував у такому вигляді 1705-1709 рр. архітект Delamair задля княжни Ганни Роган, коханки короля Люї XIV й дружини лагідного на такі речі князя Субіза. Але на місці цього палаца існував уже віддавня палац, або як говорили тоді, «Hôtel», іншої родини, що увійшла до історії Франції. Паєна Роган-Субіз купила свій палац у Гізів (Guise), що тут жили коло 164 років.

Палац Субіза проданий був за 16.000 ліврів, 1533 р. Ганні д'Ест, дружині Франсуа де Лорена, князя Гіза, що посідав знамениті воєнні таланти (самий палац є дуже старий, бо він датується від 14-го віку й не раз міняв своїх власників, аж до 1533 р.).

1566 р. Франсуа де Лорен подарував свій палац («Hôtel de Guise») своєму братові Шарль де Лорен, кардиналові й Реймському архієпископові, тому самому, що коронував Шарля IX-го (1561). Потім палац перейшов у власність славнозвісного Анрі де Гіза, сина Франсуа де Лорена, так званого «Balafgré» («Шрамований»), першого але не останнього коханця «Королеви Марго», амбітного аж до неможливості, одного із головних ініціаторів Бартоломеївської ночі, душі «Католицької Ліги», скерованої проти майбутнього Короля Анрі IV-го, тоді ще Гугенота, і що знайшов свій кінець в замку Блуа, де впав під ударами кинджалів людей короля Анрі III-го...

1749 р. палац зробився власністю Шарля де Рогана, князя Субіза, так званого «маршала де Субіза», що користався симпатією всіх фавориток короля Люї XV-го. Це він утратив за часів семирічної війни баталію під Росбахом, що викликало модну тоді пісню в Парижі: «Soubise, où donc est ton armée». Але ця поразка не позбавила де Субіза симпатій останньої фаворитки Люї XV-го — графині де Баррі. Цей «маршал де Субіз» помер 1787 р., два роки до революції, що мала скасувати цілий той режим, що за його представника був князь де Субіз. Починаючи від Наполеона, від 1808 р., палац Роган-Субіза стає осідком «Національного Архіву», що, очевидно, поступово мав назву «Царського» та «Королівського».

У чарівній обстанові, що панує в «Національному Архіві», бачиш під склом, чи у шухлядах, покритих порохом, такі багатства, що, беручи під увагу теперішні ціни автографів можна би ними сплатити всі борги світових держав. А коли би покласти ці документи поруч себе, вони покрили би шлях од Парижу до Еспанії...

У робітні Архіву мало взагалі осіб: спокійні й працюючі люди, здебільшого постійні відвідувачі. Хто бо раз засмакував у причаї цього місця, — той отруєний ним на ціле життя. Тут немає нічого сучасного, все тут у минулому: найновіші документи, що є приступні для дослідувачів, є сперед 50 років... Постійний зв'язок з старовиною, перелистування давніх оригінальних документів, надають працівникам якусь особливу медлякостію, немов би вони цілий час торкалися таємниць померлого. Тут узагалі мало розмовляють, а як що розмовляють, то на дивній мові, незрозумілій для профанів: BB28, FG II, Ad. 17, 92. — шифри серій документів — лунають в тихій салі «Національного Архіву».

Яка то була подія в світі ерудитів, коли 1924 р. вийшов з друку каталог серії F7, серії, що лічить 12.000 пакунків, реєстрів та картонів, а в кожному з них до тисячі документів. Що до змісту серії F7, це є папери страшного колись «Комітету громадської Безпеки», Конвенту, поліції часів Фуше й Наполеона... Коротко кажучи, немає найменшої події у Франції за часів Революції та Наполеона, що не мала би свого відгуку в документах Серії F7. А тому, що за часів Наполеона, майже ціла Європа залежала від Імператора, події інших країн теж знайшли тут свій відгук...

Щодня Наполеон одержував од Фуше, свого міністра поліції звіт на 30 сторінок про все, що діялося в великій розміром імперії. Де б не був Імператор: у Парижі, у Мадриді, у Берліні, у Москві, у поході, — Фуше пильно інформував свого господаря про все: вбивства, крадіжки, пожежі, курс біржі, нові театральні вистави, арешти змовників, справжніх чи вигаданих, стежі за «підозрілими», навіть про легке поводження, делікатно кажучи, світських дам...

Скільки в тих паперах Фуше, що їх я переглядав, авантур, романів, інтриг, хитрощів, зрад: скільки щодених трагедій... Адже тогочасні в'язниці легко відчинялися у французькій імперії задля одного злосливого слова проти Володаря, а на телерішній Grenelle розстрілювали...

Так і бачиш сьогодні страшного шпигуна Фуше, що з глибини свого бюра спокійно, скептично й іронічно що дня списує в своєму звіті князів, королів, військових, письменників... Яку мав рацію Фуше, Отрантський князь, твердити пізніше в своїх спогадах, що він «торкався пальцем усіх мерзот і студіював найгірші гідоти людства»...!

Кого не було поміж «сексотами» Фуше? Власники каварень, дами, ценці, фризієри, льокаї, князі й навіть сама цесарева Жозефіна. Вся Німеччина, Австрія, Італія, Англія, Іспанія, Росія, Україна — були повні шпигунами Фуше...

Але в «Національному Архіві» є документи куди старше Наполеонівської доби. Ось папирусовий заповіт короля Клотаря II (621), один з найстарших документів Архіву; грамота Карла Великого (812) з печаткою, що на ній видко античний дорожочинний камінь, який репрезентує Юпітера; зобов'язання на письмі Жуанвіля, історіографа Людовика IX Святого, не одружуватися з донькою графа де Бара, без дозволу графа де Шампань (1239); допит Тамплієрів (1307); листи Марії Стюарт (1560); лист Катерини Медичі до іспанського короля Пилипа про Баргольмеївську ніч (1572); листи кардинала Рішельє (1624); оригінал Піренейського договору між Францією та Іспанією (1659); автографічне повідомлення Кольбера королеві Люї XIV про будівництво Версальського замку (1665); автографи Сен-Сімона, Босює, Ля Брюйєра, Корнея, Мольєра, Буало, Мабійона, Вольтєра, Бюффона; автентичний заповіт королеві Марії Лешинської, дружини Люї XV (1767); автентичний протокол присяги в «Jeu de Paume» 20 червня 1789 р., що є початок Революції; документи про руїну Бастилії; листи Марії Антуанети... Та треба б списати цілий том, щоби тільки перелічити навіть готовніші документи Національного Архіву, що є властиво архів цілої французької історії...

Зрозуміло отже ж, що українські дослідники, що займалися історією Франції, працювали тут. Згадати тут хоч би прізвище І. Лучицького («Україна», № 7, стор. 512), що пильно студіював у «Національному Архіві» аграрне питання за часів Великої Революції...

Очевидячки чимало часу автор цих сторінок провів у Палаці Субіро-Рогана, вишукуючи там матеріяли про франко-українські зносини в минулому. Там я знайшов, між іншим, листи Королеви Марії-Луїзи, вихованої при французькому дворі й дружини спершу польського короля Владислава IV-го, а потім Яна-Казимира, королів, що відіграли таку значну роль в історії України... Там також я знайшов папери князя de Broglie, що фактично стював на чолі «Secret du Roi» (Королівської таємниці). Люї XV-го, тобто таємниці французької дипломатії XVIII-го в. В цих паперах є цифри, що під ними фігурували різні особи, що їх таємницю треба було через державні інтереси, заховати: Україна, наприклад, фігурувала під цифрою «72», Січ — «14», Григор Орлик — «1265», гетьман Розумовський — «1017»... Працював я також у «Національному Архіві», коли писав свою працю «Наполеон і Україна», навіть багато працював, бо там у серії AF IV, є чимало документів, що стосуються до Наполеонівських плянів щодо України, згадати, хоча би, цікавий, докладний меморіал Бургуєна, військового аташе в Петербурзі про «країни біля Чорного та Озівського моря» (1804 р.); лист польського емігранта Тадея Мос-

товського, 22-го листопада 1806 р., до Маре, французького міністра закордонних справ, що в ньому він вимагав, як кордонни відновленої Польщі — «Дніпро на сході, Чорне море та Карпати на півдні».

**

На старому годиннику в палаці Субіз-Рогана б'є шість. Це час розлучатися з минулим. Поволі, якимось неохоче залишають свої місця працівники. Сама служба, що цілий час приюсить і відносить документи, що надихалися пороку минулого, не квалиться.

Виходите знову двором з широкими кордонами й за кілька хвилини ви опиняєтеся в центрі бурхливого Парижу... А ваші думки ще там, у палаці Субіз-Рогана, цілий час у вас кружляє в голові думка, що справді історія — це сховок архівів, звідки витягаєш спогади, що можуть допомагати живим людям...

Ілько Боршак

До наших читачів і друзів

Ті з Вас, що слідкують за "Україною" віддавна, знають, що ми все шукали удосконалення цього журналу, сьогодні майже єдиного наукового журналу, у Вільному українському світі. Останні знають також, як ми цінімо їх "листи до редакції" й ми користуємося цією нагодою, щоби ще раз прилюдно подякувати їм за їх "листи до редакції". Такі "листи" задля нас більше цінні, ніж навіть ті пресові прихильні голоси, що їх "Україна" позбирала з українських та чужинських часописів.

Одного дня наші читачі й друзі відкрили "Україну", зв'язані з нею через її якість, але чисимо, що їх можливо не задовольняє ані вибір тем, ані рівновага її відділів, ані теми деяких статей. Ось чому ми звертаємося сьогодні до наших читачів і друзів, — це щоби полегшити їх відповідь, — і прохасмо їх заповнити цей питальний лист та повернути його до редакції "України". Очевидячки, що цей питальний лист не є вичерпальний і ми будемо невиможно радіти, коли наші друзі й читачі подадуть свої власні суггестії редакції "України".

1. Яка є Ваша думка про "Україну"?
2. Як Ви лінали "Україну"?
3. Через друзів?
4. Через пресові голоси?
4. В Книгарні?
6. Що Ви читаєте спершу в "Україні"?
7. Які відділи Ви хотіли би, щоби їх розширити чи скасувати?
8. Що Ви можете сказати про форму вислову в "Україні"?
9. Чи Ви хотіли би, щоби завести в "Україні" нові відділи?
10. Які підписи Ви знаходите з задоволенням в "Україні"?
11. Які є статті, що особливо Вас зацікавили?
12. Чи Ви є задоволені зовнішнім оформленням "України"?
13. Чи маєте якісь уваги чи суггестії щодо "України"?

Прізвище:

Адреса:

Професія:

Вік:

(Підпис):

Десяте число „України“

912 СТОРІНОК

Читачі „України“, побачать на останній сторінці цього числа цифру 912; а на першій сторінці — „збірник десятий“. Так, „Україна“ матиме п'ять років!

В еміграційних умовах, як підчас облоги фортеці, кожний рік може сміло вважатися за два роки. „Україна“ отже матиме 10 років, як би виходила за нормальних умов. Ну, а 10 років є свого роду „ювілей“. Спробуємо отже зробити підсумок діяльності „України“ за ті п'ять років.

Наш журнал має в підзаголовку „Українознавство і французьке культурне життя“. Цьому підзаголовку „України“ залишається завжди вірна. Вона є присвячена в першу чергу українознавству. За встановленою традицією під останньою розуміємо географію, етнографію, мову, історію в широкому зміслі, право, історію літератури, історію мистецтва, пресу, тощо. Не всі ті ділянки однакою оброблені в нашому журналі по дуже простій причині: на вигнанні немає фахівців з тої, чи з іншої ділянки; а як є, то їх замало й вони не співробітничать в „Україні“. Очевидячки, історичні теми падають в журналі не через те, що головний редактор журналу займається історичними студіями, а просто „істориків“ є більше, ніж інших фахівців поміж співробітниками „України“.

Французьке культурне життя щільно освітлюється в журналі, як це належить журналові, що виходить в Парижі. Крім ґрунтовної статті, присвяченої якомусь культурному явищу Франції, в „Україні“ завжди є моменти з минулого Франції й України. Ніде правди діти, на цьому останньому відбивається особа головного редактора й його наукові інтереси. Во від того часу, коли існує світ, вага й значіння журналу полягає на одній особі, що є його „душа“...

В уміщенні тої, чи іншої статті редакція керується однією засадою, що в ній написано, а не хто її автор... Тому між авторами статей можна знайти осіб, що належать до різних політичних угруповань на еміграції. Це не значить, що редакція „України“ не має своїх політичних переконань. Ні, вона їх має, але вважає, що їм немає місця в науковому журналі, що виходить у вільній країні й що мусять бути не тільки на словах, але й ділі поза всякими політичними угрупованнями. Тільки в „тотальних“ країнах наука є „політична“... Цим, мабуть, і пояснюється, що матеріали з „України“ передрукуюються в газетах і органах різних політичних угруповань...

Тематика статей в „Україні“ є більше широкого характеру, а як що ті статті є вужчого характеру, вони мають за джерело тільки невидані матеріали. Але й перші мусять принести щось нове, бо тільки в новому, навіть як воно й не усталиться в науковому обороті, полягає зміс науки. Приступний характер статей „України“ робить їх читабельними задля широкого загалу, а це й є наша амбіція, як що можна назвати це „амбіцією“, щоби „Україна“, як науковий орган, знаходила шороку більшу кількість читачів.

В протилежність іншим українським органам, „Україна“ не скорочує назви творів, що про них вона говорить, зберігає їх правилис, і особливо уважно — що затримує не раз вихід чергового числа — перевірює рік видання твору, що про нього говориться, сторінки, різні прізвиська, ініціали тощо.

Річ ясна, що „Україна“ друкує лише невидані матеріали. Тільки такі є цікаві, й тільки на такі не є шкода витрачувати засоби. Бо як усе ж стаття „України“ була вже десь видрукувана, — за всім редакція не може прослідити — це вже є справа сумління автора статті, бо він у свій час був попереджений про те, що „Україна“ друкує лише невидані речі...

“Україна” має окремі відділи, крім відділу статтів. Відтак в “Документах” вона подає лише невидані, або зовсім призабуті речі, подає їх очевидячки, — sub specie aeternitatis...

В “Забутих сторінках” “Україна” нагадує сучасному поколінню те, що писали їх попередники в минулому. Особливо — на превеликий жаль — в розвинений відділ “Про згаслих” — некрологи, бо люди не є вічні. В цю статтю “Україна” прагне також, як можна, бути об’єктивною, хоч це не є легка річ і їй не завжди це вдається. Проте, нам здається, що ті, що відійшли від нас, мають більше права на об’єктивний огляд їх діяльності, ніж живі люди... Але в родичі тих, що згасли...

В “Науково-культурній хроніці” “Україна” звертає увагу в першу чергу на “науку”, залишаючи “культуру” газетам. Тому, що за браком видавничих можливостей, в газетях не раз друкуються матеріали з ділянки українознавства, що заслуговують на те, щоби вони не щезли в газетах, “Україна” раз у раз принаймні, реєструє такі матеріали під заголовком “По шпальтах українських газет”.

В “наших відгуках” редакція “відгукується” на різні теперішні події, що торкаються українознавства. Як це їй вдається — судити не нам...

“Україна” рецензувала й оглянула більше ніж 50 різних публікацій. В цьому відділі Редакція керується відомим прислів’ям: “Amicus Plato, sed magis amica veritas”... Цю “правду” не так то легко сказати, але від цього редакція “України” ніколи не відмовиться, воліючи придбати “ворогів” бо відомо що автори різних праць є взагалі дражливі люди...

Одне можуть знати автори рецензованих праць: “Україна” є чисто науковий орган, що не має жодного зв’язку з яким би то не було політичним угрупованням, що не має жодної політичної тенденції... Дехто, правда, закидає в листах до “редакції” — симпатії “України” до Унії. Але цей закид полягає на непорозумінні. “Україна” є орган безконфесійний і керується виключно українськими національними інтересами, очевидячки, в такий спосіб, як їх вона розуміє. Отже ж з погляду цих інтересів, редакція вважає “Унію” за річ корисну в історії України. Тому вона захищає її, особливо тепер, коли російський уряд, йдучи слідами царів, знищив її в українській Галичині...

“Українік” має займатися виключно, за деякими винятками, науковими працями, що їх писано було про Україну в недавньому минулому, чи сучасному, на чужих мовах. Ті праці, що про них ми не говоримо в інших відділах, реєструються під назвою “Надіслане”, але не всі праці подаються механічно, а лише ті, що їх варто відмітити...

Взагалі, редакція “України” є скупа на місце, і зайве, або те, що вона вважає за зайве, не попадає на сторінки “України”. Вона бо є сьогодні майже єдиний науковий часопис у вільному українському світі. Отже ж вона мусить тримати високо свій прапор і не спускати його під різними “вливами”. Зрештою, співчуття читачів, що виявляється в листах, зобов’язує редакцію, що завжди прислухається до голосу читачів, надаючи йому велике значіння. Редакція не є непомилна (один Господь Бог є непомилний) і тому вона охоче подає “кмиравки” на помилки.

Знову, дехто з наших читачів “сумує”, що “Україна” часто-густо “розб’риває й розвінчує заборонені постаті” й “хоча не можна їй закинути партійність, але чому вона так немилосердно нищить легенди?!” Ми відповімо простим читачам словами Данте в “Monarchia”: “Кожний громадянин, що знає документи минулого, порушує свій обов’язок, як що він нехтує скористати з них задля блага громадської справи. Так саме, як нас збагатили античні праці, наші нащадки мусять скористати з того, що ми знаємо”.

А тепер, шановні читачі й передплатники, підемо разом з одвагою й бірою до нового етапу — до непереможної “української” правди.

✱

Було б з нашого боку чорною невдячністю не згадати всіх тих, що так, чи інакше причинилися до виходу чисел “України”. В першу чергу, наша подяка йде до авторів статтів і матеріалів, в друге, до технічного редактора й секретаря Редакції, С. Дубравського, що є одночасно коректор, що пильно перевіряє всі матеріали й що надає “Україні” ту можливу форму, що так багато причиняється до розповсюдження “України”, й що відмітили рецензенти...

Та понад усе наша вдячність йде до Кира Івана Бучка, що піддержує матеріально наш часопис (Див. “Україна”, № 6, стор. 412). Про роль останнього в створенні й піддержці нашого журналу ми вже говорили на сторінках “України” й не будемо повторюватися.

Вкінці побажаємо, щоби “Україна” знайшла, як можливо ще більшу кількість читачів, що з неї можуть пізнати наукову правду про минуле й сучасне України, що з нею найбільші супротивники України повинні віднині рахуватися.

Ми боремося за наукову правду про минуле й сучасне України й це є наше головне завдання.

“Україна”

Нове тлумачення сенсу „Тризуба“ на монетах Київської Держави

В 8-му числі “України” (Париж, 1952 р.) Д. Оляпчин вмістив статтю під заголовком “Чи то справді “тризуб” український герб? Символіка знаку на реверсі монет Володимира Великого й його нащадків”. Він твердить, що знак на стародавніх монетах Київської Держави — срібняках Володимира Святого й його нащадків — відомий під умовною назвою “тризуб”, насправді не означає ані тризуба, ані якогось іншого з тих предметів, що їх вбачали в ньому попередні дослідники, а є монограматичне сполучення літер А і W (альфи і омега), що завжди трактувалось як символ Ісуса Христа.

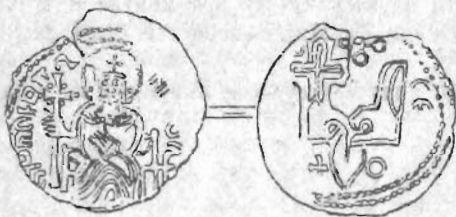
З таким тлумаченням неможна погодись. Воно, як і попередні, не вносить жодної ясности в питання про загадковий знак.

Автор каже: “Адже на реверсі золотих і І-го типу срібних монет Володимира Великого той символічний знак не існує. Замість цього на цих монетах відбите саме зображення нашого Спасителя, а власне його погруддя із закритою “книгою життя” в руках 1)”. Отже, за думкою автора, виходить, що на зазначених монетах не було потреби зображати тризуб — “символічний знак”, як його називає автор, — бо його заміняло тут зображення самого Спасителя. Але автор мабуть не помітив, що тризуб таки зображений на цих монетах, але не на реверсі, як на всіх інших монетах Київської держави, а на аверсі (чільному боці монети), де він був уміщений над лівим плечем портрета князя Володимира Вишинас питання, чому ж він уміщений біля вняжого портрету Володимира а не в безпосередній близькості до зображення Спасителя, якщо взагалі вважалося за потрібне все ж таки вмістити його на наших монетах? Адже сам автор

1) «Україна», ч. 8 (1952), стор. 635.

правильно зазначає, що... "Альфу і Омегу (зображалася)... у сполучі з самим зображенням нашого Спасителя на його авреолі, починаючи від середньовіччя" 2). То ж здавалося б, що й в даному разі "Символічний знак" І. Христа мав би бути зображений на авреолі його погруддя на реверсі вище згаданих монет. А проте він уміщений біля княжого портрету. — Чому? Тому очевидно, що це не є символ — монограма Спасителя, а княжий знак, спеціального вигляду й значення — *символ самого Князя*.

Якщо так званий Тризуб був би сполученням літер Альфи і Омеги, а не особливим знаком, то яким же чином на монетах Святополка Володимировича і на монетах, що за класифікацією гр. І. Толстого, є монетами Ярослава Мудрого "першого і другого типів", 3) ліве (від глядача) рамено верхньої частини знака, що становило б частину літери W, втрачає свою звичайну форму й закінчується хрестом сферичної форми, середнє ж рамено зовсім зникає, а на місці його з'являється хрести ✕, або лівмісяць, або не зрозумілий поки що знак (див. малюнки 2, 3, 4)? Отже верхня частина тризуба (власне, самий тризуб без нижнього вістря), яке в її формі на монетах Ярослава Мудрого т. зв. "III-го типу" ("Серебро Ярославле") 4) ще можна б було, хоч і з великим силуванням, так сказати тлумачити як літеру W, на монетах Ярослава "I-го і II-го типів" вже не має з цією літерою нічого спільного й взагалі не подібна до будь-якої літери. А це значить, що монограми з літер "A" і "W" тут не має...

Мал. 2. — Срібняк Святополка Володимировича

Так званий "тризуб" вміщено на всіх монетах Київської держави, але на монетах окремих князів він завжди має свою власну спеціальну, з певними від-

Мал. 3, 4. — Срібняки «Ярослава Мудрого I і II типів».

міними формою, властиву лише даному князеві. — Чому це так? Причина ясна... "Тризуб" у своїх основних рисах є загальний знак — герб князів Київської держави й, як такий, карбується на всіх монетах усіх цих князів. Але кожний окремо князь дає цьому загальному гербові свої індивідуальні ознаки, робить його, таким чином, своїм власним гербом і з цими ознаками вміщає його на своїх монетах.

2) «Україна», ч. 8, стор. 637.

3) В дійсності ці монети не належать Ярославу Мудрому; точна їх приналежність ще не встановлена й є тільки здогади щодо їх приналежності.

4) Моє «Серебро Ярославле», див. у статті Д. Оленчина в 8-му ч. «Україна», стор. 639.

Проте "Тризуб" зустрічається не тільки на монетах. В різних варіантах він вміщується ще й на значній кількості інших предметів, зокрема на печлинах, де форма його майже тотожна (як що не зовсім тотожна) з "Тризубом" на деяких срібниках II-го-IV-го тисів Володимира Св., на перелих, на децях глиняного посуду, та так зв. "дармовісах" — предметах нез'ясованого значення, — тощо ⁵⁾. Ледве чи можна припустити, щоб літери "А" і "W", символ І. Христа, хоч і в прихованій формі "тризуба", виставлялись самотньо на різноманітних предметах, що аж ніяк не мали релігійного значення. Таке виставлення цих літер на значимих предметах щоденного вжитку, було б зовсім незрозуміле ⁶⁾. Навпаки, з'явлення на всіх цих предметах князівського знака-гербу цілком обґрунтоване, бо вказує на певний зв'язок відповідних предметів з особою князя, з його урядовою, військовою, господарською діяльністю, тощо.

Мимоволі виникає питання: а що ж насправді уявляє собою "Тризуб"? Який його внутрішній сенс і яке його походження? Доводиться визнати, що на це питання ще нема відповіді. Зокрема передостання спроба ⁷⁾, зроблена д-ром В. Січинським, який вважає, що "тризуб" є дійсно тризуб і походить від Посейдона, що зображався на монетах Прієни, Пантікалеї та інших ⁸⁾, не історична, на 23 стор. й не відповідає закономірностям, встановленим нумізматикою й аж ніяк не наближає питання до його справжнього вирішення.

Якщо пробувати знайти попередників Київського тризуба X-XI ст. і в якійсь мірі видимо зв'язаного з ним двозуба пізнішого часу, то їх із значно більшою обґрунтованістю, ніж це робить д-р Січинський, можна бачити в знаках на срібних прикрасах та прикрасах поясів з відомих скарбів VI-VII ст. с. Мартишівки на р. Росі, Ванієвського цівку на Київщині (1909 р.) та с. Хальки (1893 р.), що лежить у десять кілометрів на північ від м. Сміль на Черкащині, а також на наконечнику пояса зі слав'янського скарбу VII-VIII ст. ст. с. Перешеліна на Полтавщині. Подібно тут декілька зображень цих знаків, що своїми рисами наближаються до тризубів на Київських монетах і до пізніших двозубів (див. мал. 5-14). Приверталою на себе увагу своєю подібністю до Київських тризубів обидва знаки на перещелініському наконечнику пояса. Цікаво, що вони не однакові, і при загальній спільній формі мають кожний свої особливості, найбільш характерною з них є, мабуть, роздвоєння нижнього відростка на верхньому знаку. Таке роздвоєння часто трапляється на двозубах, буває і на тризубах.

⁵⁾ Варт зазначити, що зберігаючи на «дармовісах» загальну подібність до тризуба на «Яр. сребрі», тризуб подає тут, на «дармовісах», різні варіанти саме з тих елементів, що їх Д. Олячич вважає символами Христа, св. Трійці, св. Євангелістів і т. д. Там, нащр., замість кружечки на середньому рівні «Тризуба», що його Д. Олячич вважає перлиною і трактує, як символ Христа, на одному «дармовісі» зображено якусь пташку, що сидить боком; на тризубі на зворотньому боці того ж «дармовіса», замість перлини — коло, орнаментоване спіраллю; на обох цих «тризубах» замість трикутника в нижній частині тризуба, що за Д. Олячичим мав би зображати літеру «А», вміщено орнаментальні фігури, зовсім неподібні до будь-якої літери. Отже, виходить, що всі елементи «Тризуба», що ім Д. Олячич надавав релігійне значіння, в дійсності такого не мали, бо могли замінитися орнаментами явно не релігійного характеру.

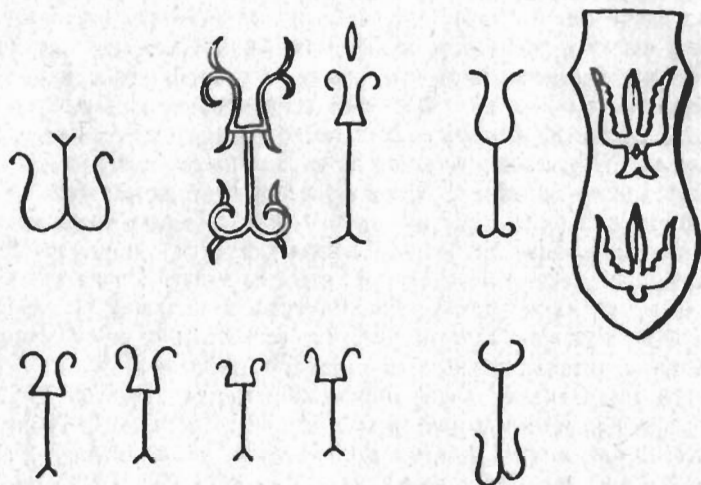
⁶⁾ Що правда, відомо чимало предметів побутового характеру римського й візантійського часу, як-от глиняні лампочки, перси, поглини, монети тощо, із зображенням «А» і «W», але там ці літери вміщуються виключно, як супровідні хреста, або монограми І. Христа, чого зовсім нема на староруських вечах Київського періоду.

⁷⁾ Останньою треба тепер вважати спробу Д. Олячича.

⁸⁾ В. Січинський «Український тризуб і прапор». — Видав. Співка «Тризуб», Вінніпег, 1953; зокрема розділ IV: «Генеза Тризуба». — До речі, вважаю за зайве виправити тут припису помилку д-ра Січинського щодо визначення ілюм монети під ч. 55 на стор. 35. Він називає цю монету «византійською монетогою», тим часом як за написом «ΠΑΝΤΙΚΑ (ΠΑΙΤΩΝ)» це є пантекапейська монета.

Слід погодити, що за загальним визнанням археологів Мартинівський і Хацьківський скарби належать *антам* — тому ранньому племені, що генетично зв'язане з слов'янським населенням Київської Русі ⁹⁾.

Можливо, що є також зв'язок між тризубом київських монет і двоzubом —

5-8. — Знаки на срібних пряжках та прикрасах поясів з скарбу VI-VII ст. с. Мартинівки.

8-13. — Теж з скарбу того ж часу с. Хацьки,

14. — Наконечник пояса з скарбу VII-VIII ст. с. Перещепина.

з одного боку й специфічними знаками на пам'ятниках Босфорського царства II-III ст. ст. по Р. Хр. — з другого. Але це поки що тільки здогад ¹⁰⁾.

Думаю, що розшуки й досліді саме в колі знаків, подібних до Мартинівських, Хацьківських і Перещепинських допоможуть нарешті розв'язати проблему Київського Тризуба й, можливо, і пізнішого двоzubа.

В. Шугавський

⁹⁾ Третьяков П. Н. — Восточно-славянские племена. Институт Истории Материальной культуры Академии Наук СССР; Москва, 1953; зокрема стор. 209-217. — Рыбаков Б. А. Древние Русы. «Советская Археология», XVII, Москва, 1953, стор. 23-104.

¹⁰⁾ «Привертає на себе увагу також значна подібність до пізніших двоzubів князів Рюриковичів знаку на бронзовій підвісці з кургану в околиця м. Сміли на Черкащині (розкопки гр. А. А. Бобринського) і знаку на такій же підвісці з відомого скарбу с. Мощина, Калужької області у водозборі Верхньої Оки (земля Вятчів). Див. мал. 20, 21. П. Н. Третьяков вважає, що обидві ці підвіски знайдені в «незаперечно слов'янських старожитностях VI-VII стол.» (П. Н. Третьяков, *op. cit.*, стор. 216).

Ще про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного

(ВІДПОВІДЬ К. У. ФАЛЬКОВІ)

Спершу трохи статистики. Книга К. У. Фалька про назви Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного має 304 сторінки. Я написав з приводу її невелику нотатку, що обіймає 6 1/2 сторінок. Тепер Фальк "відповідає" на неї на 29 сторінках. Щоб мати змогу відповісти пункт за пунктом, я повинен був би мати щонайменше стільки ж місця, себто майже третину цілого числа "України".

Є і друга обставина, що її треба піднести. "Україна", як написано в її підtitулі, — журнал, присвячений "українознавству й французькому культурному життю". Це не спеціально філологічний журнал. Моя стаття була спробою популяризувати висновки книги Фалька для читача журналу такого типу. Натемість Фальк виступає з важкою артилерією вузько-філологічних проблем (далі побачимо, яка пробивна сила його гарматнів!), зовсім не відповідних до профілю журналу. Це ставить під сумнів, чи можна продовжувати цю дискусію в "Україні".

І нарешті є третя обставина, що ставить під питання доцільність дискусії взагалі. Наукові дискусії бувають доцільні під умовою, що опоненти: 1) не перекручують думок противника; 2) вносять під час дискусії нові факти; 3) дотримуються коректного тону. Жодної з цих умов не дотримано в виступі Фалька. Його виступ рясніє перекрученнями моїх думок; він не вносить майже жодних свіжих фактів, а складається переважно з самоповторень, мовляв, його не зрозуміли, його хибно відтворили тощо; нарешті, брак фактів і доказів Фальк намагається надолужити особистими випадками і брутально-менторським тоном. Щоправда, остання обставина тільки компромітує його самого (Редакція "України", на жаль, скоротила більшість цих пасусів. Шкодує, бо читачі "України" не дістануть автентичного автопортрета Фалька). З цього боку, я цілком абстрабуюся від Фалькового тону. Адже не має загального інтересу, чи Шерех не віглас і незнайко, чи які є особисті властивості Фалька, а йдеться про встановлення наукової істини, зовсім незалежної від характеру опонентів.

З цих міркувань випливає спрямування дальших нотаток. Я виділяю для них три питання: 1) Короткий показ на небагатьох — з дуже багатьох можливих — прикладах критичної методи Фалька; 2) Загальна оцінка Фалькових етимологій слов'янських назв порогів; 3) загальна оцінка "перевороту", що його Фальк намагався зробити в історії української мови. Решта питань потребує для свого насвітлення фахового філологічного видання, і туди я сподіваюся продовжити свою статтю перед її друком в "Україні" в редактованих ним Meddelanden se-
Людського університеті, ч. 2,¹⁾ звідки я до речі цитуватиму його виступ (з по-
жеження "дискусії" перенести. Зрештою, сам Фальк дав цьому привід, умістивши
тачів. Можна здогадуватися про причини цього. На цій статті Ред. «України» кін-
мінарів слов'янських мов, порівняльного мовознавства й фіноугорських мов при
значеною М. Його книгу я цитуватиму з позначкою Д.).

¹⁾ Варто уваги, що книга написана по-шведськи, моя стаття — по-українськи, а відповідь Фалька — по-німецьки, себто мовою, що має далеко більше коло чи-
чає полеміку між Ю. Шерехом і К. Фальком.

1.

Фальк починає з того, що називає мою статтю "Спроба відтворення української мови X сторіччя" рецензією, мене — рецензентом, а далі заявляє, що назвою і всім підходом я перекрутив суть його книги, бо вона спрямована на з'ясування етимологій назв сімох Дніпрових порогів у Костянтина Багрянородного, а не на реконструкцію староукраїнської мови. Не знати, чи Фальк не розуміє того, що я написав, чи навмисне перекручує. Я писав (Див. "Україна" ч. 5. стор. 324-325) про багатолітні спроби розтлумачити назви порогів у Костянтина Багрянородного і закінчував: "Оглядові цієї тривалої дискусії і спробі висвітлити питання по-новому, присвячена нова книга... Фалька". Ствердивши, отже, що настанова автора — подати тлумачення (етимологію) назв порогів, я продовжував: "Але найцікавіше для нашого читача це те, що, кажучи словами самого автора: "Нове в моїх дослідженнях передусім те, що я вказую, що "слов'янські" назви — це — *даєньоукраїнські* назви". Отже, в мене, гадаю, ясно сказано, що настанова книги Фалька — на етимології, але, писавши до українського журналу, я, явна річ, мусів віднести те, що цікаве для його читача.

А далі я зовсім не мав завдання і не писав рецензії. Рецензії вміщені в тому числі "України" на стор. 393-400, і там навіть надруковано великими літерами "Рецензії". Моя ж стаття вміщена на стор. 324-330. Отже, твердження Фалька про те, що я писав "рецензію", якби висловлюватися його стилем, треба було б назвати "грубим перекрученням". Якби я був писав рецензію, я мусів би відзначити багато моментів, що їх я свідомо поминув. Я мав би відзначити, наприклад, що етимологію 12 слів — при чому тільки частина з них дістає в нього певне пояснення, — Фальк розводив до розміру книжки на понад 300 сторінок, — ціною непотрібних і нудних повторень і посилань. Що, отже, композиція книжки принаймні лише бажати кращого. Що праця Фалька — більше наслідок пошитої (як виходить з його передмови — див. Д6 — він працював над тими 12 етимологіями щонайменше 6 років, себто пересічно по півроку на одне слово!), ніж загальної орієнтації в славистиці: він використовує *in extenso* всі джерела, де з *назви* можна сподіватися аналізи назв Дніпрових порогів, але йому невідомі деякі основоположні теорії, якію вони були викладені в творах з невідомою назвою. Пошлюся тут хоч би на те, що невкористаним лишився російський переклад твору Костянтина Багрянородного, опублікований у журналі "Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при московскомъ университетѣ, 1898, 1899", з передмовою й коментарями Г. Ласкіна. Великої наукової вартости ці коментарі не мають, алеж Фальк використовує і ще менш вартісні матеріали, прагнучи, видимо, доповнити. Там, між іншим, він міг би знайти й деякі етимології Ізобайського, книга якого "Разысканія о началѣ Руси", (Москва 1862, як подає Фальк, була йому неприступна (Пер. ст. 71-72). Ще гірше, що Фальк не знає про теорію як-не-як поважного славіста Селіщева про те, що Костянтин Багрянородний записав назви порогів від серба-чакавця, в відповідному фонетичному оформленні, викладену, правда, не на 304, а на 4 сторінках! Не конче треба з Селіщевим погоджуватися, але треба було хоча проаналізувати його погляди. Писавши рецензію, я мусів би зупинитися на методології Фалька, чи власне на його методологічній безпорадності (трохи про це див. далі).

Ні, моє завдання в невеличкій статті, написаній для "України", було далеко скромніше: не рецензувати книжку Фалька, а інформувати українських читачів, що за малими винятками по-шведськи не читають, про те, що в книжці має відношення до українознавства, обмежившись на найконтрастніших критичних застереженнях щодо того, що мені здавалося певним або хибним.

У такому ж дусі й такої ж вартости інші закиди Фалькові про те, що я не

зрозумів тих чи тих місць його роботи. Він протестує проти того, що я пишу, що ми знаємо текст Костянтина Вагрянородного в відписах, пізніших на кілька сторіч від оригіналу, — і нагадує, що найдавніший з них лише на 126-147 років пізніший від оригіналу (M41). Навіть якщо не говорити про інші рукописи — а в мене була вжита мюшжина, — про які Фальк тут воліє не згадувати, чи 126-147 років це — одне сторіччя чи більше? Якщо Фалькові невідоме значення слова *кілька*, то я випишу його з словника Ушакова: “Деяка, неозначена, велими обмежена кількість”. На жаль, в українській мові немає зйменника, що означав би кількість поміж один і двома, і все, що більше, ніж один, може бути окреслене словом *кілька*.

Я ставлю питання про те, що давньоукраїнські назви порогів могли бути — неупереч Фалькові — старші від давньошведських. Фальк відповідає (M42), що я перекрутив його думку: він не твердив, що давньошведські назви первісні, бо... в X ст. в районі порогів жили печеніги, що могли мати власні назви порогів. Який це має зв'язок з питанням про більшу давність слов'янських чи шведських назв? При чому тут узагалі печеніги, і чи наявність печенігів у X ст. виключає можливість слов'янських назв, даних порогам давніше? Адже терен порогів не був споконвічно печенізький.

Я пишу, що Фальк не подав (крім однієї) варязьких назв для південної частини “Шляху з Варяг у Греки” над Дніпром. Фальк відповідає, що він їх подав тринадцять (M42). Якби Фальк мав рацію, то я справді мусів би визнати, що я перекрутив факти. Але подивіться на ті 13 назв. Чотири з них стосуються до Константинополя. Очевидно, що Константинопіль лежить у Придніпрів'ї, — це, мабуть, одне з відкриттів Фалькової книги. Далі сім назв — це назви порогів, що мають паралельні давньоукраїнські назви. Усе питання постало з того, що я вказав, що не знати, які назви порогів первісні, бо Фальк не подав інших давньошведських назв у південному Подніпрів'ї. На це Фальк відповідає, що він подав... назви порогів. Цікава логіка! Так з 13 назв лишається дві. Одна Smaleskja для Смоленська. Не кажучи вже про те, що Смоленськ не має жадного відношення до української частини шляху з “Варяг у Греки”, це ніяка північно-германська назва, а тільки фіксація слов'янської назви в ісландських джерелах, як сам Фальк визнавав у D38. Остання назва — якщо полишити більше, ніж неясну *Somvatn/Sambatn* “Київ”, яку сам Фальк не наважується подати під окремим номером, — це *Koenugardr* — “Київ”. Відме з саг, це ім'я — поетичний синонім для назви чужого міста, а такого роду поетичні синоніми зовсім не означають, що ця назва вживалася як назва на місці, про що, власне, йде мова. Отже, з 13 назв — жодна не стосується до справи. Поза тим, місцеві назви, припустимо варязького походження на терені України і коло південної половини бігу Дніпра, Фальк міг би навести їх, використавши відповідну працю Фасмера. Але число їх загальною надто мале, і вони нічого не дають, щоб розв'язати питання про первісність давньошведських чи давньоукраїнських назв порогів.

Я пишу на стор. 328 про непоможність методи Фалька використовувати особливі хибні написання в пам'ятках XI ст. як доказ фонетичних змін у давньоукраїнській мові, ігноруючи систему мови й правилис тексту в цілості, і роблю висновок, що з таких помилок не можна скласти уявлення про вимову *л* або *г*. Я поспішаю на критику таких висновків у рецензіях Шахматова, Дем'янчука і Гапцова. На це Фальк відповідає: “За рецензентом Шахматов піддав серйозній критиці теорію Кримського щодо вимови літери *г*. Але коли переглянути уважно всю рецензію Шахматова, ми там ніде не знаходимо мови про питання вимови *г*”. Останні слова Фальк з тріумфом підкреслює, мовляв, аж ось уіймав! Але ж я назвав не тільки Шахматова, а і ще дві рецензії, а з них, приміром, Дем'янчукова таки критикує теорію вимови *г*. А подруге і головне, я зов-

сім не говорив про теорію вимови з, навіть її тільки як один з кількох прикладів, а говорив про методу, і цій методи Шахматов присвячує чимало істотних зауваг, які ніби прямо можуть бути адресовані до Фалька. Ось одне з багатьох місць такого характеру: "...він (нариє Кримського) побудований на піску, бо висновки, засновані на порівняльно-історичній методи, залішені осторонь і заступлені спостереженнями над складною, іноді безнадійною через свою випадковість графікою пам'яток".²⁾

Отже, виступ Фалька фактично складається майже тільки з перекручень і самопвторень. Та лишімо їх, бо вони мають значення не для розвитку науки, а хіба для характеристики Фалька. Перейдімо до присутніх питань — наскільки можна покладатися на записи назв порогів у Костянтина Вагрянородного і наскільки вдалося Фалькові переглянути звичайну схему звукової історії української мови в її давньому періоді.

2.

Фальк твердить, що на фонетичну точність у записі назв порогів у Костянтина Вагрянородного можна покладатися при деяких невеликих виправленнях. Як властиво тим авторам книжок на наукові теми, що не володіють науковою методою, він не так аргументує по суті, як вдається до авторитетів. У даному випадку він посилається на Моравчика й Скока (M46, 58). Але цитати з авторитетів не стають у пригоді, а радше шкодять тому, що хотів би довести автор. У спільному виданні тексту Костянтина Вагрянородного, зробленому Моравчиком і Дженкінзом, останній, безперечно у згоді з першим, пише, що текст Костянтина характеризує "своєрідна будова книги з її різноманітністю стилів і часто недбалим висловом" — і далі: "Ці відомості, хоч і цінні, часто подані в такому недбалому стилі, що відкривають можливість для кількох тлумачень"³⁾. Тим часом Фальк хотів би, щоб тільки одне тлумачення, а саме його, вважалося за відповідне.

Ще гірша є справа з Скоком. Визначний знавець югославської ономастики, Скок дійсно твердить, що югославські місцеві назви, наведені в тексті Костянтина Вагрянородного, заслуговують на довіря. Але не можна перенести механічно це твердження на назви Дніпрових порогів, як це робить Фальк. У випадку бо Югославії йшлося про землі, що протягом сторіч належали до Римської імперії, — Західної чи Східної, — у випадку порогів — про далекі землі північних "варварів", що ніколи не були в безпосередньому засягу Візантії. Самим слов'янам Балканського півострова доводилося довгий час бути підданими Констанцінополю, їхні оселі були перемішані з грецькими або романськими, Далмація й Діракія були візантійськими "темами", існували нечисленні взаємні контакти. Нічого цього не було в околицях Дніпрових порогів. Той же Скок устанавлює імовірне джерело відомостей Костянтина про югославські місцеві назви. "Імператорові відомості, що їх він міг черпати тільки від імператорських управителів у візантійській "темі" Далмації, були правильні, як тільки можна", — твердить він, а щодо фонетичної форми цих назв, — додає: "Він пише імена так, як їх вимовляли далматські романці"⁴⁾. Чи може Фальк знає візантійських прихитлів над Дніпром у районі порогів? Або романську лодність з давньою візантійською культурною традицією? До цього можна додати хіба те, що попри все це Скок не наважується встановлювати точні фонетичні відповідності

²⁾ Rocznik Slawistyczny II, str. 144 (Kraków 1909).

³⁾ Constantine Porphyrogenetus: De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949, str. 11.

⁴⁾ P. Skok. Dolazak Slovena na Mediteran. Split 1934, str. 112, 234.

між слов'янськими назвами і їх відтворенням у Костянтина для всіх звуків, відзначаючи випадки, коли Костянтин передає той самий звук по-різному⁵).

Питання джерел Костянтина Багрянородного набирає особливого значення, коли пристанемо до тези Дженкінза, що методом Костянтина в його трактаті була проста копіяція джерел: "Він сам написав впровід і короткі уступи, що з'єднують розділ з розділом; але він не пробував переписати власними словами документи, що їх він вибрав, щоб укласти кістяк книги"⁶). Так Фалькові авторитети не тільки нічого не кажуть про точність відтворення східнослов'янських місцевих назв у Костянтина, а загалом закликають до обережного і навіть дещо скептичного ставлення до його відомостей.

Я міг би долучити інші авторитети. Селішев, про якого я вже згадував, прямо заявляє з приводу даних Костянтина: "Вони не подають надійних відомостей про слов'яно-руську мову того часу; ними краще не користатися... Цей твір Костянтина Порфірородного в тому вигляді, в якому він дійшов до нас, становить собою дуже ненадійний матеріал у відтворенні місцевих і племінних назв"⁷).

Але киньмо гру в "авторитети" й цитати і пригляньмося до самих фактів. Подивімось спершу на інші східнослов'янські назви, крім назв порогів, що в тексті Костянтина (Цитати за текстом Моравчіка-Дженкінза, слова подаю в тому відмінку, в якому їх ужито в тексті). Перудсім упадає в очі, що коли назва повторюється, вона лишилася дуже часто відмінно. Приміром, Київ зветься Κιόβηξ (56), Κίοβα (58), Κίαβον (62). Те саме плем'я зветься раз Λευζανῆνοι (56), другий раз — Λευζενίνοις (168) і т. д.

Спробуймо все таки встановити фонетичні відповідності. Східнослов'янському *и* відповідає *ου* в Βουσευραδέ (56) — *Вышгородъ*, і в назві Києва. Східнослов'янському *ь* відповідає *ι* в Μιλνίσχα — *Смольнськ⁸*. *ε* в Τζερνιγῶγαν — *Черниговъ/Черниговъ* (56), *ου* в Δρουγουβιτών — *Дриговичі* (62), якщо вважати за первісну форму кореня *δρυγ* — (відповідне до білоруського *дрыгва* — всупереч М. Vasmer. Russisches Etymologisches Wörterbuch, 1.368,375). Східнослов'янському *и* відповідає — *ι* в Βιτατζέβη — *Увѣтчи* (Повесть временных лет, под ред. В. П. Адриановой-Перетц, I.М.-J. 1950, ст. 181) (58), *ε* в Σεβεριών — *Сѣверяне* (62). Східнослов'янському *и* відповідає *ι* в Κριβηταιηνοι — *Кривичі* (56), *ε* в Увѣтчи (58), нуль звука в Ούλτινοις — *Уличі* (168; пор. однину *улитинъ*). Східнослов'янському *е* відповідає *ο*, *οα*, *α* в назві Києва, *ε* в Σεβεριών — *Сѣверяни* (62) і Δερβλενίνοις — *Деревляни* (168), нуль звука в другому складі того ж слова (якщо припускати, що повноголос уже існував, що правдоподібно, хоч не підтверджується жодним написом Костянтина). Східнослов'янському *о* відповідають *ε*, *α* в Νεμογαρδάς — *Новгород* (56), *ι* в Μιλνίσχα — *Смольнськ⁸* (56), *ο* в Σφενδοσλάβος *Святослав* (56). Нарешті звукови *з* відповідає *ο* в Νεμογαρδάς.

⁵ P. Skok. Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantini Porphyrogenetos. Zeitschrift für Ortsnamenforschung IV, 3, 322 (1928).

⁶ Moravcsik and Jenkins, ст. 10. Ця характеристика праці Костянтина Багрянородного зрештою не нова. Пор. думку Ф. Успенського: «Дуже ймовірно, що ми маємо тут зібрані з наказу імператора матеріали, що лишилися не перевіренними, не порівняними між собою» («Византийские владѣнія на сѣверномъ берегу Черного моря въ IX и X в.»). Відбитка з «Киевская старина» 1889, т. 25, ч. 5-6, ст. 10.

⁷ Известия Отделения русского языка и словесности Рос. Акад. Наук, т. 32, ст. 309 (Ленинград, 1927).

⁸ Відпад початкового *с* — не можна пояснити законами грецької фонетики, бо початкове *οι* — вживалося в грецьких словах. Згадаю до речі, що в цьому слові вбачали також назву Мінська (В. Давилевичъ. Очеркъ истории Полоцкой земли до конца XIV ст. Київ 1896, ст. 58).

Якщо підсумувати це, то вийде така таблицка грецьких літер, як вони відбивають східнослов'янські голосні:

ou	—	и, ъ
ι	—	ы, о, ъ, ѣ, и
ο	—	ѣ, о, е
ε	—	о, ъ, ѣ, и, е
α	—	о, е
ο	—	и, е.

Отже, кожний грецький голосний відповідає від двох до п'ятьох східнослов'янським, і то без системи й послідовності⁹⁾. Чи не марна річ відновляти на підставі таких записів звукову систему східнослов'янських мов X ст.?

Чи можна свідуватися іншого розподілу фактів у названих порогів? Очевидячки, ні, вже хоч би тому, що їх подано в тому ж невеликому розділі, що й більшість назв, розглянутих перед цим (Стор. 56-60 в виданні Моравчика-Дженкінза). Фальк намагається довести систематичність звукових відповідностей у назвах порогів, ізолювавши їх від решти ономастичного матеріалу Костянтина Багрянородного. Він виводить закономірності тільки з шістьох назв. Це сильно полегшує завдання. І все таки навіть тоді задовільних наслідків не виходить. При традиційному читанні виходило, що грецьке ou відповідає з в (ν)εσσουπή в в *δστροβουσι*, ο в *βουλη*, у в *βερούτη*. Читачи першу назву після низки фонетичних і палеографічних комбінацій¹⁰⁾ як *устуни*, другу як *острувний*, третю як *увальний*, Фальк зводить усе на послідовну відповідність грецького ou — давньоукраїнському у. Виходиться при цьому з передумови, що ou відповідає слов'янському у в *δστροβουσι*, — переробленому з *δστροβουσι* — і в *βουλη* — тому, що це давньоукраїнська фонетика, а давньоукраїнська фонетика це тому, що тут маємо у з ο. Але навіть якщо не звертати уваги на це перочне коло, де, як кажуть німці, *der Wunsch ist der Vater des Gedanken*, твердження це лишається сумнівним і з чисто фактичного погляду. Я звернув увагу в своїй статті на те, що в обох випадках це ou було, правдоподібно, ненаголошене, а відповідність ненаголошеного слов'янського ο грецькому ou була можлива. Як на приклад такої відповідності грецького ou церковнослов'янському і східнослов'янському ο я вказав, за Вайяном, на слово *хероимъ*.

Які ж є аргументи Фалька? Спочатку замість його твердження, що ou м о г л о відновити н е л а г о л о ш е н о м у давньоукраїнському ο. Фальк приписує мені твердження, ніби заміна (всього) ο на ou була "цілком нормальна". Далі він цитує Вайяна. У згоді з своїм поглядом на існування довгих і коротких голосних у церковнослов'янській мові Вайян твердить, що церковнослов'янська мова не мала у короткого, а тому грецьке у коротке в деяких словах передавала через ο. Але Вайянову згадку про у коротке Фальк приймає як згадку про з. Своїми словами він переказує Вайянову думку так: "Щеля того

9) Звичайно, заради економії місця аналіза тут дещо спрощена — не враховано можливих особливостей вимови голосних побіч сонорних, особливостей вимови редукованих голосних у сильній і слабкій позиції, як з другого боку, процесів фальшивої етимологізації деяких назв на грецькому ґрунті. Але якби й узяти все це до уваги, це не змінило б кінцевого висновка.

10) Фальк невдоволений, що я не оцінив його високодопетних палеографічних міркувань (М45). Звичайно, якби стаття висалася до вісестологічного журналу, то вона мала б докладно обговорювати ці справи. Шо за тми твердження не, як здебільша в Фалька, не відповідає фактам, бо я говорю про палеографічні кон'єктури Фалька, приміром, на стор. 326. Зрештою, хоч як мені прикро, мусну сказати, що вони не мають вирішального значення, бо хоч би яка переконлива кожна з них була, вони оперують тільки можливостями, вони анімаються, отже, тільки кон'єктурами й, щоб їх прийняти чи відкинути, треба брати їх на ширшому мовному і історичному ґлі.

як *й* зникло з староболгарського (1), не було жодної іншої можливості для відтворення грецького короткого *й*". Зрозуміти це місце інакше не можна, бо тоді виходило б (а може Фальк так думає?), що індоєвропейське *й* перейшло в *з* не в праслов'янському, а аж у староболгарському.

Перекрутивши моє припущення (бо це не було твердження, а припущення, — я двічі вжив слово *могло!*) і по-своєму "розтамувавши" Вайяна, Фальк вдається до свого найсильнішого аргумента — посилання на авторитети. Цього разу випадково в ролі авторитета виступає не якийнебудь Резенфельд, далекий від елементарних наукових вимог, а справді авторитетний твір авторитетного автора — книга М. Фасмера про слов'ян у Греції. Фальк цитує слова Фасмера про те, що в пізніх слов'янських позиченнях у грецьку мову слов'янське *о* передається грецьким *ο*. Але, поперше, Фасмер говорить про цю відповідність як типозу для пізніших позичень із слов'янського¹¹⁾. Не знати, від якого часу починаються ці пізніші позичення — загалом час перебування слов'ян у Греції Фасмер датує VI-XV ст. (стор. 19), — але, мабуть, після часу життя Костянтина Багрянородного, бо приклад з нього Фасмер цитує як належний до давнішого шару позичень, коли слов'янському *ο* відповідало грецьке *οι* (стор. 267), що не відповідало ні моему припущенню, ні Фальковому твердженню. Так само з дослідів Скока випливає радше, що Костянтин відтворював (південно-)слов'янське *ο* через *ο*, так що і тут Фальк не вміє використати своїх авторитетів¹²⁾.

Але важливіше інше: свою тезу Фасмер обґрунтовує слов'янськими позиченнями в грецьких діалектах Епіру і Пелопоннесу! Навіть для прихильника найдовшого тривання праслов'янської єдності тоді припустити єдність звукового розвитку східних слов'ян коло Києва і південних слов'ян Епіру й Пелопоннесу до X ст.! Чи може Фальк думає, що Костянтин Багрянородний вивчав закономірність у фонетичних субституцій у грецьких діалектах південної Греції й переніс їх на свої записи назв Дніпрових порогів та ще й, за Фальком, записаних не від слов'янина, а від варяга¹³⁾? Фальк не розуміє, що саме для його концепції, що визнає окремість української мови в X ст., прикладати до явищ цієї мови факти південнослов'янських мов означає докорінно заперечувати основи власної теорії. А втім, і в іншому місці на доказ занепаду глухих голосних в українській мові X ст. він посилається на їх ранній занепад у... польській мові (М 51). Так з одного боку стверджується самостійність української мови X ст., а з другого — мало не праслов'янська єдність дотягається аж до цього часу!

Але припустімо, що Фальк має рацію щодо передачі слов'янського *у* грецьким *οι* і що моє припущення, — яке я, повторюю, висунув тільки як припущення, — про можливість відповідності українського ненаголошеного *ο* X ст. грецькому *οι* не потвердиться (чого поки що не сталося). Все таки і тоді залишаються ще — навіть у межах тих шести слів, на яких будується стільки взагалі, — двозначність літери *η*, що відбиває *ы* в *μνηστ*, але *ε* в *μνηστρεμ* (чи *μνηστρεμ*), як читає Фальк *μνηστρεμ*. Це не так істотно однак, бо останньому випадку маємо справу з закінченням, а в закінченні можливий процес принаєсування до грецьких норм. Але з відтворенням *ε* Фальк таки не може впора-

11) M. Vasmer. Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, ст. 268, див. також ст. 240.

12) Ortsnamenstudien..., 229, 235.

13) Додам до цього, що і Фасмер (244, 268) вказує на змишданні відповідності слов'янського *ο* грецькому *οι* тільки польською їх північно-північно-грецькою (Епір, Тессалія, Македонія, Тракія) еволюцією. Не останнє слушне, але все таки потрібні були б спеціальні докази, що тільки це було причиною мови *οι*. Якою мірою можна зв'язати Костянтина Багрянородного чи його інформаторів з північногрецькими діалектами? А поза тим Фасмер (ст. 268) подає приклади *οι* в ненаголошеного *ο* не тільки з північної Греції, а і з областей Фтіотису й навіть Лаконії!

тися. Бо коли пропуск слабкого *ь* в *βουλη* — відповідає його бажанням, коли відтворення *ь* через *ε* в *ναπρεξή*, якщо прийняти його реконструкцію (з прийнятою ним мовою попрадкою) як *настръжьє*, можна легко пояснити тим, що сильний *ь* тут уже перейшов у *ε*, коли відтворення *ь* через *ου* в *δοτροβουη* — Фальк збуває своєю перебудовою слова на *δοτροβουι*, то з *βεροβτζη* він не може дати собі ради.

Як звичайно, він проявляє тут, насамперед, неусумлінність щодо свого опонента. На стор. 190 своєї книги він писав, що *ε* вставлене в першому складі імовірно в грецькому тексті, щоб уникнути “варварських” звукоспелучень. Я показав у своїй статті (329), що початкова група *βρ* — у грецькій мові використувалася широко. Фальк виявив тут елементарне незнання грецької мови. Тепер (М52) Фальк соромливо замовчує цей прикрий епізод і каже, що він цей свій погляд відкинув сам ще перед друком своєї книжки. Чому ж тоді він не викинув цього місця? Якщо можна було вставити нову фразу на ст. 191, то напевне можна було усунути іншу на стор. 190. Ясна річ, що Фальк тоді думав, що обидва погляди радше доповнюють один одного.

Але погляньмо на його другий, новіший погляд. Він справді вартий уваги. Фальк твердить, що в *вручи* (беру покищо транскрипцію Фалька — М53, про її сумнівність див. далі) *ь*, хоч був у слабкій позиції, перейшов у *ε*. Це справді ще більший переворот в історії української мови і слов'янських мов взагалі, ніж відсунення занепаду слабких редукованих на двох сторіч назад у книзі Фалька! Виявляється, що взагалі фонетичних закономірностей у розвитку мов, мабуть, нема (вони є тільки в записах Костянтина Багрянородного!), що звуки можуть у тих самих умовах розвиватися хоч так, хоч сяк, — як дослідникові більше подобається!

Як же доводиться можливість двоякого розвитку того самого звука в тому самому слові? Знову на сцену з'являються авторитети і знову зовсім не до речі — цього разу Соболевський і Унбегаун. Соболевський каже про те, що з *чистити* розвинулися в російській мові дві форми *чистит* і *честити*, з *крестити* — *к(р)стит* і *крестит*, з *Пльсковъ* — *Псков* і *Плесков*; з Унбегауна наводиться приклад двоякого розвитку *дъска* в *доска* і *дска* (*цка*). Зіставити всі ці речі з “*вручи*” і вивести правило про можливість подвійного розвитку *ь* у переднаголосовій позиції міг справді хіба лише Фальк...

Двоєкий розвиток *чистити* й *дъска* спирається на те, що в корені цих слів закономірно витворювалися дві форми, залежно від того, чи *ь* був у слабкій чи сильній позиції: *чсть*, *дъскъ* (род. мн.) давали *чсть*, *доск*; *чсти* (род. одн. і ін.), *дъска* — давали *ч(с)ти*, *дска*. З співіснування двох закономірно поставлених форм, як часто буває, розвинулися дві парадигми. Цієї умови не було в слові *вручи*, бо в тут завжди був у слабкій позиції. Найявішесть двох форм у розвитку *крестити* і *Пльсковъ* (не *Пльсков*, як пише Фальк) залежала від взаємодії діалектів, де групи *рѣ*, *лѣ*, *рѣ*, *лѣ* у слабкій не-кінцевій позиції розвивалися нерівному. Нема такої говірки, де одночасно вживалося б форм *Псков* і *Плесков*, а якщо існують говірки, де є і *кстит* і *крестит*, то останнє прийшло з книжко-церковної вимови і не характеризує фонетичного розвитку говірки. Поза тим у *вручи* нема перед *ь* ані *л*, ані *р*, тож ці міркування взагалі сюди не стосуються. В цьому слові *ь* не міг перейти в *ε*. Висновок є той, що в *βεροβτζη* *ε* може відповідати тільки *ь*¹⁴). Але тим самим падає теорія Фалька про те, що

14) Фальк заперечує можливість цього, мовляв, слабкому *ь* у грецькій мові може відповідати тільки *ι*. Взагалі це не має значення в умовах строкатих звукових відповідностей у тексті Костянтина Багрянородного. Але саме в даному випадку, якщо Фальк уважно прочитає книжку Фасмера, яку він радить читати мені, то довідався б на ст. 243, що в грецькій мові «вже з геленістичної доби» переходило в *ε* перед *!*

записи Костянтина Багрянородного, якщо вони точні, відбивають стан мови після занепаду редукованих голосних, а тим самим надає його примушення про можливість розвитку *o* в *y* в закритих складах, що нібито утворилися вже тоді, отже його пояснення форм *ἰστροβουμι* — *ι βουλη*¹⁵).

На цьому можна було б цей розділ закінчити, але для повноти картини треба кинути погляд ще на два питання, що, зрештою, між собою зв'язані. Перше з них стосується теж до відповідника *ь*, а саме в слові *ἰστροβουμι* — Фальк кілька разів апелює до того, що грецьке *ου* могло б відповідати *ѣ*, але ніколи — *ь*. Він пише, що “слов'янської форми з — *ѣнѣ* таки не можна уявити” (“die slavische Form mit — *ѣнѣ* ist jedoch nicht gut denkbar” — М57). Тим часом, загально відомо, що *слов'янських* форм на — *ѣнѣ* аж надто ясно. Уже Ягіч (Studien über das altslovenisch-glagolitische Zographo-Evangelium, ASPH 2, 1876, 258ff) навів 4 сторінки таких прикладів з Зографського євангелія і зв'язав появу *ѣ* з твердістю наступного складу (пор. ще N. van Wijk. Zu den altslavischen Halbvokalen. ASPH 39, 1925, стор. 37), — що цілком відповідає нашому прикладові! Він констатував риси спільності щодо цього в Маріїнському євангелії (Codex Marianus glagoliticus. Ed. V. Jagić, Berlini 1883, ст. 434. П. Бузук показав, що ця заміна була особливо часта після *з* (Н. в. вопросу о месте написания Маринского евангелия. Изв. Отд. Рус. яз. и словесн. Акад. Наук, XXIII, 2, ст. 119, — 1921). Лескін показав, що хоч правило Ягіча не застосоване в Савній книзі, але і там є приклади з суфіксом — *ѣнѣ* (Noch einmal *ѣ* und *ь* in den altkirchenslavischen Denkmälern, ASPH 27, 1905, напр., на ст. 17), а в Синайському трєбнику, де це правило діє, на 70 випадків з — *ѣнѣ* — *ь* 350 — *ѣнѣ* (ст. 32). Кульбакін, (Полугласници у Синайском Псалтиру, Јужносл. в. в. еск. филолог 4, 1924, ст. 78) показав, що і в цьому тексті між *ѣ* і *нѣ* *ѣ* рішуче переважає над *ь*. Так стоїть справа з немислимістю *слов'янської* форми *островѣнѣ*.

Зрештою, справи ці згадуються в усіх підручниках церковнослов'янської мови, і Фальк знає їх з курсу ван Вейка, як це видно з його примітки М54, де він формулює обережніше, що форма *островѣнѣ* неймовірна на східнослов'янському ґрунті. Тут можна з ним погодитися, але це підводить нас якраз до нашого другого питання: де докази, що записи Костянтина Багрянородного — витримані в дузі східнослов'янської (чи давньоукраїнської) фонетики? Наявність у них південнослов'янських елементів — неспречна. Про це говорить форма *пороѣ* у її відповідності чи то східнослов'янському *порогѣ*, як приймається здебільша і в тому Фальком, чи то *порогѣ*, як думав Селішев (Цит. праця, стор. 312). Але якщо ми приймаємо тут південнослов'янський елемент, то що стоїть на перешкоді тому, щоб уважати, що в цих записах є і інші церковнослов'янські елементи — і зокрема в формі *ἰστροβουμι*?

¹⁵) Теорія Фалька могло б урятувати, якби прийняти, що *βεσούτση* походить не з *вѣрѣти* «кипіти», а з *вєрєти «замикати», відповідно до церковнослов'янського *вѣрѣти* (Пор. П. Черных. Историческая грамматика русского языка, Москва 1952, ст. 71). Але тоді падає загальна Фалькова теорія відповідності значення давньоукраїнської й давньошведської назв порогів. Чи не доведеться робити палеографічні «поліпшення» тепер з давньошведською назвою цього порога *leđvri*?

¹⁶) Відзначу ще до речі в зв'язку з написанням *βεσούτση*, яке Фальк уважав за найлегше для тлумачення (Д191), що воно мало ще одну пастку, в яку Фальк теж потрапив. Він уважав — за традицією, — що це активний дієприкметник теперішнього часу від дієслова *вѣрѣти*. Якщо це так, то в наз. одн. чол. роду (а саме ця форма мала б бути зв'язана з дальшим словом поріг) повинно було б бути радше *вѣрѣи*, а не *вѣручи*. І навіть коли припустити, що *ѣ* було перенесене сюди з інших відмінкових і родових форм, то все таки мала б бути форма *вѣрѣчи*, а не *вѣручи*, як слушно вказував, приміром, Л. Булаховський («Вопросы языкознания» I, 1953, стор. 134). Форма з *у* з носового *о* в слов'янських мовах, безперечно, стара, але, називаючи її дієприкметником, Фальк ще раз проявив щонайменше некритичне ставлення до традиційних тверджень.

Тут, правда, постає ще одне питання — чи змішання τ — ι у церковнослов'янських рукописах було виявом звукової зміни, чи графічним явищем, що стояло в зв'язку з занепадом редукованих голосних. Ягіч, пізніше ван Вейк підтримували першу думку (ASPh 1, 54; 39, 15), імовірно одначе і друге (хоч див. Бузук, 131). Одначе навіть якщо це було чисто графічне явище, воно могло вплинути на транскрипцію Костянтина Багрянородного. Ми цитували вище, що метою Костянтина було здебільшого компіювати різні писані джерела, а сам Фальк M48 визнає, що в деяких випадках Костянтин виходив, “як легко побачити, не з *усуомовної українськї форми...*, а з *писаного образу*” і що цей встановлений міг бути *староболгарський* (Всі підкреслення Фалькові, за що я йому вдячний). Таким чином відтворення ι через τ , навіть якщо виключити чисту випадковість і якщо не посилатися на дискусійні паралелі типу $\Delta\rho\omicron\upsilon\upsilon\omicron\beta\eta\tau\alpha$, цілком можливе.

3.

Перше, ніж перейти до питання, як Фальк використовує українські тексти XI ст., зроблю малий відступ про наголоси в назвах порогів у Костянтина Багрянородного. У своїй статті я вказав, що ці наголоси здаються фантастичними з погляду слов'янських мов і що треба було б перевірити, чи вони зумовлені закономірностями грецького наголосу X ст., а чи вони цілком довільні. На це Фальк читає мені лекцію про те, що візантіїці наголошували чужі слова на грецький лад і що я невіглас, коли я цього не знаю.

Тим часом було б далеко краще, коли б Фальк дав справжню аналізу наголосів назв порогів у Костянтина Багрянородного, зіставивши їх з відповідними словозмінними й словотворчими грецькими категоріями, і показав би, чому і як розставлено ті наголоси. Певною мірою це могло б кинути додаткове світло на міру етимологізації чужих назв у записах Костянтина взагалі. Поза тим нерідко наголос чужих слів у мові, що їх позичила, встановлюється як компроміс між їх первісним наголосом і нормами наголосу даної мови (якщо не йдеться про мови з нерухомим закріпленням наголосом). Згадаю, що Фасмер у цитованій книзі зовсім не цурається аналізу наголосів у слов'янських власних назвах в їхній грецькій формі, зокрема надаючи їм ваги для встановлення, з якої саме слов'янської мови ці назви взято (стор. 237, 322), — питання вирішальне і для Фалькової проблематики.

Та Фальк не хоче бачити тут проблеми взагалі, йому все ясно. Справді, трудно вимагати аналізу грецького матеріалу від людини, що думає, що грецькі слова не могли поминатися на $\beta\rho$!

4.

Останній аргумент Фалька — ніби тексти, писані на Україні з XI ст., стверджують помилками, припущеними в окремих словах, його висновки про звуковий склад української мови в середині X ст. У своїй книзі Фальк говорить про три моменти такого порядку — перехід o в y в нових закритих складах (D169), спірантну вимову z (D114 і далі) і білябіяльну вимову s (D112). Усі приклади Фалька були почерпнені з популярних колективних підручників, мали випадковий характер і нічого не доводили. У своїй відповіді Фальк не спромігся на жоден новий, самостійний приклад, він знов повторює “свої” старі приклади, він такий захлепаний ними, що навіть забуває, що взяв їх у Кримського й Бузюка, і іменує їх не більше по менше, як “мої найкращі приклади” (M65, підкреслив я). Різниця тільки в тому, що до прикладів переходу o в y (і l в y) він тепер зовсім не повертається, обмежуючись цього разу на двох інших моментах — вимові s і z .

Чому приклади "Фалька" не витримують критики? Насамперед тому, що вони дібрані методологічно безпорадно. Тексти, писані на Україні в XI ст., що їх використовує Фальк, а власне Кримський, — не оригінали. Вони переписані з південнослов'янських оригіналів, що могли мати свою складну традицію. На Україні їх переписувано не механічно. Існували тут свої школи переписувачів, ще не були зацікавлені вносити риси своєї живої мови, своєї говірки в текст. Існували індивідуальні властивості в орфографічній системі писарів. За останніх приблизно сімдесят років славістика чимало працювала над цими текстами. І, хоч і досі є багато неясного в тих текстах, але все таки дещо навчилися робити. Навчилися брати факти в системі; навчилися порівнювати факти українських рукописів з фактами церковнослов'янських рукописів. Навчилися розрізняти живу вимову від книжної. Взяти хоч би занепад редукованих голосних. Скільки було пересувань дати їх занепаду, поки Шахматов в його давніших працях, а надто в "Очерк древнейшего периода истории русского языка" не взяв за критерій ті написання, що не могли мати паралель у церковнослов'янських текстах. Цю методику далі вдосконалив Дурново в своїй праці "Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка" ("Южнославенски филолог", 4 і далі), щоб обмежитися на цих двох прикладах.

Усе це лишилося невідомим Фалькові. Він не пішов далі випадкового гисмикування окремих придатних йому написань, як це робилося хіба до 80-их років минулого сторіччя. Хронологія занепаду редукованих голосних на Україні, як вона встановлена Шахматовим і потверджена Дурново, — не аксіома. Нові факти, нові дослідження можуть змусити нас пересунути дату цього явища. Але коли Фальк пропонує кардинально відмінну дату на підставі шістьох слів у шонайменше фонетично непевному відтворенні їх у Костянтина Багрянородного плюс пара випадкових описок, позичених з Кримського, не збиваючи доказів Шахматова й Дурново, — це звучить просто неповажно.

Це неповажно статистично. Ось, приміром, статистика помилок в уживанні носових в Остромировому євангелії, тексті написаному загалом дуже дбайливо: на понад 2000 випадків правильно вжитого *я**) — понад 300 хибних; на коло 1500 випадків правильно вжитого *я**) — коло 200 хибних (Дурново, Рукописи, 4, 88-90). Тут справді не лишається сумніву, що прорвалася в рукопис риза живої мови, яка порушила первісну церковнослов'янську норму. Але коли подають 5 чи 8 прикладів з усіх текстів XI ст. — це вже непереконливо.

Але ще більше неповажно це методологічно. Бо навіть ця мізерна кількість прикладів не вивчена в тексті, не взята в системі написань пам'ятки, а вихоплена навмання, зби ствердити наперед "установлену" тезу". Щоб не говорити "взагалі", розглянемо кілька конкретних прикладів з тих, що їх наводить Фальк. Це буде корисно ще й тому, що і далі є небезпека, що їх будуть механічно подавати майбутні компілятори підручників, які ніколи не заглядають до першоджерел.

У своєму виступі Фальк і далі боронить вагу написання *ходъ* замість *годъ* у XIII Словах Григорія Богослова XI ст. (M63) для доказу, що *g* вимовлялося тоді як епірант, а не як *л*. Абсурдність цього прикладу стане ясна, коли хоч на хвилинку замислимося над ситуацією. Припустімо, що *g* перейшло в *h*. Це означає, що звука *л* в мові нема і що літера *g* вимовляється як *h*. Яка ж причина писати замість неї *x*? Адже *x* — зовсім інша фонема, слово *ходъ* має зовсім інше значення, ніж *годъ*. Міркування, що до нього пристає тут Фальк, типове для того, що Лескін звав "papierne Sprachforschung", без уявлення про фактичне функціонування мови як системи фонем.

*) З технічних причин тут поставлена літера «я» замість старо-слов'янської літери «юс»-а.

Абсурдне само собою твердження “Фалька” (чи то Кримського) зрештою не відповідає навіть фактам рукопису Слів Григорія Богослова. Перепишувач цього рукопису писав текст механічно, не розумівши змісту цілості, і раз-у-раз підставляв перше-ліпше інше слово замість слова оригіналу, просто за звуковою подібністю. Дослідник цього тексту характеризував його так: “Переклад XIII слів Григорія Богослова давно вже вражав своєю темністю й незрозумілістю... Перепишувач або переписувачі... дуже погано розуміли зміст того, що їм доводилося копіювати... Досить указати кілька з безлічі прикладів такої зміни слів, яка цілковито перекручує думку й приводить до нісенітничі” — і серед прикладів подається такі, як *дѣлеси* замість *тѣлеси*, *молитвъ* замість *ловитвъ*, *радѣ* замість *дарѣ* і т. д.¹⁷⁾ Легко побачити, що *ходѣ* замість *годѣ* — помилка зовсім того ж типу.

Та зробім ще крок і гляньмо на сам текст. Нещасливе слово написане на арк. 146 як останнє слово сторінки — у такій фразі: “А оны възмѣять ся*): просяштя*) масла, оу имяшнихъ*); нѣ не въ ходѣтъ**)) останнім словом відповідає в грецькому тексті *οὐκ ἐν καιρῷ* ¹⁸⁾). Цілковито ясно, що текст тут зіпсований, хоч би вже з того, що те *ходѣ*/*годѣ* не в місцевому, а в знахідному відмінку. Текст загалом важкий для зрозуміння, а спрямування асоціацій переписувача до *ходѣ* полегшувалося початком дальшої фрази: “Съ же възидеть брѣзо; снѣ же възидѣтъ*) съ нимъ”. Нарешті про вставку *ят**) у слово *ходѣ* Будилович свідчить, що *я**) “досить стародавній” (Там таки). Сказаного досить, щоб було ясно, що для встановлення вимови з все написання не дає нічого. Це зіпсоване місце є спробою семантично розв’язати неясність асоціацією з словом *ходити*.

Як це непорозуміння могло постати, пояснює палеографічна аналіза (Фальк залюбки вдається до палеографії, але тільки до тієї й тоді, коли це йому кармано). Текст слів Григорія Богослова переписаний з глаголітичного оригіналу (Дурново 6, 63). У глаголиці літера *з* нагадує *ж*. Досить затертися горішньому кружальцю літери *з*, як її можна прочитати *ж*. Тут джерело непорозуміння, що його, так безкритично позичив Фальк у Кримського.

Візьмім другий приклад, який Фальк цитував у Д112 як написання *прауда* замість нібито поправного *правда* (1), а в М51 без усяких пояснень виправив друге на дійсно поправне *правьда*, тоді як перше перекрутив на *праоуда* (Це вже не від Кримського). Цей приклад узятий з Ізборника Святослава 1073 р., чи то шак у Фалька — з того ж таки Кримського. Розкриваємо фототипічне видання тексту 1880 р. на аркуші 60 зв. Слово, що про нього мова, знов останнє на сторінці, як був *ходѣ* у попередньому прикладі. Це вже підозріло, бо відомо, що переписувачі часто скорочували слова в кінці рядків, а особливо сторінок, щоб їх умістити. Дійсно, в цьому слові знаходимо скорочення. Після перших двох літер *пр* дано не *а і у*, а лігатуру: до правої долішньої ніжки *а* додана екієна похила лінія, що має гачки знизу і згори. Якби не було гачка згори, те це справді можна було б прочитати як лігатуру *а + у*, але *у* звичайно не має того горішнього гачка. Натомість цей гачок може вести до написання трьох сторін літери *в* — лівої, долішньої й горішньої. Отже, чи це *у*, чи *в* — само по собі неясно. Коли ж одначе взяти до уваги, що на всій сторінці літери *у* вжито багато разів, але тільки в сполучі *оу*, то стає ясно, що це таки не може бути *у*, тим більше, що в цьому рукописі, коли *оу* не вміщалося в рядку, переписувач уживав кружальця над рядком, як то *блѣдѣма*¹⁹⁾, а не того сполучення, що ма-

17) А. Будилович. Исследование языка древнеславянского перевода XIII словъ Григорія Богослова. СПб 1871, стор. 27.

18) XIII словъ Григорія Богослова въ древне-славянскомъ переводѣ. Критико-палеографическій трудъ А. Будиловича. СПб 1875, стор. 109.

19) Пор. Е. Карский. Славянская кирилловская палеография. Ленинград 1928, стор. 199.

заступати з або в, якщо ті не вміщалися в рядку²⁰), — і ми дістанемо зовсім правильне написання *правѣда*. Так, палеографія може бути корисною!

Я не маю змоги розглядати тут контекстуально й палеографічно всі “важливі” й “найліпші” приклади “Фалька” з українських текстів XI ст. Вже сказаного досить, щоб показати, як некритично поставився Фальк до прикладів Кримського й почасти Бузука, викликаних тим, що англійці звать *Wishful thinking*. Він міг перевірити їх бодай після опублікування моєї статті з приводу його книжки. Але він волів механічно повторити їх, заступивши фактичну дискусію менторським тоном. Шкода. Тон не робить музики в науці.

Лише кілька слів щодо вартости інших повторених Фальком прикладів, що мали б ілюструвати вимову *в* і *з*. Щодо *в*, то це написання на *оурѣдѣ* з Ізборника Святослава 1073 р. Звичайно, це написання теж не доводить у к р а ї н с ь к о ї вимови *в* як білябіяльного приголосного, бо такі написання раз-у-раз трапляються в церковнослов'янських текстах, відзначувані не раз у лінгвістичній літературі (Напр., *оуоряжити, оуселенаѣ* в *Codex Marianus*, стор. 597) і фігурують і в загальних курсах церковнослов'янської мови²¹). Різниця тільки в тому, що тут це перенесене з префікса на перший звук кореня.

Щодо прикладів типу *разнѣвати, изнѣсть* замість *разнѣвати, изнѣсть*, Фальк твердить (М65), немовби я замовчав їх. Це знов перекручення фактів, бо на стор. 330 моєї статті я писав: “випадання *г* перед приголосним... ще нічого не доводить, бо, як вказував Дем'янух, польська мова знає (цей)... факт”. Та згадка про Дем'януха, видно, нічого не говорить знавцеві історії давньоукраїнської мови.

Особливий розвиток групи *згн* в давньоукраїнському встановив уже Шахматов, правда, у згоді з його загальною теорією, зв'язуючи його з вимовою *г* як *γ*²²). Дем'янух цей погляд Шахматова прийняв, але посилаючися на паралелі з старопольською мовою, що, за Лесем, теж знає *rozniewać się* (інші приклади Дем'януха радше не польські, а загально-слов'янські), хоч польська мова не розвинула загалом *h* з *g*²³). Особливий розвиток групи *згн* можна ставити в зв'язок не тільки з фригатиною вимовою *г*, а і з пануванням відкритих складів, із нехіттю до складних груп приголосних (крім певних типів), що тривало в давньоукраїнській мові до занепаду редукованих голосних, себто в час написання Ізборника Святослава 1073 р. Могла впливати і особлива м'якість *н* — ціла низка рукописів позначає його паляталізацію перед *ж*. — адже мова того часу не мала паляталізованого *г*, поки групи *жы, гы, хы* не перейшли в *жі, гі, хі* (Пор. ще Дурново 6, 45, 53).

Мушу застергти наприкінці, що моя критика в цьому розділі стосується не до висновків Фалька, а до його методи, до його використання прикладів. Щодо білябіяльної вимови *в*, то я не маю найменшого сумніву, що вона панувала в давньоукраїнській мові, бо вона панує й тепер. Тільки цього зовсім не доводить вигадана *пражда/праюда*, ані не конче доводить на *урѣдѣ*. Зрештою, про це не було й мови в моїй статті, і не знати, чому Фальк підніє це питання.

Щодо вимови *г*, то я теж не доводив, що це було проривне *л*. Я тільки писав, що факти поплутані тут, що потрібна уважніша аналіза їх і що саме напи-

²⁰) Фальк не раз посилається на застарілу й поверхову працю А. Розенфельда. Язык Святослава Ізборника 1073 г. (Русский Филологический вѣстник 41, 1899). Але навіть у цій праці він міг прочитати, що в рукописі Ізборника легкий придик «переважно стоїть над приголосними при пропусках глухих, чистих голосних і приголосних» (Стор. 158)!

²¹) Напр., А. Vaillant. Manuel du vieux Slave, I. Париж 1948, стор. 73 і далі.

²²) А. Шахматовъ. Очеркъ древнѣйшого періода історіи русскаго языка. П. 1915, стор. 181.

²³) Записки Історично-філологічного відділу ВУАН 15, 1927, стор. 238; також г. 23, 1929, стор. 383.

сання — $\pi\chi\sigma$ у Костянтина Багрянородного питання не розв'язує. На користь фрикативної вимови з можна навести факти переконливіші від тих, що подає Фальк, хоча б загально відомий підпис Анни Ярославни. Як на приклад складності проблеми я вказував на суперечності в східнослов'янському відтворенні імен германського походження — в них бо германському h не відповідає g , а германське g передається g . Фальк має рацію, що, подаючи приклади, я вказав, за Свенціцьким, хибну етимологію імені *Гліб* (хоч я застерігав у статті, що не вважаю себе за компетентного щодо давньошведських назв — стор. 326, — але покладаюся на Свенціцького, звичайно, не варто було. (Це єдиний пункт у дискусії, де Фальк має рацію). Однак це не міняє загального твердження, бо в імені *Гліб* давньоукраїнське g таки відповідає германському g , а в імені *Якун* — германському h таки відповідає не g , а h . Чи це h секундарне (в чому нема сумніву!), чи ні — не має найменшого значення для проблеми, бо важить не те, що слов'яни додавали чи не додавали до початкового голосного, а як вони трактували чужий звук. Розуміється, можна знайти розв'язання всіх цих суперечностей, але Фальк не дав його в своїй книзі і уникнув його в своїй статті-відповіді.

***

Таким чином, у своїй статті Фальк не довів нічого, крім своєї методологічної безпорадності, незнання елементарних фактів і невміння провадити полеміку в пристойному тоні. Перевероти в історії української мови легко робити, якщо виходити з шістьох сумнівно відтворених слів і кількох неперевірених прикладів, позичених з кількадесятторікових популярних підручників. Поруше виходить, коли ці побудови порівняти з періоджерелами, коли поглянути на них з погляду того, що досягнене в славістиці попередниками.

І після останнього виступу Фалька його книжка лишається тим, чим вона є, — з одного боку, корисною хрестоматією дотеперішніх висловлювань про назви порогів у Костянтина Багрянородного, — але неповною і не досить критичною; з другого боку, — "заявкою" на кілька етимологій, на перегляд кількох питань, зокрема і з історії української мови, — але не більше як "заявкою", що може ввійти в науковий обіг лише після ретельної перевірки, — якщо вона таку перевірку зможе витримати.

На закінчення варт поінформувати читачів "України", ще з різкою критикою книжки Фалька в її нордистичній частині виступив у шведському топонімастичному журналі "Namn och Bygd" редактор журналу і провідний топонімаст Швеції Еран Сальгрен. Статті його разом з Фальковими спробами оборонитися читач знайде в томі 38 журналу, стор. 138-169 (1950) і в т. 39, стор. 142-160 (1951). Лишаю оцінку дискусії фахівцям, відзначаю з фактичного матеріалу тільки те, що Сальгрен розглядає назву першого порогу в Костянтина Багрянородного як не зіпсовану, не припускає її відповідності слов'янському слову *уступи*, як намагався довести Фальк, а виводить її з давньошведського реконструйованого ним слова *äsupi, завжди (*ä*) вимовлюючий (*supi*). Якщо Сальгрен має рацію, то ця назва не має в собі нічого слов'янського і нічого не дає для реконструкції давньоукраїнських мовних рис (38, 145; 39, 153 і далі). З другого боку, критичні зауваги Сальгрена де в чому збіглися з моїми (напр., про неможливість зв'язати реконструкцію *уступи* з перекладом "не сль" — 38, 146; або про те, що навіть коли не заперечувати згодів" (38, 161). У протилежність Фалькові Сальгрен добре розуміє, що всі гіпотези про назви порогів у Костянтина — тільки гіпотези і не можна їх абсолютизувати (38, 169).

Щодо Фалька, то його провадження дискусії не відрізняється суттю від його виступу проти моєї статті. Це не нові факти, а тільки самопресиви й зде-

більша недоречні посилання на авторитети. Тим то Салгрен слушно вважає дальшу дискусію за недоцільну. Ось як він закінчує свою третю статтю: "Я не можу забирати дороге місце висвітлюванням усього, чого Фальк не розуміє. Але я прошу фахівців, зацікавлених темою, уважно перечитати мої попередні писання перше, ніж вони познайомляться з Фальковими висловленнями, а коли вони читають повиривані Фальком з моїх писань цитати, знайти їх у контексті. Я не маю охоти дискутувати з Фальком з приводу шведських назв Дніпрових порогів далі. Але якщо йому згодом, набувши знань у нордистичній філології, пощастить знайти тривку опору для котроїнебудь з його етимологій, я залюбки візьмуся до нового перегляду питання" (39, 160). Я можу цілком приєднатися до цих слів, заступивши тільки слово *нордистичній* словом *славістичній*.

Ю. Шерех

Пам'яті св. Йосафата Кунцевича

«L'histoire possède une grande vertu d'apaisement» (Victor Duruy, 1863)

25-го листопада 1952 року, за новим стилем, ми святкували пам'ять священомученика Йосафата, бо як раз цього дня він загинув у Вітебську.

Ще за життя його не тільки з'єднані, але й деякі нез'єднані вважали архієпископа Кунцевича за Святого Божого мужа. Кілька разів проти-унійна партія із полоцьких і вітебських білоруських міщан кликали потайно Кунцевича до себе, падали на вколінки й благали, щоб він приєтав до них. Між собою говорили вони не раз: "Це справжній святий, ми почитатимемо його, наче янгола, з хвилиною, коли він зречеться Унії". Західній церковний часослов, на день 14-го листопада, (стар. стиль) присвятив п'ять повних сторінок звеличання св. Йосафата. Це значить, що цього дня з пів мільйона священників та ченців Вселенської Церкви прославляють українського Святого найкращою молитвою, що її має Церква.

Українці й білоруси, що їх національна відрубність на початку 17 ст. ще не була вповні сформована, бачили в особі Кунцевича світлий зразок тієї східної праведності в чернецтві єрейському й владичому житті, що її так мало зустрічали тоді десь. Не промінювало від цього уродження тихої Волині якесь особливе світло вчености, бо через вбогість своїх батьків не вчився Йосафат у яничих школах, а тому не володів він мовами тодішніх освічених людей: латинською та грецькою. Однак якраз цей єрарх блиском своєї постати прикрив всіх українських архипастирів і виріс до ролі живого символу того, що в українському народі є найкраще. Коли 1604 р. ввійшов юнак Іван у віленський свято-троїцький монастир, у цілому місті була тільки мала жменька ширих уніятів, що мали лише один Божий храм при монастирі св. Тройці.

За тих 9 років, що промайнули від Берестейської Унії важко було пізнати-ся у всіх монастирях: чи вони вже з'єднані чи ні. Один ігумен, чи архимандрит визнавав унійний Собор у Бересті 1595 р., інший був проти нього. До свято-троїцької Церкви приходили на богослужби 8-10 вірних, підчас коли в близькій Богодухівській церкві, просто годі було вмістити масу міщан, що збігалися на ворежі уній богослужби віленського братства.

Але введовзі, по мученичій смерті полоцького архієпископа, церковна одність рішуче перемогла по всій Білорусі, а з українських земель оволоділа Волиню, Холмщиною, Підляшшям і Белзькою землею.

Вистачить уважно прочитати й продумати твір п. з. "Оборона Унії" ¹⁾, щоби зрозуміти, чому св. Йосафат мав такий величезний вплив на сучасників. Хоч на титульній сторінці цієї книжки підписане ім'я та прізвище Лева Крєвзи Рєвудького, Ч.С.В.В архимандрита Святотроїцького монастиря, то одначе сьогодні католицька критика вважає св. Йосафата за головного автора цієї книжки, що її він зложив з допомогою кількох співбратів.

У своїх проповідях і рукописних записках Святий Йосафат промовляє до своїх слухачів просто й щиро, з надзвичайною переконливістю: найлюбленішим його доказом підчас диспуту було розгорнути ту чи іншу богослужбову книгу, що її видали в Острозі нез'єднані, чи львівське або віленське брацтва й з тих самих книг доводити, що правда полягає в єдності з Апостольською Столицею. Ще за часів, коли перебував у віленському монастирі, О. Кунцевич заповідливо прочитував кожне нове видання в обороні єдності, чи проти неї, зокрема випуски метушливого тоді протикатолицького видавництва в Острозі. Порівнюючи ці церковно-слов'янські тексти з попередніми виданнями, Святий Йосафат у особному зшиткові нотував всі перекручування, що її допускалися острізькі видавці. Свій перший збірник він назвав "Про перекручення слов'янських писем противниками Митрополита та про їхні унагляднені помилки, в руках Віленського, Остріжського та Львівського братства". Два інші збірники, уложені ще в час своїх передерейських студій, затитуловано: I) Про первенство святого Апостольського Престола; II) Про хрещення св. Володимира. Ввесь цей матеріал увійшов до вище згаданого твору "Оборона Унії" ²⁾

Тези, розгорнені у цій книзі, довгі роки гомоніли з переконливістю в устах св. Йосафата. Не диво, стож, що багато читачів "Оборони Унії" приєднувалися до Всеєвропейської Церкви, а учні Священномученика, ченці-василіяни, дбайливо перешовували його рукопис, або переписували їх в багатьох копіях ³⁾.

Ці рукописи перетривали 1772-1839 рр. аж до знищення "литовської" провінції О. О. Василіян і насильницького скасування Унії на Волині й Білорусі. Російський просвітолюбний історик Коялович у своєму творі про Церковну Унію на Литві подає примітку, що її надіслав йому тодішній ректор нез'єднаної духовної семінарії в Могилеві (Білорусь), архимандрит Павло, що як сам твердив, зустрічав рукописні записки Йосафата Кулєва в багатьох бібліотеках. ⁴⁾

В повасиліяньському монастирі в Супраслі архимандрит Павло тримав у руках збірник Життя Святих, де на його полях можна було відчитати замітку: "Сіє списано рукою Йосафата Кунцевича". Ці ж самі супрасльські ченці мали ще тому яких 70 літ у себе обидві вище згадані рукописні праці св. Йосафата: про хрещення св. Йосафата й про примат св. Апостольської Стеліці. Де вони тепер знаходяться, важко сказати.

Вістка про трагічний кінець поляцького Архієпископа блискавицею промайнула по Європі. 7-го лютого 1624 р. Папа Урбан VIII скликав у Римі засідання "Пропаганди" та сповістив її про вітебські події. негайно запало рішення, зади оборони та зміцнення церковної Унії. Заборонити перехід на латинський обряд, ухвалено василіяньський Устав в дусі реформи Рутського... А 16-го травня проголошено Йосафата Блаженним.

Проте найсвітліший здобуток крові св. Йосафата це було приєднання до

1) Вийшла під кінець 1617 р. в друкарні Лукаша Малюничя у Вільні. Видавець: «Митрополит Києва, Галича й всієї Русі» В. Рутський.

2) Так само твердить сучасник і жителісець Святого еп. Яків Суша в («Курсус Віте»).

3) «Курсус Віте...!» Цей життєпис уперше видано в Римі 1665 р. з присвятою Папі Александрові II. В друге перевидав цю працю 1865 р. в Брюсселі, російський єзуїт Мартинов.

4) Литовська Церковна Унія. С.П.Б. 1859-1861, 2. III/II, стор. 174, 327.

вселенської Церкви дотеперішнього ідоологічного супротивника Мелетія Смотрицького (1627 р.), цього правдивого величтя духу, за словами П. Куліша "єдиного з найзамітніших постатей нашої історії", автора "Тренос" (1610 р.), що його нез'єднані казали вкладати собі до могили, бо так високо його цінили. Смотрицький помер 27-го грудня 1633 р. в Дерманському монастирі (Чотири кілометри від Дубна), стискаючи у руках "бреве" Урбана VIII, про ласкавість Апостольської Столиці до нього. На домовині цього великого й м'ятежного сина України можна б написати вислів єзуїта Курцицького та свідків полоцького беатифікаційного процесу: "Не мелився б Йосафат, не мала б Унія Мелетія".

Доля мошей св. Йосафата — це можна сказати доля цілої української католицької паркви. 1653 р. Єпископ Гавриїл Колєнда взяв з Сбору св. Софії в Полоцькому моші св. Йосафата (з півночі йшли московські війська царя Олексі, і впродовж 14 літ мандрував з ними по Литві й Білорусі). 1667 року московські війська відступили з Білорусі й Моші св. Йосафата повернули до Полоцька серед невимовних радощів уніятеького білоруського населення.

1705 року, коли наблизився цар Петро I. до Полоцька, Василянни доручили Моші єпіці князя Радзивіла. Останній переховував їх за часів воєнної завірюхи, а коли небезпека минулася, замість того, щоби звернути їх до Собору в Полоцьку, завіз Моші до свого замку в Білу на Підляшші.

1763 р. Князь Карло Радзивіл, змушений ітїкти з Польщі, наказав потаємно замурувати Моші св. Йосафата в своїм палаці в Білій. Ігумен василіянського монастира за кілька років переніс їх з палаца до церкви. Російські вояки, що стаціонували в Білій, з побожністю цілували руку тіла св. Йосафата, в присутності всієї братії й лікаря Йонна де Каррес

29-го червня 1867 р. в Римі, відбулася врочиста канонізація св. Йосафата. На церемонії були присутні: Львівський митрополит, перемиський адміністратор Йосиф Сембратович, болгарський Єпископ, 14 галицько-українських священників, два діякоми і крім того, останній архимандрит О. О. Василян із провінції Покрови Пресв. Богородиці, о. Домбровський, що в зв'язку з подіями 1838 р. мусів уїхати до Риму.

12, 13 і 14 липня 1867 р. у Львові відбулося величаве святкування, у трьох обрядах, на пошану Священомученика. Проте 26 травня 1873 р. російська жандармерія з кількома галицькими священниками апостатами замурували Моші св. Йосафата в підвалі більської церкви. 28-го липня 1882 р. Папа Лев XIII поширяв свято Йосафата на цілу Вселенську Церкву, а 1891 р. Львівський Собор відзначив день 12-го листопада, за "старим стилем", як "велике" свято.

1916-го р., в самий розпал Паршої Світової Війни, о. Демчук Ч.С.В.В. з допомогою професора Зайця, з Золочівщини, віднайшов Моші Священомученика в пивницях Більської Церкви й щасливо перевіз їх до церкви св. Варвари у Відні, де вони й знаходилися до 1944 р., коли перенесено їх до Церкви св. Стефана.

1923 року в цілому католицькому світі, відбулося величаве святкування 300 літньої мученичої смерті св. Йосафата. 12-го листопаду цього ж самого року, незабутній Папа Пій XI видав особливу енцикліку "Еклезія Деї", присвячену українському святому (Акта апостолице Седіє, I. XII. 1923 р. XV, 12).

По всіх усяодах, де живуть українці католики, є поширені три пісні на честь св. Йосафата: 1) "До Йосафата Нині", 2) "Пісня Слави...", 3) "Владико Отче".

Український католицький світ був і є багатий на установи, що носять назву св. Священомученика. 1919 р. повстав у Львові "Інститут св. Йосафата", хлоп'ячий інтернат, що за його ректора був генерішній Апостольський Візитатор Кир Іан Бучко. ОО. Василянни мали в Бучачі свій "Місіійний Інститут св. Йосафата".

За океаном є ціла північно-американська провінція Чина С.В.В., що носять

ім'я священомученика, в Едмонтоні й Прудентополісі (Бразилія) є величаві церкви з титулом Святого. В Йорктоні існує "Коледжі ім. св. Йосафата".

Не зайвим буде тут нагадати, що італійський колеж в Римі дав українській семінарії назву св. великомученика.

В кінці нехай дозволено буде мені зацитувати вірш поета Теодора Курпінті "При мощах св. Йосафата", Відень 1944 р.

Під громом кари і пожеж,
Трищать Габсбургів сірі стіни...
Чому, чому Ти тут лежиш
Великий Сину України?!

Замучені в чужім ярмі,
До Тебе кличемо, Владико:
Чому уста Твої німі,
Як в нас душа сповита криком?

Допоможи в хвилині ці,
Все видержать і все відшerti
Хай хрест життя в Твоїй руці,
Заміниться на шпаду смерти
В бою против царства зла й гріха.

О. В. Бурилас, Ч.Н.І.

Англієць про Україну в XVII-у сторіччі

(Едвард Бровн, перекладач праці П'єра Шевальє)

Визвольні змагання Богдана Хмельницького викликали широкий відгомін в цілій Європі. Навіть далека Англія зацікавилась боротьбою української козаччини проти Польщі. В 1672 році в Лондоні з'явився англійський переклад¹⁾ відомої праці про козаків П'єра Шевальє²⁾, хоч прізвище автора не було вказане в англійському перекладі. Переклав цю французьку книжку Едвард Бровн (Edward Brown), попереджуючи свій переклад вступним словом. Саме цей вступ є незвичайно цікавий, бо він свідчить про погляд англієця XVII ст. на цілий український визвольний рух.

Едвард Бровн (1644-1708)³⁾ був найстарший син Sir'a Thomas Brown'a (1605-1681), званого англійського лікаря й ученого. Він одиичив любов до медицини й пішов слідами батька. 1663 року Едвард Бровн скінчив медичні студії в Кембріджському університеті. Користуючися великою бібліотекою батька в Норвіку, рідному місті, Бровн відчув неабиякий нахил до подорожування й до пізнавання чужих культур.

1) A Discourse of the Original, Countrey, Manners, Government and Religion of the Cossacks with another of the Precopian Tartars. And the History of the Wars of the Cossacks against Poland. London, Printed by T. N. for Hobart Kemp, at the sign of the ship in the Upper Walk of the New Exchange. 1672. in-8° (V + 195 p.).

2) Pierre Chevalier: Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. Avec un discours de leur origine, pais, moeurs, gouvernement et Religion. — Et en outre des Tartares précopites. Paris 1663. in-12° стр. 4, 5, 219, Claude Barbin.

3) Відомості про Е. Бровна подаємо на основі «Dictionary of National Biography» by Leslie Spethen, vol. VII. London-New York, 1886, стр. 42-43.

1664 р. Е. Бровн зробив свою першу подорож до Італії, де пізнає грецьких і латинських класиків. Вертаючи з Італії, він відвідує Францію, зушніється на довший час в Парижі, де знайомиться з Боляном, що стає за його доброго приятеля, як це згадує в своїй праці проф. І. Боршак: "Edward Brown (1644-1708) était en même temps un médecin connu et un voyageur passionné. Il était lié d'amitié avec Beauplan⁴⁾... (Cf. Journal of a visit to Paris in the year 1664 by Edward Brown, edited by Geoffrey Keynes, London, John Murray 1923). Beauplan a traduit en français le livre de Brown: A Brief account of some Travels in Hungaria... Bulgaria... 1674.⁵⁾

Можна догадуватися, що в Парижі Бровн під намовою Боляна задумав перекласти на англійську мову "Histoire de la guerre des Cosaques" Шевальє. В Парижі бо Бровн мав нагоду докладно поінформуватися про козацький рух і взагалі про суспільно-політичні відношення на Україні.

Наступну подорож Бровн відбув до Роттердаму, Амстердаму й Утрехту, де одвідав музеї, бібліотеки та різних учених. Опісля він був у Відні, звідки зробив три довні подорожі до Мадяричини, Сирії й Тесалії.

1672 р. з'явився друком його переклад "Історії" Шевальє, а 1673 р. "Brief Account of some Travels in Hungaria, Styria, Bulgaria, Austria, Servia, Carylthia, Carniola and Friuli". (Бровн одночасно є автор філософічно-історичного трактату "The lives of Themistocles and Sertorius"). Але він, одначе не кидав лікарської професії й 1661 р. Бровн стає за "королівського лікаря". В роках 1704-8 Е. Бровн був за президента наукового медичного товариства "College of Physicial". Помер він в Northfleet (Kent), 28-го серпня 1708 року.

***

У вступі до свого перекладу "Історії" Шевальє Бровн починає з причини, що спонукало його взагалі зацікавитися Україною. Він пише: "Хоч Україна є одна з найбільших країн у Європі й ім'я Козаків є дуже модерне, одначе ця країна була недавно за театр славетних акцій і її мешканці прирдали собі велику славу в військових справах, більшу ніж якась інша нація. Тому я й вирішив подати цю працю в англійській мові"⁶⁾.

Перекладач не сумнівається, що англійська громада прийме твір Шевальє без жадних застережень, бо "Інакше й не може бути, тому що десятилення цього відважного народу викликають доконче почуття вдячності й весь світ мусить вельми зацікавитися й вельми похочати ці одважні зусилля й мужність"⁷⁾.

Порівнюючи войовничу вдачу англійців з козацькою, Бровн приходить до висновку, що "Козаки в деякій мірі нас наслідують"⁸⁾. Він вважає країну Козаків за "східні кордони Європи"⁹⁾ і стверджує, що ціла Європа завжди зазнавала найбільшого лиха через ці країни, що їх описав Шевальє.

4) «Вони приятелювали разом з Бопланом»... Див. Elie Borschak, L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, Paris 1935, p. 35-36. Підкреслення скрізь моє.

5) Л. с.

6) Edward Brown: The Preface, стор. 1: «Although Ukraine be one of the most Regions of Europe, and the Cossackian name Very Modern; yet hath that Countrey been of late the stage of Glorious Actions and the Inhabitans have acquitted themselves with as great Valour in Martial Affairs, as any Nation whatsoever; so that this have made me earnest to put this account into English».

7) Ibid. стор. 2. «It cannot be otherwise acceptable; since the atchievements of a daring People, must needs be grateful to those who of all the World, are most curious and the greatest lovers of bold Attempts and Bravery».

8) Ibid. стор. 2. «Cossacks do in some measure imitate us».

9) Ibid. стор. 3. «Eastern Frontiers of Europe».

Одначе з найбільш цікавих місць у передмові — це, безперечно, згадка перекладача про гетьмана Б. Хмельницького. Е. Бровн пише: “Дії Хмельницького, Козацького Гетьмана, є вельми видатні; він піднісся до величності, його поважала з острахом Козацька нація. Ані потуга християнства (західнього) ані Турки не змогли його скинути”¹⁰).

Докладніше про “діла й дні” Б. Хмельницького можна довідатися з самої праці Шевальє, що, на думку Бровна, подає вичерпуючі відомості про Україну й про Козаків.

Автор цілий час уживає для характеристики козацької хоробрости таких епитетів, як “сміливі” (daring), “одважні” (bold), “славетні” (glorious) і т. д. Своім перекладом Бровн стже ж чимало зробив для популяризації визвольних змагань України на далекому англійському острові.

Любомир Винар

¹⁰) Ibid. стор. 4. «The Action of Kmielnicki, General of Cossacks, are very remarkable; and how the raised himself to that greatnest, as to feared by a Nation, which neither the Power of Christendom nor the Turks could shake».

О Р Л И К І Я Н А

I.

НЕВИДАНИ ЛИСТИ П. ОРЛИКА ДО СТАНИСЛАВА ЛЕЩИНСЬКОГО Й ДО КАРДИНАЛА ФЛЕРІ В 1725 Р.

8-го вересня 1725 р. французький Консул у Солуні Ле Бланк де Фаведі надіслав до Кардинала Флері, першого міністра Франції листа, де читаємо: “Граф Орлик, що його Король Станислав¹⁾ особливо любить, є гетьман, що його покійний шведський король²⁾ також дуже любив. Він живе тут у Солуні, де має від султана пенсію, відповідну до його ранги. Тому, що граф Орлик є пан рідких заслуг і є близький приятель французів, вважаю що Ваша Еміненція схвалить те що я зроблю, а саме що я долучаю в цьому листі до Вас, лист пана Орлика до Короля Станислава, Граф Орлик так настійливо доручив мені цей лист, що я обіцяв йому, що Ваша Еміненція зробить все, щоби п. Орлик дістав відповідь що її Його Величність³⁾ з радістю надасть йому”.

Польський лист від 7. IX. 1725 р. Орлика до Станислава Лещинського, що його копія зберігається в Паризькому Національному Архиві, (Aff. Et. “B” 992) разом з реяцією Ле Бланк де Фаведі звучить в українському перекладі:

НАЙЯСНІШИЙ МІЛОСТИВИЙ БОРОДЮ, МІЙ ПАНЕ МІЛОСТИВИЙ

Коли б ця синівська любов, що її сила прагне до В. К. Милости, як до Батька Батьківщини, змогла би мені дати крил, і то не тільки на словах, але й на ділі перевернути мене в молодого сарматського вірла, тоді в цій шасливій метаморфозі, мене б не затримали тут ніякі мури цієї Вавилонської неволі, і я звідтїв би звідсіля різними шляхами, пробився б я з незлімною силою, хоча б навіть з найбільшими труднощами, до В. К. Милости, й там, випадючи до ніг Його Величності, я склав би їй мої почування, що їх я не втратив у моїй постійній боротьбі

1) Станислав Лещинський, тесть Люї XV, що годі жив у еміграції в Шамборі.

2) Карл XII.

3) Станислав Лещинський.

з ворожою мені долею. Я ствердив би живим доказом те, чого я не можу висловити пером, а саме, як повне в моє вдячне серце постійною вірністю й зичливістю до В. К. Милости за ту вістку, що дійшла до мене, сюди на мойому засланні, про щасливо змовлене і з благословіння неба здійснене одруження Найяснішої Польської Королівни з Найяснішим Французьким Королем.

Але хто дасть мені цих крил, щоби я міг особисто засвідчити зворушену радість мого серця й мою найглибшу відданість В. К. Милості? Замість цього засмученого щастя, я приношу тут покійного ліста й складаю до ніг В. К. Милости, куди його авторів не можна прийти, втішаючись в мому смутку, що Найясніша Королівна Ї Милость Марія, вибрала собі найкращу долю, бо вона стала товаришкою лежати й трону такого великого Монарха, на вікопомну хвалу польському народові, що він має своє ім'я від слова "поле". Ї Милость Польська Королівна може слушно зватися Квіткою Поля не дивно отже, що Вона ввійшла своїм одруженням у тісний зв'язок з ліліями Французької Корони, а таким чином білий несплямований кольор Польського Вірла з'єднаний з ліловим (лілійовим) французьким кольором, природа сама любить спорідненість таких елементів.

Хай отже Небесний Пан Любови, що піклується ліліями Нового Подружжя Найяснішого Королівства Французького, поблагословить Королівське ложе так, щоби воно було сповнене побожної лілійної любові, щоби воно квітнучи щасливо й довгі роки на задрість всьому світу, видало таких нащадків, які б у не перерваній лінії Французький Королівський трон, за правом діочности, а Польський, за правом вибору, займали би й цілий світ запевнювалиби геройськими й безсмертними діями.

Вітаю отож з покорою В. К. Милость з таким великим щастям, що, будучи сам чужинець у тій чужій землі, знайшов у нещасті щастя й бачив своїми очима Ї Милость Королівну, свою Єдину дочку, вже сидячу на Троні Франції, як товаришку життя й Королівання такого могутнього й незрівняного у християнському світі Монарха. З цього й мене зроджується надія: можу я пророчим словом ствердити, що в скорому часі Ти усядеш на Польському Троні й мене злідиши, з цієї Єгипетської неволи, до своєї служби в обітваній Країні візьмеш.

А сьогодні в зворушливому очікуванні того майбутнього щастя — цілую тисячу разів мужню руку В. К. Милости, залишаючись Валмою Королівської Милости мого милостивого Пана.

Відданий і найнижчий слуга.

Орлик

В Солуні 7 вересня н. ст. 1725 р.

Латинський лист в копії до Кардинала Флері звучить так:

ВАША ЕМІНЕНЦІЄ!

Пилиц граф де Новина Орлик, Гетьман Запорозького Війська, усіх узагаді й кожного, зокрема, кому це належить, або за яким небудь правом могло б належатися, ми словіцаємо й стверджуємо, що Найясніший і Шляхетний Пан Ле Блан де Фаведі, Консул Його Королівської Величності Франції у цій Імперії, зважив дати нам відповідне Псевідчення.

Хоча в цій країні, на кожному кроці мене переслідує нещаслива доля й моє життя, повне злиднів, хоча ця країна ображує мою честь цілою своєю ворожнечою, хоч я тут є єдинокій чужинець, все таки, беручи на увагу всі ці чужинські звичаї і способи правління, що їх я не легко перенішу, але не бажая в них змішуватися, бо вони від мене не залежать — все це є чуже поле й чужі живня й не нам ставати туди з своїм серцем — одначе я прийшов до переконання, що є справедливо дати мені можливість висловитися в листі до Вашої Еміненції.

Особливо р.б.лю це, тому, що Найясніший і Шляхетний Пан Консул Ле Вьян де Фаведі допомагає мені. Консул, відомий своєю високою достойністю, незламаним життям, чесністю в поступках, передбаченим розумом і знанням свого діла, невичерпаною ласкістю до громадського добра й всіма іншими незвичайними прикметами його шляхетної душі, що все це він засвідчив ділами у своєму Консульському уряді. Все це привело до того, що цей консул захопив, з'єднав собі в лонані населення не лише цієї частини Країни, але також і всіх Мажновладців Отаманської держави й саму Найяснішу Порту, що захищає цілу Країну й цілість музулманських законів.

Усі взагалі відповідальні чинники у своїх писаннях завжди згадують не тільки прізвища цього Консуля, але й додають до цього всякі достойні похвали й підкреслюють, який цей консул є муж чесний, смирений, розумний, справедливий, безсторонній, повний всяких чеснот, справедливий до всіх, добрий і щирий, пильний є своєму консульському урядуванню й сумлінний є своєму листуванню.

Тому я також вважаю за свій обов'язок засвідчити, що вищезгаданий Найясніший і Шляхетний Пан Консул Ле Вьян де Фаведі дійсно сповнює свій Консульський обов'язок в цій державі в такий спосіб, що приносить честь і хвалу й з'єднує прихильність до французького народу своєю найкращою добалістю про загальне добро.

Цей Консул причиняється до того, що Найхристияніший Король і його Келіцтво можуть від нього сподіватися ще більшої користі.

Щоби надати цій атестації більшої сили, я прикладаю власноручний підпис і печатку свого державного уряду, а також і печатку свого родинного гербу.
Солунь 1-го листопаду 1725 р.

Гетьман Пилип Орлик

Як бачимо, цілий лист до Кардинала Флері був лише атестацією французького Консуля в Солуні. Зрозуміло отже, чому цей Консул, приятель Орлика, так рекомендував своєму міністрові передати Гетьманського листа на руки Короля Станіслава й чому він з свого боку надав посвідчення П. Орликові (сведидяк гарне).

II.

ДІЛА Й ДНІ ГЕТЬМАНА ПИЛИПА ОРЛИКА

Рік 1726.

(За невиданим Діарієм) ¹⁾

1-го січня 1726 р., за старим стилем,^{*)} гетьман Орлик зустрів у низькою грецьких духовних достойників в Солуні, що від ранку приходили повишувати гетьманові Нового року. Поміж останніми були: «о. Малакий, місцевий вчитель Дідаскал і п. Юргуді, тутешній референдар Митрополита... У вечорі боліла в мене голова» — нотує гетьман у своєму Діарії.

Другого дня головний біль продовжувався, але Орлик змушений був приймати гостей, що віншували йому Нового року, англійський консул, французький консул з дружиною...

^{*)} Скрізь, крім особливої вказівки, ми вживаємо старий стиль.

¹⁾ Рукописний Діарій Орлика зберігається в архіві французького міністерства закондонних справ у Парижі. Його писано польською мовою за винятком різних документів, що їх Орлик здебільшого подавав мовою оригіналу.

5 січня «в навечір'я Христового хрещення» Орлик був ранком у Митрополичій церкві, де вислухав Службу Божу й де бачив церемонію посвячення води. Гетьман занотував, що «вся ця церемонія (Царські Часи; Служба Божа, і посвячення води) продовжувалася від ранку аж до самого півдня».

6 січня, в день Хрещення, Орлик вислухав Службу Божу в тій таки Митрополичій церкві, потім Митрополит запрохав його до себе й частував горілкою й кавою. Цього й попереднього дня гетьман мусив через болі в крижах їхати каретою до церкви.

Під 12 січнем знаходимо в Діярії Орлика такий запис: «Цілий день в мене боліла голова й тому я змушений був лежати в ліжку аж до самої ночі».

14 січня гетьман зайшов ранком до церкви, але тому що лютував суворий північний вітер «я не зважився виставити моє здоров'я на більшу небезпеку». Він ютжеж повернув до своєї господи, напився чаю й позбувся болів у голові. Але «сумніваюся, чи таке покращання здоров'я продовжатиметься, бо в цьому клятому краю ні на що так не хворую, як на голову».

У вівторок 18/29 січня, в день св. Анастасія й Кирила, гетьман після того, як вислухав Службу Божу в Митрополичій церкві, був разом з Митрополитом у одного «знатного грека», що частував їх горілкою, кавою, сорбетом і каженням. Того самого дня гетьманові принесли поляндські газети на французькій мові, що їх надіслав до нього з Стамбула ютець Тарійон ²⁾, французький єзуїт, приятель Орлика. Але «тому що я їх уже мав і читав, я відклав їх на бік». Тарійон писав також до гетьмана, що Порта віддалила московського амбасадора. «Не знаю — ноте Орлик — тільки, чи ля вістка справдиться, бо ж цей ксендз завжди звик був брехати й вигадувати нечувані вістки. Про це не тільки тутешні французькі ляїки, але й ксендзи єзуїти, що тут живуть, розповідають. Я сам, коли ксендз Тарійон був ще тут, у Солуні сюперіор, не раз переконався в цьому».

1 лютого, за новим стилем, Орлик надіслав п'ять куропаток, що їх привезли йому слуги Іван і Рудий з полювання, французькому Комісарові, а п'ять до французького консула. До дружини французького консула гетьман надіслав вивірку, що її купив був у одного солунського селянина. Від п'ятого аж до дев'ятого лютого, за новим стилем, Орлик писав листи до Стамбула, до Відня, до Вроцлава на Шлезьку, до Польщі й до своєї родини.

10 лютого, в неділю, Орлик ноте: «після юбиду о другій годині, я відважився, перший раз після болів у крижах, піти пішки до французького Комісара, щобн подякувати йому за ласкаву пам'ять, що її він виявив підчас моєї хвороби, коли часто, навіть майже щоденно, довідувався через свого післанця, про моє здоров'я. Проте через довгу ходу я знову викликав болі в крижах. Посидівши й відпочивши в п. Комісара, я також пішки пішов до своєї господи. В дорозі я зайшов до п. французького консула, що його я не знайшов дома, бо він був на вечірні. Я посидів з І.М. дружиною п. консула, що в неї боліли зуби, доки не повернув п. консул. З ним я забарився на розмовах близько півгодини. Відійшовши від нього, я зайшов до ютців єзуїтів, але тому що було вже пізно, я не довго забарився з ними».

²⁾ Про с. Тарійона див. нашу статтю «Гетьман Орлик у Солуні 1723-1724 рр.» («Україна», ч. 5, стор. 357).

Вночі 12 лютого, за новим стилем, прийшов до гетьмана писар англійського консула й повідомив його, що перекладач консула Мартин помер «з уродження вірмен, добрий католик і чесна людина». Другого дня Орлик був на похороні цього перекладача в французькій католицькій церкві.

14 лютого, за новим календарем, був день св. Анни, патронки гетьманової. Орлик отжеж «замовив дві Служби Божі за її здоровля». Одну з них він сам вислухав у церкві св. Антонія і взагалі провів «цей день в горі й смутку сердешньому, без усякої радості, не запрошуючи нікого до себе на гостину».

21 лютого гетьман заготував листу своїх адресатів, що до них він саме написав листи. Ось ці адресати:

- «1) До моєї наймилішої жінки.
- 2) До п. Генерала Штейнфліхта ³⁾, цифрами.
- 3) До моєї коханої дочки Анастасії.
- 4) До мого коханого сина Григора.
- 5) До моїх коханих дочок: Варвари ⁴⁾, Марти, Маріяни.
- 6) До ЙМП англійського амбасадора при Оттоманській Порті Станіяна ⁵⁾.
- 7) До ЙМП англійського амбасадора при Віденському дворі Сен-Санфоріна.

³⁾ Граф Жан Штейнфліхт, шведський генерал, а властиво на службі гольштинського князя Карла-Фридриха. Орлик через Штейнфліхта, змагався нав'язати зносини з російським двором. Штейнфліхт був пізніше на французькій службі. Він був зять гетьмана, спершу чоловік Анастасії, а по її смерті, чоловік другої доньки Орлика, Басі. Штейнфліхт помер у 1760 р. Він мав двох синів, тобто вуйків гетьмана, що пізніше служили в полку Григора Орлика. (Див. Ілько Борщак. Великий Мазепинець. Григор Орлик. Львів, 1932, стор. 149).

⁴⁾ Тобто Басі.

⁵⁾ Абрагам Станіян (Stanyan), англійський дипломат і письменник (1669-1739). 9 жовтня 1723 р. Станіян писав до англійського міністра закордонних справ Лорда Carteret'a до Царгорода: «Саме недавно прибув до Солуня якийсь барон Орлик, що здається, після смерті гетьмана Мазепи, командував козацькою армією, що був на службі небіжчика шведського короля. По смерті цього короля Орлик, як і деякі інші чужинці, залишив Швецію. Пересікши Польщу, він скінчив тим, що запропонував свої послуги Туреччині, бо почалися непорозуміння між царем і султаном. Кілька місяців після того як барон Орлик прибув сюди, він писав мені, прохаючи передати пакунок його листів до Відня й допомогти йому дістати від Порти дозвіл прибути сюди (Царгороду), щоби зробити деякі пропозиції Порті, не вточнюючи характеру тих пропозицій. Тому що я не знав ще Барона Орлика, я післав його пакунок листів до Відня й відповів йому тільки офіційним вічливим листом. Але пізніше, діставши крапці інформації про особу барона Орлика, дізнавшись прсте, що царський представник у Царгороді вимагає видачі барона Орлика, як підданця бунтаря та маючи на увазі відносини мого володаря до російського імператора, я вважав, що можу запропонувати баронові Орликові допомогу, що була в моїх можливостях, а зокрема зробити все можливе, щоби він прибув сюди, сподіваючись, що барон Орлик зможе бути корисний для нас.

Взгоді зі мною Туреччина категорично відмовила видати барона Орлика цареві й не тільки дала йому захист, але й призначила шоденне утримання. Але Туреччина боїться злости й перфідії царя. Тому я досі не встиг дістати дозвіл для того, щоби барон Орлик прибув сюди. Поки що Туреччина надасть баронові Орликові можливість переїхати до Родосу (Острів при егейському побережжі Малої Азії. І. Б.), щоби не зламати своїх дружніх зносин з князем Ракочі (він жив на острові Родосі. І. Б.) та з іншими угорцями революціонерами. «Там Орлик перебуватиме, доки зможе прийхати сюди» (Орлик не прийхав ані до Родосу, ані до Царгороду. І. Б.). («Англійський державний архів» в Лондоні): *State Papers Foreign. Turkey, vol. 24.*

8) До ЙМП барона Менніха ⁶⁾, радника Його Царської Мости, цифрами.

9) До ЙМП капітана Де Клуара ⁷⁾.

10) До ЙМ ксендза єзуїти Тарійона.

11) До ЙМ ксендза єзуїти Кашода, цифрами ⁸⁾.

Всі ці листи Орлик датував 3/14 лютого 1726 р. але листи до англійського амбасадора ⁹⁾ й до капітана Де Клуара — 26 січня старого стилю. Далі того ж таки дня Орлик пише: «Щоби мати згадку про минуле, я записую тут деякі з цих листів».

Дійсно гетьман зробив у Діярію відписи з своїх листів до Станіяна, до Кашода, до генерал Штейнфліхта й до своєї доньки Анастасії.

Ось деякі уривки з гетьманового листа до отця Кашота латинською мовою, що їх варт тут подати:

...Nunquam mea maioribus meis fuisse Mscoviticum subditum, sed ab iisdem nobilem esse Polonum... contracto solum in Ucraina matrimonio, servitia mea glarioso olim Duci Mazepae obtulisse fidemque meam ipsi obligasse, ac vestigia Eius, in partes Svecicas, secutum fuisse, pro liberanda a Moscicis Ucraina...

Contugere ad protectionem Portae, sub qua etiam Exercitus meus Zaporoviensis non adeo sontemendus 36000 excedens in partibus Borysilhenis, Crimeae vicinis degit...

Aperto autem quodcumque belli Turcici scenà, sine dubio facem illi praeferent Zaporovienses, ad succedendam in Ucraina revolutionem, ubi populus privatus Duce suo, lacessitus regimine Mscovitico, sibi inusitato oppressusque militis Russicis talivis et enervatus bellicis sine omni stipendio expeditionibus tremuit contra iniustam iurium et libertatum suarum violationem, et nihil aliud sperat, nisi opportunum tempus exsutiendi de cervice sua iugi, uti mihi saepe redeuntes ilinc mercatores Graeci, et per gentes oc transeuntes istae, ad montem Sanctam Ucrainenses monachi, enarrant. Et quem admodum Zaporovia, est origo et radix, imo unicum militiae Cosacorum Ucrainensium asyllum, qui Itiam titulo Exercitus Zaporoviensis gardent, ita quoque est omnium revolutionum...

⁶⁾ Швагер барона Орлика, з австрійської лінії Орликів. З ними Пилип Орлик познайомився 1721 р. у Вроцлаві на Шльську.

⁷⁾ Французький емігрант протестант. Спершу був на шведській службі, потім зробився секретарем гетьмана Орлика, що з ним зробив у 1720-1722 рр. подорож. Залишив гетьмана в Солуні й вступив на службу англійської амбасаді у Царгороді.

⁸⁾ Це був відомий в 18 віці отець Кашо, або як Орлик завжди пише «Кашод», що його французьке прізвище було «Cachot».

В одних спогадах 18 в. знаходимо такі рядки про отця Кашота: «...Ось вже 20 років, як живе в Царгороді відомий своїм поважним віком і щоденним наверненнями до католицької церкви, що їх він робить, отець Кашод. Кажуть, що він навернув до католицької церкви більше як 20.000 незданих греків... (Mémoires et Aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant par M. de Mirone. Liège, 1732, III, 95-103).

Автор цих спогадів додає, що отець Кашо влішав також часто невольників: турецькі військові люди хотіли арендувати о. Кашота, але він заховався спершу в цистерні, а потім у англійській амбасаді, де де Мірон познайомився з ним. Було це 1720 року.

⁹⁾ Не знати про якого саме англійського амбасадора говорять тут Орлик: чи про амбасадора в Царгороді чи в Відні.

Chmelnicki qui suscipiendo contra Polonos bellum pro vindicanda gentis suae libertate, duo solum millia Cosacorum ex Zaporovia eduxit et in Ucrainam introduxit ubi tam parvis militiis intra spatium unius mensis, in immensas crevit vires, et plusquam trecenta millia signa sua sequentia habuit, meruitque a Poloniis vocari flagellum Dei...

Haec omnia scribo ad demonstrandum quanto zelo et quam candido pectore ambio reconciliari et promoveri gratiam SSae Imperatricis, et propterea opto pro publica eius utilitate, et Securitate ut redeant Zaporavienses, si voluerint ipsi in obsequium suum.

Verum obnixè et sub sigillo confessionis... Timeo enim Moscos magis quam Danaos et dona ferentes, quoniam gens ista ex natura sua est nimis astuta dolosa et perfida...¹⁰⁾

Зребив також Орлик у своєму Діярію відпис листа «до моєї старшої дочки по французьки, не тому щоби цей лист містив якісь важливі речі, але тому, щоби мати приемність від того, що може вже як небудь, а навіть часом без окремої підготовки писати французькі листи».

Ось цей французький лист, за теперішнім правописом, лист, що ним так пишався Орлик:

«Ma chère fille,

Puisque toutes mes lettres que je vous avais ci-devant écrites en polonais, vous sont méprisables et manquent de force de vous exciter à rompre un profond silence, que vous gardez depuis si longtemps, sans y rien répondre et sans vouloir soulager au moins en partie mes bien cuisantes douleurs, que je suis contraint de souffrir, et d'en languir dans mon triste exil, ne pouvant ni Vous voir ni avoir de Votre part aucune consolation, je tache encore une fois pour toutes, de prendre la peine de Vous écrire, s'il Vous plait, en français.

Peut-être cet expédient me réussira-t-il mieux de Vous toucher d'avoir compassion de moi, et de Vous faire souvenir de ce, que je suis Votre Père, malgré Votre mariage, qui ne me peut ôter le droit de me servir d'une juste reprimande, pour châtier Votre insolante désobéissance, que Vous me portez, ne voulant ni répondre à tant de mes lettres, ni m'envoyer les nouvelles de l'état, où vous vous trouvez, même, ce qui m'étonne le plus, ni me rendre l'honneur de me faire savoir de votre mariage, aussi bien de votre enfantement, pour attirer ma paternelle bénédiction sur vous et sur votre enfant, mon neveu que je baise et embrasse tendrement. Est ce ainsi que Dieu a commandé d'honorer les pères? Est ce donc telle joie et reconnaissance que j'ai attendues de Vous? Ne devez vous pas avoir honte de me traiter de la sorte: Vous semble-t-il que cela soit bien? Non, non, ma fille, croyez moi que je vous dis tout de bon qu'il n'est que trop malséant et dangereux à Votre éternel salut de mépriser et offenser un misérable père, tel, que je suis,

¹⁰⁾ Як бачимо, хоч Орлик за часів царині Катерини Першої і провадив, через гольштинського князя, перемовини з російським урядом, але в глибині своєї душі не довіряв росіянам, вважючи їх за «наряд хитрий, підступний, зрадливий».

et de m'augmenter les douleurs pour ajouter mal sur mal. Si Vous ne Vous mettez point en peine d'être comblée de ma bénédiction, craignez au moins, que Vous ne Vous attiriez par cela la Divine malédiction, que comme je Vous aime tendrement et infiniment, je me garde de Vous souhaiter de tout mon caeur et prie toujours Dieu qu'Il Vous bénisse, conserve et garde sous Sa très puissante protection. Pour moi, je ne cesserai jamais de Vous aimer, comme Votre très affectionné père»^{10bis}).

Так, цей гетьманський лист до його доньки є справжній зразок французької мови Пилипа Орлика 1726 р. Гетьман не відчував духу французької мови, що воліє короткі фрази, а не довгі періоди, що їх, видно, Орлик перекладав з латинської мови, що нею, мабуть, гетьман думав, коли писав свого французького листа. Правда, що деякі вирази в цьому листі були застарілі для 18 в. й більш нагадували мову 17 віку, що її зразки Орлик студіював. Але не вважаючи на це все, треба визнати, що для свого часу гетьман пристойно писав французькою мовою, особливо як прийняти під увагу, що Орлик навчився французькій мові самотужки...

В неділю 24/13 лютого гетьман частував у себе обідом французького консула, його дружину, ксендзів єзуїтів, французького купця Еспанетія й перекладача французького консула Рюфена¹¹).

20 березня, за новим стилем, Орлик ходив до отця Референдарія солунського митрополита, щоби позичити книжки, що їх зібрав брат референдарія, економ Малакій, а саме: «твори святого Василя Великого і істориків Кедреноса¹²), Грегораса¹³), бібліотекаря Анастасія¹⁴) та інших». Також таки дня з нагоди Запуста гетьман «випив за здоровля моєї наймилішої жінки й найлюбіших діточок, а також за здоровля ЙМП барона Орлика та барона Менниха чотири келешки води, доливши до неї третю частину вина, а це тому, що я часто страждаю на половні болі».

Наступного дня Кароль¹⁵) приніс од турецького урядовця вістку про те, що «150 тисяч татар напали на московські слободи, що Порта наказала відхати московському амбасадорові. Про це мені й турки й греки оповідали. Але я в це зовсім не вірю, бо тут не важко мати й фаль-

11) Син цього Рюфена, П'єр, що народився 1742 р. в Солуні, належав пізніше, в 1767 році, до консульату барона Де Тотта в Криму. Барон де Тотт, угорського роду, був призначений на французького консула в Криму й брав участь в кампанії хана Крим-Гірея на Україну 1768 р. Підчас цього походу П'єр Рюфен дістався до російського полону, де з ним суворо поводилися.

12) Юрій Кедренос, грецький монах і літописець XI в. подій з всесвітньої історії аж до 1057 року, щоб то до початку царювання Ісака Комнена. Його «Історія» має чисто компілятивний характер і не уявляє з себе жодного наукового значіння, крім того, що Кедренос в своїй праці переписував твори своїх попередників, що зникли. Тому «Історією» Кедреноса користуються й сьогодні (Бонське видання 1838 р.), щоби знати твори його попередників. Кедренос згадує між іншим в своїй «Історії» про Володимира Великого.

13) Никита Грегорас (1295-1360), византийський історик, непохитний ворог Унії. Залишив багато праць, що поміж ними головніша історія Візантії в 38 книгах, що обіймає події від 1204 року аж до 1359 р.

14) Бібліотекар Ватикану, що помер 886 року. Переклав між іншим на латинську мову з грецького дії восьмого Вселенського Собору, що на ньому сам був, як представник цесаря Люї Другого, Собору, що зсудив патріарха Фотія. Як бачимо, Орлик цікавився все працями, що торкалися або схізму в Вселенській Церкві або хрещення Руси. Річ бо в тому, що гетьман, який обняв уніяцький обряд 1721 року, пильно студіював у Солуні питання грецької схізму.

15) Покойовий гетьмана.

шиві вістки». За три дні гетьманові підтвердив «за міськими чутками», що вістку «медик Олександр, тутешній патріот».

1 березня, за старим стилем, Орлик нотував у своєму Діарії: «Цей місяць є найважливіший, бо в ньому не тільки Господь Бог довершив усі справи, але створив і людину та всі таємничі нашого споконутвання й порятунку, через втілення, страждання й воскресення Свого Сина. Впродовж цього місяця також усі планети, сонце, місяць і зорі починають свій рух».. Цього самого дня гетьман отримав зі Стамбулу, від о. Кашода, кілька листів «не тільки від моєї родини, що, слава Богові, є в найкращому здоров'ї, але — це мене найбільше втішило — я одержав також листи з Швеції, від ЙМП Гепкена ¹⁶⁾, в додатком копії листа, що його вислав ЙМП граф Горн ¹⁷⁾, перший шведський міністер, від імени свого короля до Визира про моє визволення з тутешнього місця вигнання. Одержав я також листа від ЙМП Дірлінга, цісарського резидента при Порті, що пише до мене, що одержав наказ від свого Двора збільшити свої заходи перед Портою про моє визволення й про моє випровадження з цього краю».

Ілько Борщак

(Далі буде)

¹⁶⁾ Данило-Микола Гепкен (1669-1741), державний секретар закордонних справ Швеції, близький співробітник графа Горна Гепкен писав до гетьмана, в перекладі на українську мову:

«З різних листів, що їх Ваша Ексцеленція надіслала до мене, я довідався ясно й повні, з великим смутком, про те, до якого стану дійшли Ваші справи з того часу, коли В. Е. від'їхала звідсіля, завдяки комбінаціям Ваших ворогів. Тому що ті злидні В. Е. мене дуже зворушили, я вжив усіх зусиль, щоби В. Е. була як найвидше з того становища визволена. Я підніс Вашу справу Його Величності Королеві. Останній доручив Всесвітлому Графові Горну вислати від нас листа (копію його долучаю тут) до Всесвітлого й Шляхетного Пана Великого Везира, щоби він повернув Вам волю, щоби він допоміг В. Е. в його скрутному становищі. Писали від нас також до Всесвітлого та Шляхетного Пана Великого Везира, щоби допоміг Вам усякими засобами та допоміг В. Е. дістати деяку суму грошей, що належить Вам од нас. Нехай Великий Везир не робить жодних перешкод в цьому Королівському Скарбникові. В цьому випадку такий прихильний намір Його Королівської Величності не був противний йому. Я сподіюся, що згаданий лист до Всесвітлої Порті не залишиться без корисного наслідку й причиниться до покращання становища В. Е. Сподіюся, що бажання Вашої Ексцеленції зможуть бути всяким чином виконані. Одночасно я не залишу чинити все що буде в силі, щоби й далі бути корисний Вашій Ексцеленції.

Вашої Ексцеленції завжди прихильний

Стокгольм

21 липня 1725 р.

¹⁷⁾ Граф Арвід-Бернгар Горн (1664-1742), відомий шведський військовий й державний діяч. Мав у своїй країні величезний вплив, так що його доба є відома в історії, як «доба Арвіда Горна». 1725 р., коли він писав до Везира в справі Орлика, Горн стояв на чолі шведського уряду.

До проблеми формування української мови

Прихильники "групової теорії", починаючи з А. Шахматова, 1) в питанні формування східно-слов'янських мов і зокрема української мови, звичайно дотримуються принципу наявності в цих мовах спільних рис, що нібито дають підставу зводити сучасні східно-слов'янські мови — українську, російську і білоруську — до "спільноруської мовної одиниці". В цій добі не всі спільні риси в сучасному були спільними і в минулому.

Так, наприклад, фрикативне *г* (*h*), властиве нині українській і білоруській мовам та південноруському діалектові становить собою новотворення, що виникло з первісного задньо-язикового *ɣ* (*g*) 2). Це фрикативне *г* (*h*), що охопило собою територію української і білоруської мов не мало даних, щоб охопити ширшу територію російської мови, а це свідчить про відсутність фізіологічних умов для творення цього звукового явища вже в давню епоху формування російської мови 3). "Акання", що знайшло собі відповідні фізіологічні умови саме в білоруській і російській мовах і зміцнилось тепер як норма літературної мови, є питомою особливістю білоруської і російської мови.

Говорячи про сучасну "близькість", "тісний зв'язок" "братські взаємовідносини" між східнослов'янськими мовами, деякі лінгвісти, особливо советські лінгвісти 4), цим самим створюють фальшиве уявлення про минуле цих мов: Ми довідно не знаємо, чи в минулому, в добу стієї гаданой "спільноруської одиниці", вони, ці мови, були діалектами якоїсь мови, чи може вони вже тоді мали ознаки окремих мовних одиниць. Все це дуже проблематичне.

К. Михальчук, можна сказати, перший накреслює шлях наукової методології у розв'язанні дуже складної проблеми формування східнослов'янських мов. "Что такое малорусская речь?" (Киевская Старина, 1899, т. LXVI, июль). Він тут твердить, що мірилом близькості мов повинні бути не так зовнішні риси, як головним чином внутрішні. К. Михальчук пише так: "Відомо, що розпад слов'янської мови на три головні діалектні групи відбувся ще в незапам'ятні доісторичні часи і що вже в IX-X ст. існували також всі головні нинішні слов'янські мови чи наріччя, хоч взаємна близькість їх була ще така велика, що, безсумніву, той, хто говорив однією з цих мов, міг вільно розуміти того, хто говорив іншою мовою". При цьому, — пише далі Михальчук, — відокремлення головніших наріч руської діалектної групи сталося, мабуть, також в не менш віддалений час, ніж і відокремлення інших слов'янських діалектів груп, бо відмінні їх особливості помітно відбиваються уже в писаних пам'ятках XI ст. Цей факт спостеріг також серед інших учених і Ягіч, що зазначає: як не припускати для XI ст. цілковитого розвитку головних руських наріч, коли вже різні дрібниці їх ясно виглядають з пам'яток 5).

Справді, — якщо за теорією деяких найбільш відомих наших філологів, що ближче дослідили взаємні відношення руських наріч, треба припускати кілька стадій чи епох в історії діалектичного розвитку руської мови, а саме — спочатку епоху розпаду її на наріччя південно-руське і спільно-північно-руське; потім епоху розпаду останнього наріччя на північно-великоруське і біло-

1) «Къ вопросу об образовании русских нарѣчій и русских народностей». МПШр. 1899, ч. 4. — «Очеркъ древ. периода истор. русск. языка — в «Энциклопедіи славянск. филології. И. Петр. 1915» та ін. 1911, стр. 74.

2) O. Broph. Slavische Phonetik, Heidelberg.

3) Р. И. Аванесов (Лингвистическая география и история русск. языка. Вопросы языкознания, 1952, ч. 6, стор. 45) датує появу фрикат. г. XI-XII ст.

4) Див. Р. И. Аванесов «Очерк русск. диалектології». Москва, 1949, стор. 202.

5) Четыре критико-палеографические статьи. Спб. 1884, стор. 89-90.

русько-південно-великоруське і, нарешті, епоху утворення з останнього нарічч білоруського і південно-великоруського, то можна собі уявити уже à priori, в яку глибоку давність доведеться відсунути принаймні початки розпаду руської драмови власне на первісні два головні наріччя — південне і північне. Адже ж уже в пам'ятках XI ст. явно виступають деякі характерні північно-руські особливості, а щодо спеціальних південно-руських особливостей, то проф. Соболевський документально доказав прісутність деяких із них в пам'ятках XII ст." (с. 152-153).

"Отже, — пише далі Михальчук, — не підлягає уже спорові, що сучасні руські наріччя дуже давнього походження і що особливо південноруське (чи малоруське) наріччя дістало початок свого самостійного розвитку, можливо, не набагато пізніше від інших головніших нарічч" (с. 153-154).

І Михальчук ставить таке питання: "Чим же, однак, пояснюється той дійсно існуючий і давно вже помічений факт, що й досі між руськими наріччями взагалі і зокрема між такими навіть з них, як південно-руське (тобто українське П. К.) і великоруське, спостерігається за деякими спільними ознаками значно більша розмірно близькість, ніж, напр., між польським і чеським наріччям, з одного боку, і навіть польським і лужицким наріччям, з другого боку?" (с. 154).

Не заперечуючи того, що справді таке загальне вражіння складається, хоч воно "далеко не відповідає ступеню дійсної близькості одно до одного руських нарічч (східнослов'янських мов П. К.)", Михальчук дає на це питання таку відповідь: "Доведеться з необхідності принизити пояснення сказаного явища тільки тим загальним припущенням, що, очевидно, процес зовнішньої діалектологічної диференціації в галузі всієї слов'янської мови взагалі розвивався з якихось недосліджених ще причин, незрівняно швидше і інтензивніше на півдні, і особливо на заході, ніж на сході." "В усякому разі, — каже він далі, — указані межі між руською та іншими діалектичними групами слов'янської мови заслуговують особливої уваги і становлять, на нашу думку, одно з капітальніших питань славістики, що чекає ще своєї правильної постанови і належного наукового рішення". (с. 154-155).

Михальчук внаслідок далі методологічні шляхи рішення цього питання. Це рішення можливе тільки тоді, коли "буде зроблене ґрунтовне дослідження всіх існуючих говорів окремих руських нарічч", коли "буде вивчений належним способом не тільки зовнішній, але й внутрішній характер цих нарічч".

К. Михальчук внаслідок на деякі фонетичні особливості, властиві українській мові і чужі російській мові, відзначаючи одночасно їх велику давність. С. К. Буліч в статті "Малорусское наречие" (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. XVIII, 1896) подає таких п'ять особливостей: 1) перехід давнього *o* в певних випадках в інші голосні (*кюнь, кунь, кюнь, кінь* та ін.); 2) рефлексія: за говорами давнього *ъ* (*іє, є, ї*) з пом'якшеним попереднього приголосного (*лієто, лієто, лієто*); 3) перехід давнього *e* в певних випадках то в ті ж звуки, що й *o*, то в ті ж звуки, що й *ъ* (*тлюючка, тлюючка, тлюючка; сієм, сєм, сія*); 4) злиття *ъ* і *и* в середньому *и*, що не з'являється попереднього приголосного (лисий, лихо); 5) втрата м'якоти приголосних перед кожним *e* (*дерево, бесель, дель*) і збереження звичайних приголосних на кінці слів і перед глухими приголосними (діл, віз; піжка, везти).

Михальчук доповнює Буліча ще такими особливостями: 1) розрізнення *o* і *e*, як рефлексів давніх глухих голосних *ъ, ъ*, від *o* і *e* основних (люб, дель, кінель), що виявлялося в незмінності перших і в тім, що, закриваючи собою емфаз з веповним *o, e*, вони не перешкоджають їх змінам в *i* (давлюк, кінель); 2) перехід

і неперехід *e* в *o* незалежно від наголосу (*сьогодні, льодовня, штьоки, чога* та ін. і *легкий, теплий, плече* та ін.).

Михальчук про ці особливості пише: "Всі наведені особливості малоруського наріччя дуже давні і ними воно відрізняється не тільки від великоруського, але й від білоруського наріччя, зближуючись при цьому більш чи менш до інших слов'янських наріч. А саме а) особливого роду переходами давнього *o*, а частково також і *e*, в інші звуки малоруське наріччя зближується з наріччями західнослов'янської групи, особливо з лясськими (лузьницькими і польсько-кашубськими); в малоруському наріччі, як і в західнослов'янських, така зміна *o*, а також *e* (останнього майже тільки в польській і малоруській) викликані довготою; малоруські зміни цього роду, як *o*, так і *e*, особливо останнього, набули значно більш широкого і цілком своєрідного розвитку; б) умовами переходу *e* в *o* (о) малоруське наріччя більше зближується з польсько-кашубським і лузьницьким наріччями, ніж з білоруським і великоруським; б) злиття *ы* та *і* в в одному звукові і "ствердінням" *e* малоруське наріччя збігається з наріччями південнослов'янської групи і частково з чехословацькими; г) звуковими рефlekсами за говорами давнього *z* малоруське наріччя найбільше зближується до сербського і частково до словінського; так саме, як і в малоруському, збереження дзвінких приголосних найбільше знаходить собі аналогій в сербських говорах" (с. 177, 278).

Як бачимо, Михальчук відмовився "шукати характеристичности мови в її зовнішніх моментах" і "переносить питання в сферу структурних особливостей мови". ⁶⁾ Цей внутрішній підхід до питань мови, до її структурних особливостей дав можливість Михальчукові значно глибше підійти до питання про формування слов'янських мов, ніж це робили його сучасники. В зв'язку з цим у нього утворився зовсім інший погляд на процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах, і цим Михальчук підготував ґрунт для своїх наступників, як: С. Смаль-Стоцький, В. Гандов, О. Куріало та ін. А самий процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах, як одна з найбільших структурних особливостей мови, великою мірою проливає світло на розв'язання проблеми формування української мови уже за іншим методологічним принципом, ніж це було доі.

Нині вже ціла лінгвістична наука стоїть на нових методологічних позиціях, на позиціях фонологічної школи. В центрі уваги сучасних славістів стало структурне вивчення мови. Дослідження таких структурних законів фонологічної системи голосних звуків і звукової системи взагалі стало нині незаперечним фактом ⁷⁾. Не тільки статична описова граматики, але й також історична граматики, історія мови може користуватися цими структурними законами. Один із основоположників, Н. Трубецький надає великого значення дослідженню фонологічних структурних законів. "При поясненні алфавіта давніх вимерлих мов, при теоретичній реконструкції давньої стадії розвитку звуків, при визначенні спорідненості хроматології певних звукових змін, — для всього цього, — каже Трубецький, — знання фонологічних структурних законів оберігає дослідника від багатьох помилок" ⁸⁾.

Звідси випливає важливість топологічного підходу до вивчення структурних особливостей мови. Нині серед фонології панує думка, що засадничий розпад топологічної одиниці слов'янських мов стався в зв'язку з занепадом слабих глухих *z*, *z*. Таким чином порушений був закон відкритих складів, що лежав в основі цієї топологічної одиниці, в наслідок чого утворились нові закриті

⁶⁾ Ю. Шерех. Кость Михальчук. УВАН. Випуск, 1953, стор. 28.

⁷⁾ Див., напр. Roman Jakobson. Remarques sur l'evolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. Prague, 1929.

⁸⁾ N. Trubetzkoy. Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme. Travaux du cercle linguistique de Prague. Prague, 1929, no. 1, 65.

склади. Отже, саме в добу занепаду глухих *ѣ, њ* утворювались нові головні мовні типи. Таких головних типів два: 1) *вокальний*, що характеризується максимальною диференцією вокалів, і тому цей тип ще зветься *політонічним*; 2) *консонантний*, що характеризується максимальною диференцією консонантів, і це привело до паляталізації консонантів⁹⁾. До другого типу треба залічити головним чином мови російську і польську, до першого — всі інші. Ті мови, що були посередині між цими двома, так би мовити, "полярними" типами, мали тенденцію за час свого розвитку бути під впливом то з одного, то з другого боку. До цих мов належить саме словацька мова, а також, можливо, частково білоруська мова через непослідовну паляталізацію приголосних¹⁰⁾.

В російській мові паляталізація приголосних цілком послідовна, обіймаючи собою всі групи приголосних. В українській мові навпаки: диспаляталізація приголосних перед *е, и*, диспаляталізація губних *б, п, в, м*, і шиплячих *дж, ж, ч, ш* і частково *р*. З другого боку, українська мова (частково й білоруська) багата на політонію, що проявляється особливо в численних рефлексах давніх *о, е в* нових закритих складах та в рефлексах *ж*, чого немає в російській мові. Все це показує, що східнослов'янські мови, а між ними й українська, належать типологічно до окремих фонологічних систем, а формування цих систем своїми початками сягає доби розпаду топологічної одності, тобто доби праслов'янської.

9) Див. А. Isacenko. Versuch einer Typologie der slavischen Sprachen.

10) Напр., паляталізація приголосних перед *е, и* (і) (да мяне, у п'ятніцу, ручнік), але цілковита диспаляталізація *р, дж, ж, ч, ш* (широкай, мяжы, гаспадара, вару вячэру), диспаляталізація губних *б, п, м* перед йотованими голосними, в кінці слів і перед приголосними (сьцеп, сям'я, б'ю, п'е малачко). Див. проф. Я. Станкевич. Надручник крывіцкае (беларускае мовы. Ренгенбург, 1947, стр. 31, 32, 38. Linguistica slovacae. Bratislava. 1939-40. I-II. no. 74. П. Козалів

Україніка в Штуттґарті (*)

Два рукописи до української історії XVI-XVIII ст. у Штуттґартській краєвій бібліотеці.

Другий рукопис до української історії XVII-XVIII ст., що зберігається у штуттґартській краєвій бібліотеці (сигн. Cod. Н.т., Fol. 442), є "Описаніє кратчайшее знатнѣйшихъ дѣяствъ и случаевъ, что въ которомъ годѣ дѣлалось въ Украинѣ Малоросійской и около Украины и кто имяны кожда были Гетманомъ Козацкимъ". Його картонова обертка, папір і писмо також з XVIII ст., причім писмо в ньому точнісенько те саме, що і в "Літописці Краткій", — як цей, так і те "описаніє" переписувала одна й та ж сама рука. По своему змістові, останнє є стислим скороченням змісту "Літописця Краткого" й тільки. Усіх листів воно має 56. Від листа 27 аж до кінця слідує воно саме, почате від 1506 р. — від першого (?) козацького гетьмана Предслава Лянцкоронського — й деведене до смерті гетьмана Данила Апостола і призначення по ньому так зван. "малоросійської колегії" в 1734 р. Від листа 1-го до 26-го містяться в ньому документи, як свого роду додаток. Додані до нього документи є цікаві й я наважу їх тут оце по черзі.

1. Грамота царя Петра II гетьманові Данилові Апостолу, дат. Москва, 18. III. 1729. В оригіналі вона підписана канцлером графом Гольвіном, а в Глухові отримана 13. IV. т. р. Зміст: Дня 22. XII. 1728 р. гетьман Данило

*) Див. № 9 «Україна», стор. 740.

Апостол писав цареві подяку за оказану йому і “всему малоросійському народу” ласку, а саме за надання своєї грамоти, що підтверджувала його гетьманство й військові права. В тій своїй подяці гетьман казав цареві, що він ту його грамоту, підчас молебну за його здоровля, оголосив прилюдно у глухівській церкві, як також розіслав її копіями по всіх полках, де вона була скрізь проголошена. “А при семь повелѣваемъ тебѣ, подданному нашему, и рѣшеніе, данное здѣсь на просительные твои пункты, по полкахъ объявить и такжеде копїи разослать, чтобы все наши малоросійскаго народа подданные о все милостивѣйшемъ нашемъ соизволенїи вѣдали”. Подяку гетьмана цареві відвозили такі його післанці: з прилуцького полку Ічанський сотник Григорій Стороженко, бунчужковий товариш Стефан Миклашевський, бунчужковий товариш Григорій Гамалія і глухівський атаман Федір Бхельянів. (Цю грамоту Петра II в передачі на французьку мову див. I. B. Shestefr, *Annales de la Petite-Russie*, Париж 1788, т. 2, с. 353-55).

2. “Рѣшеніе”, складене на основі царського укалу в верховній таємній раді на подану просьбу гетьмана Війська Запорізького обидвох сторін Дніпра Данила Апостола, дат. Москва, 22. VIII. 1728. Його оригінал підписали: канцлер граф Головін і Андрей Остерман. Це “рѣшеніе” або постановою, що складається з 20 пунктів, є ніщо інше, як так зв. в українській історіографії “рѣшительные статьи” для правління Україною-Гетьманщиною в часи гетьмана Данила Апостола. (Див. Борне Крупицький. Гетьман Данило Апостол і його доба. Аугсбург, 1948, стор. 63-68), (далі див. Д. Оляничин, примітку).

3. “Заповіт митрополита Стефана Яворського, дат. Ніжен, 17. XI. 1722. Копія. Найважливе в ньому є те, що митрополит свій набуток — речі і книжки — заповів монастиреві “Нїжинскаго Назарета Благовѣщенія Пресвятыя Богородицы”. (Див. С. Масловъ. Библиотека Стефана Яворскаго — “Чтенія въ Историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца”. № 24, Київ, 1914, стор. 99-162).

4. Австрійська надвірна канцелярія цісарська до обер-егермайстра Олексія Розумовського, дат. Франкфурт н/м., 27 IV. 1744. Копія. Згадана канцелярія повідомляє О. Розумовського, що цісар надав йому гідність “графа священныя римскія імперїи, съ титуломъ высочородїя и со веѣми къ сему достоинству принадлежащими правами и привилегїями”. Повідомлення, з наказу цісаря, підписали: “Іосанъ Георгїй графъ Кенаксфельтъ, Христїанъ Тауберъ”.

5. Граф Олексія Розумовський до генеральної військової старшини у Глухові, дат. Москва, 28. VI. 1744. О. Розумовський дякує згаданій старшині за “поздравительное писаніе”, з нагоди отримання ним “графскаго достоинства священныя римскія імперїи”.

6. Цар Петро I до стародубівської полкової старшини й послолтих, дат. Петербург, 22. X. 1723. Копія з оригіналу. Згідно цій грамоті, стародубівська полкова старшина “съ полчаны и бурмистры” просили царя призначити на місце полковника “Журшавїю” (Лукїяна Жоравки) “полковника изъ великоросійскаго народа”, надіючись мати від нього “отраду и полегченїе”. В минулому році він, цар, цього зробивши не міг, що робить одначе лише зараз, на повторну просьбу-скаргу, підписану “за руками сотенныхъ, куренныхъ, атамановъ и казаконъ”. Своїм указом він призначає полковником стародубівського полку великоросїянина майора Івана Кожошкіна. Йому дана також інструкція, “объявлена подъ сего нашою грамотою”, й бути йому “во веѣмъ послушнымъ”. Цю грамоту Петра I в перекладі французьким див. I. B. Шерер, вище навед., т. 2, с. 348-50).

7. Царська інструкція стародубівському полковникові Іванові Кожошкіну від сенату. Її підписав: “Оберъ Секретарь Анисимъ Масловъ”. Зміст: “В данной инструкции полковнику Стародубівскому Кожошкіну написано: Понеже обы-

31). Я є зазделегідь того погляду, що тексти творів в наших обидвох рукописах, очевидячки в копіях, більше наближені до оригіналу, ніж їх пізніші зредаговані та інтерпольовані друки.

Наприкінці ще питання, коли й як ці обидва рукописи — “Лѣтописецъ краткій” і “Описаніє кратчайшее” — дісталися до штуттгартської красної бібліотеки. Нажаль, про це не довелося мені ніяк довідатися. На основі наведеної праці В. Гайда лише відомо, що вони походять із збірки рос. державного радника Федора Єміна († 16. IV. 1770). Він був деякий час учителем в *кадетськім* корпусі в Петербурзі, а опісля перекладачем там з початку в колегії чужоземних справ та відтак у “кабінеті міністрів”, — не знати лише з якої мови. Звід його пера походить безварганна “Россійская Історія” (Петербург 1767, т. 1-3), доведена до 1213 р. Гадати б, що наші рукописи дісталися із збірки Ф. Єміна ще за його життя, для того нема ніяких підстав, бо ледви щоб він їх тоді кому-будь дарував. В данім разі за правдоподібно треба вважати те, що ті рукописи дісталися до Штуттгарту, як дарунок, щойно після його смерті й то від якогось спадковця — з боку сина чи доньки, не знати, — а може й від якогось покунця-історика, що перейшов з Петербургу доживати своє життя у Штуттгарті. Він би сто й передав до тутешньої королівської або красної бібліотеки у спадковану чи придбану збірку Ф. Єміна, що в ній знаходилися не лише наші два рукописи, але й також ще цікаві інші вісім. Усі вони з назвами наведені у згаданій тут праці В. Гайда, (фол. ч. 739-41, 744-48).

Щодо автора й часу написання творів наших рукописів, то про це ще мало відаме. Д. Дорошенко гадає (див. вище), що перший твір — “Лѣтописецъ краткій”, званий досі як “Краткое описаніє Малороссіи” — був би складений десь у “30-х рках XVIII ст.”, а другий — “Описаніє кратчайшее” — в 1742 р. Тому що перший твір був основою другого, то його зложено раніше, отже ще перед 1742 р., очевидячки *особою, приналежною до генеральної військової канцелярії у Глухові та оточення гетьманів, почавши від Івана Скоропадського, якщо ще не від Івана Мазепи*. Наші рукописи є їх копіями й були переписані десь в 1750 р., з доданням документів про відновлення в Україні-Гетьманщині влади гетьмана. Вони варті перевидання друком, як перші копії з оригіналу.

“Лѣтописецъ краткій” був дуже розповсюджений в Україні-Гетьманщині. Як пише Д. Дорошенко (див. вище): “Гетьман Розумовській звелів зняти з нього копію й подарував Петербургській Академії Наук”. Правдоподібно, що з цієї копії списав “Лѣтописця” для себе також О. Шлецер, коли перебував в петербурзькій палаці гетьмана, як учитель його старших дітей. З ним він ознайомив опісля, перебуваючи в Геттенгені, Й. Х. Енгеля, який його список також посідав. (Див. вище, ст. 4). Інший список “Лѣтописця” мав теж список Юрій Кеніський, яким скористався О. А. Безбородька й В. Рубан, І. Б. Шерер, Д. Вантш-Каменський (див. вище, стор. 831 й інші).

Д. Оляничин

Німеччина й Україна в XVIII стол.

(Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шнітлер).

Централісти і федералісти відомі нам не тільки на самому Сході Європи, як результат розвитку Росії в її спілці з Україною, але їх ідеї заступали також і чужинці, що між ними деякі (Міллер) зовсім осіли в Росії, а деякі (Шлецер) тільки деякий час там перебували (або й зовсім там не були). Коли запитати себе, чому думки про централізм і федералізм викликали серед чужинців такий інтерес, то відповідь знайдемо в тих подіях, що відбулися в Росії наприкінці 18 ст. Саме тоді російська держава зробила рішучі кроки, щоби знищити автономні режими своїх не так вже давно набутих країн, в першу чергу України. Зрештою, боротьба з автономізмом була традиційна в російській історії. Ніхто з російських істориків не зважився, тим більше в суто "патріотичнім" 18 ст., виступити проти урядового централізму.

Під впливом ліквідації в Росії автономістичних урядів чужинецька історіографія — в даному випадку, німецька — поділилася: дехто з істориків уважав російський централізм природнім явищем, що ніби знаходив своє оправдання і в історичних фактах, але були й такі, що ставлячись із зневагою до російського деспотичного режиму, також осуджували і його централістичні тенденції, бо автономістичний уряд був завжди висловом більш менш свободного, ліберального, конституційного життя, заснованого на правах окремих станів (Ständische Verfassung). Стоячи на таких позиціях у своїй власній країні, вони не інакше ставилися й до Росії.

Особливо цікавим був для чужинців процес європеїзації Росії в 18 ст., який з допомогою України почався по суті вже в 17-му ст. Допитливі розуми в Західній Європі питали себе, чи ця нова Росія відрізнялася від старої Московщини, що її загально вважали країною азійського характеру, дикою й варварською. В зв'язку з царською політикою європеїзації, видчинилися, можна сказати, досі зачинені двері Москви, і в країні появилася ціла низька авантюриків-чужинців, що шукали тут добре оплачених посад, збагачення й корисної торгівлі. Від жовпіра й ремесленника, до інженера й професора — тут були заступлені всі стани Європи. Географічно найближча Німеччина теж найбільше скористала з цих можливостей. Відкриття Академії Наук у Петербурзі (1724 р.) ще зміцнило кількість європейських учених, що опинилися в Петербурзі. Нова Академія складалася майже виключно з самих чужинців.

Зрештою і в політичному відношенні було важливо познайомитися з відносинами на Сході. Росія 18-го стол. (цезура — Полтавська битва 1709 р.) грала чим далі, тим все більшу роль в Європі. Вона виступала на одно з перших місць в "концерті" європейських держав, а на Сході припала їй міродайна роль, особливо після того, як було поділено Польщу, розгромлено Туреччину, знищено Крим і відсунуто Швецію зо всіх її східно-європейських впливів. Приєднання України й знищення її автономії, взагалі вимушене зрівняння всіх приєднаних країн (від Грузії до Балтики) до стану російської провінції мало також своє значення й було не тільки добре відоме на Заході, але й давало нагоду для цікавих спостережень над політичним, соціальним і економічним розвитком на Сході. Особливу увагу звернено на Україну й її історичний розвиток. Аж найте свіжою стояла в пам'яті закордону ця країна, що існувала довгий час "на своїх правах" і позбулася їх через Москву, особливо за часів Катерини II...

Саме німецька література 18 ст. дуже чисельна, і вона, відповідаючи вимогам тогочасної наукової моди, або потребам зацікавлення чинників і самих авторів, згадує нераз Україну поруч з Росією в таких працях, що характеризують її наставлення вже самою назвою, як "Verändertes Russland" дипломата Вебера (Гайновер 1721-1740), "Neuverändertes Russland" вченого Шлещера-Гайгольда (псевдонім), 2 томи, 1769-1772, Рига, Митава і Ляйпціг; праці відомих істориків Міллера, Гупеля, Георгі, видані в 70-90-х роках 18 стол. (переважно в Ризі) і т. д. й т. д.¹⁾

Думки отже німецьких фахових істориків 18 ст. поділилися: одні заманіфестували себе як централісти, а другі як автономісти. Особливу увагу історіографії цієї доби притягнули до себе такі визначні постаті українсько-козацьких часів, як Богдан Хмельницький і Іван Мазепа. А ще більше зацікавили її питання про козацтво, як основу соціального і державного устрою України, те козацтво, що його ді знайшли такий широкий розголос в Західній Європі і що майже було вже знищене російською владою. Від розрішення цього питання, чи козацтво було позитивне явище в рамках Східної Європи, чи ні, залежала почасти то позитивна, то негативна оцінка українських гетьманів, особливо таких блискучих, як Хмельницький або Мазепа.

В працях істориків грали роллю й мотиви матеріального характеру. Майже кожний, що рішив настало залитися в Росії, бажав вислужитися. Для такого чужинця-службовця українська історія була тільки засобом для власної кар'єри. Це не важко було зробити, заперечуючи Україні її права й особливості, або не признавати їй рації. Треба було тільки йти на зустріч імперіалістичним тенденціям молодій російській державі, що перевернулася в європейську великодержаву.

В першу чергу приходять тут на увагу, також і в хронологічному порядку, Гергард Фридрих Міллер, що перебував у Росії вже з 1725 року. Цей надзвичайно щільний історик присвятив усі свої сили вивченню російської історії, і його заслуги на цьому полі відомі. Для нас цікаво тут, що він виходив зі схеми російської історії відомого російського історика Татищева²⁾ і розглядав історію Росії як безперервний процес³⁾, що після могутнього піднесення під першими київськими князями нішов у низ (удільні часи), а потім знову в гору (об'єднання удільних князівств під проводом московських великих князів)⁴⁾

Звичайно, в цих рамках не було місця для історії України як певної цілості. До цього приєдналася ще одна обставина. Міллер тримався думки, що в дослідках над історією Росії треба було бути надзвичайно обережним. Серед російського суспільства, а особливо в урядових колах панувало тоді переконання, що історик-додіжник мусить зосереджувати увагу читача на достойних, гідних наслідування моментах історії своєї батьківщини, щоб певна нація могла з

1) Ми не займаємося тут численними мемуарами, описами подорожів, окремими книгами економічного характеру в 18 ст. й т. д., що їм присвячена праця проф. Д. І. Дорошенка «Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der weit-europäischen Literatur des 18 und der ersten Hälfte des 19 Jahrh». (Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, Berlin, 1927, том I, стор. 1-70), а спеціально про німецьку літературу його монографія «Die Ukraine und das Reich» (1941, Leipzig, стор. 299), а беремо на увагу тільки істориків 18-го стол., що висловили свою думку іноді, може, і коротку, про історичний розвиток України.

2) П. Миллюков, Главныя течения русской исторической мысли, Москва 1898, т. I, стор. 134.

3) Звичайно, я деякими варіантами що до початків російської держави. Миллюков, *ibid.*, стор. 134.

4) Миллюков, *ibid.*, стор. 134.

честь виступати і назовні, і Міллер, як видно з його кореспонденці з Бюшінгом, гориче підтримував цю думку. ⁵⁾

Він користувався цим принципом, коли вироблював основні моменти української історії. Але він мав на увазі не честь і права України, тільки інтереси російської держави і цим пояснюється його відношення до українських справ. Він був безперечно історик-кер'єрист, що хотів приваємні назовні зберегти вигляд об'єктивної людини, але такою він не був і робив те, що йому наказували були з гори, від російського уряду. В одному листі до Бюшінга з 1755 р. він писав: "Я зараз займаюся історією козаків, хоч зовсім не просто з нею справитися. Мені не бракує матеріалів, я маю більше, ніж сподівався, але тут багато чого треба прийняти на увагу, коли хочеш писати про те, що робить честь (розуміється для російської держави!) і все ж таки не порушити правди". ⁶⁾

Як результат цього зайняття історією України появилася в "Sammlung der Russischen Geschichte" (St. Petersburg, 1760, Bd IV, T. V) дві статті під заголовком "Про походження козаків" (стор. 365-410) і "Відомості про запорозьких козаків" (стор. 411-472). ⁷⁾

Перша стаття з'явилася вже 1756 р. в Ляйпцігу в журналі Готшеда (Gotsched) "Das Neueste aus der anmutigen Gelehrsamkeit", (пізніше в "Erdbe-schreibung" v. A. Büsching, 1758 р. Згадана стаття, як видно з новіших дослідів є компіляція, написана на основі ненадрукованої праці князя С. Мишецького ("Історія о козаках запорожеских"), що був десь в середині 18 ст. у запорозьких козаків і описав їх життя і звичаї, що звернуло на себе загальну увагу в Західній Європі. Це все, що надрукував Міллер за свого життя про історію України. ⁸⁾

В наукових паперах, що залишилися після смерті Міллера та зберігаються в Московському Архіві Закордонних Справ, знаходиться крім того велике число екскурсивів Міллера про українську історію, українські хроніки, акти, укази і подібні матеріали, що їх тільки частково видав Бодяньський в Московських "Чтеніях Импер. Общества Истории и Древностей Российских" за 1846 і 1847 рр.

На підставі цих друкованих праць стає ясним і відношення Міллера до української історії. На його думку, те, що прийнято називати Малоросією, є в дійсності Київське князівство, засноване в 879 р. (sic!) Рюриком. Козацтво почало саме тут розвиватися, але аж тоді, коли Київ давно вже втратив своє значіння центра колишньої Росії. Початки козацтва треба, на його думку, віднести на середину 14 ст. (1340). ⁹⁾ Реалізія й мова козаків такі самі, як і у росіяни. ¹⁰⁾ Відрив України від Польщі під проводом гетьмана Богдана Хмельницького і з'єднання з Москвою в наслідок цієї події були в його очах тільки поворотом московських легітимних спадкоємців, російських царів на київський престол, що його вони, як і прав на цілу країну, піколи не зрікалися. Після об'єднання цар Олексій взяв під свою могутню оборону цю колишню основну частину Росії проти її ворогів, Польщі, турків і татар. З Б. Хмельницьким прийшло до договору (Переяславського), який забезпечив Україні її давнє право й при-

⁵⁾ Див. «Beiträge zu der Lebensgeschichte merkwürdiger Personen, insonderheit gelehrten Männer», v. D. Anton Friedrich Büsching. Halle 1785, III T. Büsching, loc. cit. стор. 128.

⁷⁾ Див. Н. Д. Василенко-Полонська, Історики Запоріжжя 18 ст. в «Ювілейнім Збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія Київ, 1927, стор. 811-824.

⁸⁾ Див. Князь Н. В. Голицын, Портфель Г. Ф. Миллера, Москва, 1899, стор. 150. Дуже важлива праця, побудована на невіданому матеріалі.

⁹⁾ Müller, Sammlung der Russischen Geschichte, 1760, Bd. IV, T. V. стор. 365 і 367. Його ж стаття «О Малоросійском народе и о запорожцах» («Чтенія», Москва, 1846, № 3).

¹⁰⁾ Müller, ibid., IV, T. V, стор. 365 й далі.

вілеї, але вже гетьман Брюховецький зрікся деяких цих українських прав, і на це дивиться Міллер як на samozрозумілий акт, бо Україна — так або інакше — з давніх часів належала “русским царям”.¹¹⁾

Тому й всі заходи російської дипломатії, щоби знищити українську автономію знаходять повну його підтримку. Особливо гостро звертається він проти запорожців. В цьому відношенні є міродайна його праця на тему “Разсужденіе о запорожцах”, що була надрукована щойно в 1847 р. в Московських “Чтениях”, № 5.

Як здогадується в передмові видавець проф. О. Бодяньський, вона була написана спеціально на замовлення графа Нікіти Івановича Панина, міністра закордонних справ Катерини II-ої в р. 1775. Думка Міллера є в повній згоді з відомим маніфестом цариці Катерини II-ої з 3-го серпня 1775 р., що в ньому оголошується розв'язання Запорозької козачої організації “Січ” і обґрунтовується цей акт різними важкими обвинувачуваннями на адресу запорожців. Вислугуючися перед Москвою, Міллер знаходить тільки негативне в історії й діяльності запорозьких козаків: вони на його думку ліниві, п'яниці, дикі, до ремесла й до гандлю нездібні; вони терплять у себе найгірші елементи людського товариства й тому подібне. Їх звичаї, їх спосіб життя протирічають кожній на розумі й логіці заснованій людській організації.¹²⁾

По суті, недалеко від Міллера відійшов у розумінні української історії і Шлецер, найбільший і найвпливовіший німецький історик 18 стол. У своїй схемі російської історії він в основному приєднується до тез, виставлених першим. На його думку історія Росії переходить такі етапи: *Russia nascens, Russia divisa, Russia oppressa, Russia victrix*.¹³⁾ Україна й її історія малюються у нього як територія, край і територіяльна історія. Це ясно видно з його “Probe Russischer Annalen”, Бремен і Геттінген з 1768 р. Тут каже він (стор. 135): “Територіяльні історії окремих російських провінцій, як то Новгород, Псков, Казань, Сибір, Україна і запорозьких козаків, мають свої власні літописи й свою власну історію. Теж саме треба сказати й про Лифляндію”.

В “Allgemeine Nordische Geschichte”, виданій 1771 року, він розвинув свій погляд на історію “російських слов'ян”. Вона поділяється на 3 частини: 1) Російська історія; 2) Новгородська історія і 3) Козацька історія.¹⁴⁾ В основному Шлецер залишається при старому погляді. В усякім разі його думка не є думка централіста. Його можна було б скорше назвати “обласником” ніж “централістом”.

Про його погляди на окремі доби української історії важко щось дізнатися. Його дослідча діяльність бо лежала далеко від інтересів, зв'язаних з козацтвом, тобто на його часи з Україною. Одинок, що напевно вийшло з його пера, була невелика стаття під назвою: “Статистичні відомості про Малоросію або Україну”.¹⁵⁾ Так само, як і Міллер, він тримається тут погляду, що Богдан Хмельницький “на віки піддався російській зверхності й що тоді ж (під тою ж датою) були вироблені капітуляційні пункти (статті).¹⁶⁾ Ці статті нині він далі — були внаслідок зловживань (Missbräuche) і невірності деяких гетьманів час від часу частинно підтверджено, частинно обмежено (theils conformirt, theils restringet).¹⁷⁾ Як джерело послужив йому, між іншим, відомий український літопис “Краткое Описание Малоросіи”, що її він списав у домі графа Кирила Розу-

11) «Чтения», Москва, 1846. *ibid.*, № 3. стор. 11 і 15.

12) Чтения, Москва, 1847, № 5, стор. 58.

13) Милоков, Главные течения, *ibid.*, стор. 134.

14) Schlözer, Allgemeine Nordische Geschichte, Halle, 1771, стор. 241.

15) Див. M. Johann Joseph Haygold's (Schlözer). Beylagen zum Neuveränderten Russland. Riga und Leipzig, 1770, Bd. II., стор. 423-436.

16) Haygold's Beylagen. *ibid.*, стор. 423.

17) *Ibid.*, стор. 426.

мовського, коли був у Росії, в Петербурзі, і привіз її з собою до Німеччини.¹⁸⁾ На не впазу примітка до Шлецерівської статті. З цієї примітки виходить, що Шлецер мав замір дещо написати про історію України.¹⁹⁾

В усякому разі Шлецер не був карієрист, як Міллер. Він теж шукав милостей в царській імперії й був навіть підвищений до "дворянської" ранги, але тримався більш незалежно, ніж Міллер, і вернувся врешті до Німеччини, щоби зайняти професорську катедру в Геттінгенському Університеті й грати визначну роль, як один з найвизатніших раціоналістів Німеччини.

Іншого характеру була категорія істориків, що їх можна назвати "автономістами". Захищати автономістичний погляд — це значило йти проти інтересів російської держави, й це могли собі дозволити тільки незалежні люди, які не потрібували оглядатися на могутні впливи росіяни у Європі. І дійсно — ніхто з автономістів у Росії не бував та її внутрішніх відносин в їх щоденній практиці не знав. Теорія, а не практика лежала в основі їх міркувань.

Отже ж з найвизатніших автономістів свого часу був Йоган Христіан фон Енгель, автор "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken" (Halle, bei Johann Jacob Sebrauer, 1796, 4^e, стор. IV + 396). Раціоналіст, учень Шлецера, він перший дав читачам систематичну історію України, написану за дуже значною літературою й джерелами (але ще не архівального характеру), з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди, з підкресленням її соціальних, юридичних, географічних, господарчих проблем, тощо.²⁰⁾

Саме ставлення Енгеля є типовою для "автономістичного" напрямку. Про Україну він судить здалека, й українські відносини залишаються йому чужі, навіть зв'язки його з науковими колами Росії й України, як що вони є, є випадкові. Найдовше, здається, продовжувалася його кореспонденція з проф. фізики Харківського Університету Стойковичем, припускаємо, сербом з походження.²¹⁾

В листуванні Енгеля, що досі збереглося, знайдемо тільки один раз ім'я секретаря петербурзької Академії Наук, державного радника Н. фон Фуса, що в своїм листі від 13-го квітня 1803 р. підтверджує прибуття історичних публікацій Енгеля на адресу Академії.²²⁾ Випадково зустрічається ім'я князя Белосельського-Білозерського, що хотів за посередництвом славіста чеха Добровського познайомитися з Енгелем.²³⁾ Ясно, що Енгель на Україні не був і його зацікавлення нею мало теоретичний характер.

Властиво історія України починається у Енгеля щойно з появою козаків — для нього поняття "Україна" і "Козаки" є нерозлучні — тоді як її давніша історія скорше є частиною історії Росії: така була наукова концепція в усіх істориків 18-го стол., між ними і вчителя Енгеля, Шлецера. В очах Енгеля український наріч не є якась особлива національна одиниця (різниця між українцями й росіянами, на його погляд, є незначна), а окрема одиниця лише в своїй соціальній структурі й політичному розвитку.²⁴⁾

18) Див. Engel, Geschichte der Ukraine und der Cosacken. Halle, 1796, стор. 4.

19) Haygold's Beylagen, Bd. II., стор. 435.

20) В. Krupnyckyj, I. Chr. Engels Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukrain. Wissen. Institutes, Berlin, 1931, Bd. III., стор. 101 й д.; Б. Крупницький «Історія України і українських козаків», II. Хр. Енгеля та «Історія Русів», Україна, Париж 1950, ч. 3., стор. 162 et seq.

21) Див. Ludwig von Thalloczy, Johann Christian v. Engel und seine Korrespondenz, München und Leipzig, 1915, стор. 102.

22) Thalloczy, ibid., стор. 71.

23) Thalloczy, ibid., стор. 93.

24) В. Krupnyckyj, J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine, ibid., стор. 87, 88.

Зі співчуттям дивиться він — як виразній демократ (принаймні щодо України) — на український народ, що тяжко здобував собі свободу у віковичній боротьбі проти татар, а пізніше й проти польської шляхти: що особливо відрізняє козаків — це те, що вони вийшли з народньої маси, з селян і що зуміли поставити на ноги мілітарно-спартанську республіку з виборним гетьманом на чолі, з загальним народнім зібранням, з простим патріархальним, але свободолюбним судом і т. д.

Автор виявив себе як ревний оборонець козацької держави 17-18 ст. Для нього основною проблемою є “свобідна станова конституція” (“*freye ständische Verfassung*”). Ці свобідні форми українсько-козацької державности являються своєрідним ідеалом Енгеля, станово-ліберальним ідеалом. Він бере на себе завдання боронити, як свободолюбний український народ, так і його свободолюбні демократичні інституції, він рішучо відкидає претензії й зазіхання Москви та Йогошні на ту Україну, що прагне до свободи. Автор стоїть за Україну, як окреме незалежне політичне тіло, хоч і в складі російської імперії; тому його можна назвати рішучим “автономістом”.

Не згадуємо тут докладно про Гаммердорфера, що був по суті перекладачем французької праці *Jean-Benoit Scherera “Annales de la Petite Russie”* (Paris, 1788, т. I-II) і видав її під заголовком “*Geschichte der Ukraine und Zaporogischen Kosaken, nebst einigen Nachrichten von der Verfassung und den Sitten derselben. Nach I. B. Scherers aus russischen Handschriften übersetzten Annales de la Petite Russie etc., bearbeitet von Karl Hammerdorfer, öffentlichen Lehrer auf der Universität zu Jena*” (Leipzig, Weygand, 1789, 4° f. 2, стор. 200)²⁵⁾ звертаємо увагу, що його праця цілком присвячена Україні. Повторюючи Шерера, він позитивно оцінив козацтво і боронить права автономної України та її свободи і привілеї.²⁶⁾

Всі дальні дослідники російської або польської історії 18 ст., як напр. Вагнер,²⁷⁾ або Шпітцлер²⁸⁾ де в чому торкаються й історії України, особливо, коли цього вимагав виклад історії Росії або Польщі. Великого знання історії України від них вимагати не можна,²⁹⁾ але цікаво, що вони ставляться позитивно до козацтва. Обидва вони висловлюються у виразному автономістичному дусі й їх спостереження іноді дуже лучні й цікаві. Вагнер, наприклад, малює в одному місці настрої й наміри Богдана Хмельницького після з'єднання з Москвою й підкреслює, що вже з самих початків, “з'єднання” гетьмана з огляду на те, що цар трактував його як підлеглого, підданого, почав оглядатися за новими союзниками, за допомогою яких він міг би довести цареві всю важливість і України й гетьмана, як союзників для Москви, але коли б це не вдалося, то шукати за новим протектором, поміркованим і розумним, хто б він не був.³⁰⁾

У видатного історика кінця 18-го ст. Шпітцлера знаходимо тільки деякі замітки про історію України, хоч в нього була велика кількість матеріалів польського й західно-європейського походження, в яких чимало цікавого й по-

25) Друге німецьке видання, сильно скорочене, з'явилося без імені автора, в Ляйпцігу, з заголовком «Die Kosaken».

26) Пор. D. Doroschenko, *Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur des 18 und der ersten Hälfte des 19 Jahrh.* Abhandlungen des Ukrain. Wissen. Institutes, Berlin, 1927, Bd. I, стор. 35-36.

27) Daniel Ernst Wagner, *Allgemeine Weltgeschichte von der Schöpfung an bis auf gegenwärtige Zeit*, Leipzig, 1775, Bd. XIV, Ab. I, (Geschichte von Polen) 94, Bd. I/II (im zweiten Band, Geschichte von Polen, стор. 312-367 und von und 1786, Bd. XVI, Abh. VII, VIII, IX (Russische Geschichte).

28) Spittler, *Entwurf der Geschichte der Europäischen Staaten* Berlin 1793-Russland, стор. 368-429).

29) Див., напр., Wagner, *Allgemeine Weltgeschichte* *ibid.*, Bd. XIV, стор. 637.

30) Wagner, *ibid.*, Bd. XVI, Abt. VIII, стор. 379.

трібного було й про Україну.³¹⁾ Ворог російського “деспотизму” (“die politische Freyheit ist jetzt im Russischen Reich nur noch bey den nomadischen Horden”), він виразно й з співчуттям заступає “станову конструкцію” козаків у загальному й заборочців спеціально (з нагоди розв'язання Січі в 1775 р.).³²⁾

Як бачимо, в Німеччині другої половини 18-го стол. стояли з одного боку ідеалісти-автономісти, на свій час “станові ліберали”, що не знали зблизка українських відносин, але були дуже вражені тим, що на їх очах порушувалися російською владою свободи й привілеї окремих народів, а в першу чергу України. Їх голос — це своєрідний протест проти варварського Сходу, персоніфікованого російською владою або московською імперією, що почав свій переможний марш на Європу...

З другого боку, знаходилися німецькі централісти, що діяли нестільки в зв'язку з європейськими ідеями (їх, здається, можна б назвати раціоналістами консервативного напрямку), скільки для своїх власних інтересів. Поміж ними панував тип “ділака” і кар'єровича, що піддабуванням до російської влади здобував собі на Сході чини й матеріальний добробут. Щоби перших репрезентував Йоган Христіян ф. Енгель, ще жертвенно служив науці, то других Міллер, що виявив себе — принаймні щодо України — капралем від науки й, не дивлячись на свої безперечні наукові інтереси й заслуги, робив на науці генешфти й одобрював всі російські заходи, щоби заслужити ласку російського уряду.

Б. Крупницький

31) Spittler, Entwurf der Geschichte der europäischen Staaten, Bd. II, стор. 312 і далі, стор. 368 і далі.

32) loc. cit. стор. 426.

Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі

ЛИСТУВАННЯ Ж. ГЕТЗЕЛЯ З МАРКОМ-ВОВЧКОМ.

Мойї вчуці Michèle Roiron присвячується

Всі працівники пера завжди з насолодою читатимуть книжку, що з'явилася в Парижі 1953 року знід пера двох авторів — А. Parménié та С. Bonnier de la Chapelle, під заголовком “Histoire d'un éditeur et de ses auteurs, P. J. Hetzel (Stahl)”¹⁾. Річ бо в тому, що видатний видавець, тонкий письменник і непохитий республіканець Гетзель (“Україна”, № 1, стор. 2-4) залишив нащадкам цілий свій архів (він зберігав усе, що мало відношення до його видавничої діяльності), що його тепер видали (Mme Bonnier de la Chapelle є вчучка Гетцеля). Цілий том є повний невиданих листів та ще від кого: від Бальзака, Мюсе, Жорж Занда (151 листів), Лямартіна, Віктора Гюґа (81 лист), Мішле, Прудона, Сент-Бева, Меріме, Тургенєва, Жюль Верна, Еміля Золя... Ціла французька література другої половини XIX-го віку знайшла свій відгук в згаданих листах до Гетцеля...

Отже поміж цими, повторюємо, невиданими матеріалами, що ними ж расніє згадана книжка, є також і матеріали, що ст.суються паризьких зв'язків Марка Вовчка й що, очевиднож, заслуговують докладного оговорення на сторінках “України”.

Ім'я пані Маркович (Марко Вовчок фігурує в матеріалах Архіву Гетцеля під своїм справжнім прізвищем, точніше прізвищем першого її чоловіка) вперше

1) Albin Michel 8°, стор. 648, 16 невиданих здебільшого ілюстрацій.

з'являється 1866 р., 13-го жовтня в листі І. Тургенєва²⁾ до Гетцеля. В зимі 1867-1868 р. (точної дати дуже часто немає на листах Гетцеля) Гетцель пише до свого сина Жюля з Colfe-Juan, коло Ніци: "Я одержав листа від пані Маркович і пішло його тобі, як тільки відповім їй, але мені бракує тут її адреси. Пішли мені цю адресу негайно..."

3-го вересня 1869 р. Марко Вовчок, як видно з листа Гетцеля до І. Тургенєва, відступила першому право видавати французькою мовою свої твори, що їх Гетцель знайде потрібними для французьких читачів.

Матеріальні інтереси Гетцеля довго захищав у цілій російській імперії Каміль Депре (Depret); коли останній залишив Росію, Гетцель доручив Маркові-Вовчкові, 19-го листопаду 1871 р. захист своїх інтересів, додаючи: "...Коли Ви не займатесь нашими справами в Росії, я там більше нічого не робитиму. Справи в Росії мене цікавлять і мені подобаються лише тому, що вони робитимуться через Вас. Ті справи можуть бути добрі й корисні для нас лише завдяки Вам"...

Тепер дамо слово авторам згаданої книжки: "В Росії романи Жюля Верна, що їх перекладала (на російську мову — І. Б.) пані Маркович, мали численних читачів. Жюль Верн не хотів іншого перекладача ("Україна", 1949, № 1, стор. 2), як цю розумну, освічену жінку, що все відчувала й що добре знала французьку мову. Гетцель зробив з неї свого посередника між його формальним представником Звонаревим і самим собою. Однак пані Маркович не мала в собі нічого, що має в собі діловик: спонтанейна, вона віддавалася цілим своїм серцем всякій справі, що до неї вона бралася, але не завжди, або не досить обмірковувала свої вражіння. Іноді вона вірила в те, що їй говорив Звонарев, іноді вона не довірялася, без правдоподібних причин, його словам або критикувала його вчинки. Гетцель був змушений постійно радити їй. Це була річ нелегка, бо часто, зрештою без жедного розрахунку, здається, вона не казала йому цілої правди. Пані Маркович була одночасно відверта й трохи таємнича. Видавець, що мав до неї велику симпатію, мусив одного дня дружньо закидати їй, чому вона не подала йому своєї справжньої Петербурзької адреси. Можна підійти до душі цієї чарівної слов'янки, читаючи її листа, де вона питає про здоров'я видавця й оповідає йому, як вона проводить свої дні".

Далі йде самий французький лист Марка Вовчка, без дати, але він мусив стосуватися десь до 1871, або до 1872 років: "В мене тепер є великі клопоти й сум. Це було б довго оповідати Вам усі подробиці; зрештою, таке оповідання не буде приємно чути, а я не люблю балакати. Але мені буде краще, коли я скажу Вам, що саме відчуваю, скільки я страждаю, або що саме дає мені радість³⁾. Це трохи є подібне до молитви, до цієї доброї молитви, що нічого не благає, що задовольняється лише сама собою, що мігнє й заспокоює не мінючи нічого в нашому житті. Що Ви поробляєте тепер? Де Ви? Іноді, я дуже непокоюся, бо не маю від Вас новин. Тоді я вважаю, що Ви страждаєте більше, ніж у дійсності, що Ви є хворі? Не можу висловити Вам свій сум, коли я думаю, що Ви є хворі. Але, може бути, це лише забуття з Вашого боку. Може, Ви добре почуваетесь, Ви є задоволені та в Вас немає часу думати про мене? Я Вам все ж пишу, бо Ви казали мені писати Вам завжди, що Ви завжди будете дуже задоволені діставати мого листа й знати, що я думаю про Вас та що я є завжди відана Вам.

Я багато працюю. Я почала працю, що їй надаю великого значіння. Це є моя ранкова праця, коли я провидямся одна. Потім починаються лекції з моїм

²⁾ 1868 р. Гетцель видав у Парижі «Дім» Тургенєва.

³⁾ Про прикрасі, що їх зазнала тоді Марко Вовчок, див. Дорошкевич О., Твори Марка Вовчка, IV, 1928, стор. 211-216.

сином⁴): диктант, історія, читання. Справляюся з цим, як можу. Коли лекції скінчено, я беруся до моєї праці копіста. Я копіюю тепер дуже цікаву річ і це зовсім не нудить мене. Потім приходиться лекція музики з моїм сином. Нарешті, я береся до перекладу, що його маю зробити, що також цікавить мене й що також не нудить мене. Копію й цей переклад добре робити, коли я є трохи втомлена, бо ця праця не вимагає роздумування. Іноді я сідаю до мого піяніна й залишаюся там цілий мій вільний час. Прошайте. Я буду щаслива, коли дізнаюся, що Ви видужали й що Ви є задоволений. Чекаю Вашого листа. 10 днів тому я писала до Вас. Бажаю Вам доброго відпочинку, ціле можливе щастя й дякую за все добро, що Ви мені дали...

Дістаю цієї хвилини Ваш добрий і дорогий лист. Я виконаю як у релігії всі поради, що їх Ви мені подаєте. Я є щаслива, що знаходжу Вас завжди такого ж доброго, такого ж великодушного, як у перший день, коли я Вас побачила. Я хотіла би, щоби Ви могли бачити мою до Вас пошану й вдячність. Чи Ви знаєте про це? Чи Ви знаєте, що це все іноді змушує мене плакати від радості?"

7/19-го червня 1873 р. Марко-Вовчок писала до Гетзеля: "Переклад (на французьку мову, Г. Б.) "Марусі" вже скінчено".

Але цей переклад, що його, видно, за словами Гетзеля, робила не Марко-Вовчок, що "чудово вгадувала нашу мову", але, мабуть, її син Богдан, що його французька мова "не була така природна, як його мами", — цей переклад отже ж не задовольнив паризького видавця, що писав 16-го червня 1873 р. (за старим стилем): "Це є наскудно й одночасно нудно, сто разів важче це пристосувати до французької мови, ніж те, що Ви самі пишете. Я ламаю собі голову, щоби переробити фрази, але я цього не досягну. Коли матимете час, зробіть самі цей переклад, бо той, що я маю, глибоко мене дивує й робить з мене зовсім івертну людину. В такому перекладі я нічого не знайду. Це шкодить навіть самому оригіналові, що, на мою думку, перекладений в такий спосіб, зовсім не був варт перекладу... Все це є чистий "дрог", це дратує й нудить. Нема чого робити, як забути цей переклад і перекласти його Вам самій. Краще нічого, ніж такий переклад. Немає в ньому повітря, він є без чару, без "esprit". Вислови майже завжди не відповідають змістові... Не сумуйте, ані від цього листа, ані від чого іншого, що дістанете від мене. Ви є найкраща істота в світі, я Вас люблю більше, ніж мої обидва очі, що з них одне око ще бачить дуже добре. Ніколи я не хочу зробити Вам якусь неприємність. Я знаю, що можу числити на Вашу прихильність, що остання іноді застигає, але що Ви потім кладете її на вогонь і вона віднаходить своє тепло".

Марко Вовчок одже ж взялася сама до перекладу "Марусі". В квітні 1875 р. Гетзель, в Монако, пристосовував для французького читача "Марусю", що її переклад таки зробила сама Марко Вовчок. Жולי — твердять автори "Histoire d'un éditeur et de ses auteurs" — ім'я Марка Вовчка не фігурує на заголовку книжки поруч з Гетзелем (Сталь), це тому, що вона сама бажала цього, мабуть, через обережність відносно цензури, що тоді існувала в Росії...

1-го квітня 1875 р. Гетзель писав до своєї дружини, що залишилася в Парижі: "Я поставив слово "кінець" до моєї історії ("Маруся"). Я присвячу її дітям Альзасу й Лютарингії, бо я про них думав цілий час, коли писав цю легенду України, країни, що була колись вільна, а потім дістала долю Польщі, Альзасу й Лютарингії, та, на жаль, призвичаїлася до цього".

3-го серпня 1875 р., мимо того, що свого часу, Гетзель сповіщає з гордістю дружину, що поставив слово "кінець" на "Марусі", він ще нею займався,

4) Богданом Опанасовичем Марковичом.

бо цього дня Гетзель писав до Марка-Вовчка: "Я цілком переробив "Марусю" на французьку мову, щоби вона таким чином могла пійти до нашої публіки. Треба було, справді, діяти досить вільно з текстом, таким неокресленим, і часто просто незрозумілим у Вашому скоростиглому перекладі. Коли б триматися лише сіно оригіналу, ніхто нічого в нас не зрозумів би. Але я зберіг все, що є в ньому чарівного та почуття, початок і кінець. Я намагався вточнити характер надто неясний дієвих осіб, зробити це оповідання яснішим, заховавши при цьому гарну поетичну нотку й ціле почуття взагалі. Мені дала відвагу написати знову цю книжку обідянка, що її я Вам зробив, а саме видрукував її під нашими обома іменами P.-J. Stahl та Marco Wowzog⁵⁾. Я стільки ж поклав у цю книжку мого, як я залишив Вашого. Вона є справді наша спільна праця, праця нас двох... Як що Ви боїтеся такого сусідства, такого шлюбу, замість того, щоби бути ним задоволені, я поставлю на книжці лише ім'я Стала, що, мовляв, простосував для французьких читачів цю українську легенду, за Марком Вовчком. Скажіть мені, що саме Ви волієте.

Я не заховаю від Вас, що я є досить задоволений моєю працею. Я віддався їй цілим серцем і не думаю, що Ви втратили на цьому. Наблики, мені здається, що я додав моїх якостей до Ваших й як що я встав у цьому, твір матиме від нині наші два прізвища на завжди з'єднані".

Щоби бути зовсім спокійним, Гетзель схотів мати погляд Тургенєва на "Марусю". Але російський письменник, раніше ніж висловити свою думку, побажав побачити рукопис Марка Вовчка. 21-го серпня 1875 р. Гетзель спішить відповісти Тургенєву:

"Я надсилаю до Вас, мій дорогий і великий друже, тому що Ви вважаєте це за кэрисне, самий текст пані Маркович, "Марусю", що її вона сама переклала на французьку мову. Я не питаю Вашої консультації в справі порівняння російської книжки з тим, що я з неї зробив; я прошу Вас лише сказати мені, чи те що я зробив під французьким поглядом, в одній лише думці позичити в українській легенді те, що Франція могла би зберегти з неї, — здається Вам за зносне: 1° з погляду французького — це є головний для мене погляд; 2° чи моя переробка не містить обурливих речей з погляду російського або українського.

Я не мав жодної змоги триматися історичної правди, що нею зрештою п. Маркович, здається мені, мало клопоталася. Її "Маруся" — це фантазія. Вона хотіла написати невеликий роман про Україну, цікавий навіть задля росіян.

Я з свого боку хотів зробити з цього невеликого роману дещо досить цікаве для нас французів. Прошу Вас, дорогий друже, закреслити надто великі недоречності, та відковити назви міст, місцевостів, речей, рік, людей, костюмів, що я їх мусив певно знівечити, бо рукопис п. Маркович немає нічого, що відповідало би дійсності, немає нічого історичного щодо прізвища людей. Але, *sapristi* ⁶⁾, що до назв міст, рік, місцевостів, як би можна було їх не вигадувати, це було би краще.

Чи знаєте, що дало мені відвагу зробити цю працю? Я говорив цілий час собі, що наші мешканці Альзасу та Лотарингії, зможуть, читаючи цю книжку, мріяти про аналогію своєї країни й свого власного становища, зможуть черпати в "Марусі" любов до повстання в слухний мент.

Я поінформувався про те, в який спосіб Україна зробилася російським володінням. Це було фатально для неї дійти до цього, як є фатально, що струмки доходять до моря. Але можна припускати, що був час, були люди й був дух у цій країні задля чистої й повної незалежності (*il y a eu un moment, des hommes, un esprit pour l'indépendance pure et simple dans ce pays*), і ось цей час,

⁵⁾ Таке прізвище вживає Гетзель у своєму листі до Марка Вовчка.

⁶⁾ «хай йому біс».

правдивий, чи хвальницький, але такий, що його можна припустити, я спробував обмалювати читачам, говорячи про легенду пані Маркович.

Коротко кажучи, судить спершу з французького погляду й виправить, викреслить все ще з цього погляду менше суворо ніж російський погляд, мусить бути виправлено, викреслено, а потім, повернувшись до російського погляду, виправте, викреслить, змінить все те, що здається Вам надто недоречним, надто противним звичаєм і справам російським, навіть для нашого читача. Якщо Ви можете додати кілька фарб з "couleur locale", — це буде знаменита річ.

Моя мета не є зробити з цієї книжки твір, що захоплював би росіяни. Якщо вони (російський уряд, І. Б.) замкнуть для книжки Росію через інші причини, ніж їхнє глузство, мені це буде байдуже (je m'en fiche). Але я хочу, щоби, хоч я користуюся всією вільністю, що її потребує моя вигадка, ніхто не міг сказати, що Ви залишили мені змогу вмістити в книжці надто великі дурниці та нецтва.

Ось нарешті кінець цього довгого листа.

J. Hetzel

P. S. "Час до часу я був зворушений делю моеї Альзаської "Марусі", маленької Жанни д'Арк, що її постать в книжці п. Маркович садля України, можна ідеально, за мою думкою, пригносувати задля Лотарингії або задля Альзаса, під іменем України".

Тургенев не спішився з відповіддю й Гетзель робив йому, шуткуючи, докір:

"Моя дорога й велика істото, я Вас бачу звідси, боягуза, як той місяць; Ви не одважуетесь мені сказати, що моя "Маруся" Вам набридла, вона здається Вам зовсім нецікава тепер і, в одне слово, Ви не знете, з якого боку підійти до "Марусі". Робіть це одважно! Візьміть книжку за таку, яка вона є, вкажіть мені дрібні попрашення, що здадуться Вам за можливі, й не робіть собі більшої турботи про річ, що її вона заслуговує. Справа йде лише про те, щоби подати досить цікаве оповідання нашим малим моторним хлопцям і дівчатам... Ви зробили би з такою темою дорожцінність, але Ви є: 1° європейський ювелір, 2° Ви є одинакий російський ювелір. Як такий, Ви не подали би, як я, варваризмів, безглуздів що до країни, її звичаїв та історії. Але країна, звичаї, історія — це лише побічні речі задля мого завдання; Найголовніше, не забудьте працю надмірних помилок, що можуть вразити не лише Вас, але навіть дурних читачів. Тут Ви є зовсім вільні! Я надаю Вам лише тон і діапазон. Можете написати мені, що я осяв і я від цього не помру".

Оповідання Марка Вовчка не дуже подобалося Тургеневу. Він не лише прочитав її рукопис, але відмітив його олівцем. 31-го серпня 1875 р. Тургенев написав нарешті до Гетзеля:

"Мину Вам визнати, що я знайшов оповідання пані М(аркович) досить за слабе. Я справді дивуюся, що Ви не взяли Ваших ножиць на деякі банальні описи, що маються в першій частині. Не зважаючи на це, маленька "Маруся" зможе подобатися, особливо, як алегорія... Історична нотатка є правдива, але існують деякі похищення, що їх варто було б подати, чому саме п. М. змушена була написати цю нотатку... Я зовсім не знаю, чи я був би здатний зробити з "Марусі" архитвір, але я знаю, що тема на це надавалася. Але така, як вона є, "Маруся" сподобається, певно, Вашим молодим читачам, що не знаються так добре на поемі, і що їх віддаміть та грація малої козачки напевно зворушати муть. Зрештою, можете бути зовсім спокійні: немає нічого неможливого, нічого хвальницького, як у фактах, так і в тоні, в тому, що Ви зробили".

Очевидячки, історик літератури зацікавиться текстом Марка Вовчка, переробкою його зпід пера Сталія та анотаціями І. Тургенєва. Сьогодні не можемо цього зробити, бо не маємо під рукою тих текстів. Чи зберігалися вони взагалі?

Читач зауважив, як плутався бідолашний Гетзель, коли писав 21-о серпня 1875 р. листа до *росіянина* Тургенєва. Ох, Гетзель добре знав, чому Україна “зробилася російським володінням”... Це зрештою й не так було важко для французького письменника... досить йому було прочитати французьку Україніку ХVII-XIX віків... Скільки “дипломатії” в листі Гетзеля! Але все ж, він не може, чи не хоче захвати своїх симпатій до “часу, до людей і до духу” незалежної України.

“Маруся” зрешту вийшла в світ. 7-го січня 1876 мистецький критик Шарль Блан (Blanc), основник відомої “Gazette des Beaux-Arts”, брат знаного французького політичного діяча, писав до Гетзеля: “Виконуючи приємне доручення, я Вам передаю тут найважливіші компліменти в справі “Марусі” від численних осіб, що належать до польської шляхти, що з ними я вчора ввечорі обідав у пані Бальзак, що походить з України. Пані Бальзак була особливо зворушена Вашими малюнками”.⁷⁾

Гетзель надавав, як писав до Емілія Montégut, французького письменника (1825-1895), перекладача Шекспіра й Маколея, “дуже велике значіння “Марусі”, як вислову почуття”.

31-го грудня 1878 р. граф д'Госонвіль (Haussonville), офіційний представник у Парижі претендента на трон Франції Паризького графа, шефа Орлеанської родини, писав до Гетзеля в справі “Марусі”: “Спасибі, що Ви зберегли пам'ять про ці нещасні країни (Альзас і Лотарингію), що ними ніхто не цікавиться, крім Вас і мене...” 1879 р. “Маруся” дістала нагороду французької Академії й з листа Жюль Сімона, відомого політичного діяча III-ї Республіки (1814-1896), від 16-го червня 1879 р. ми дізнаємося, що вирок Академії в справі “Марусі” був одностайний і що Cuvillier-Fleury, тодішній критик, дуже хвалив “Марусю”.

Дамі знаходимо такі рядки в авторів книги про Гетзеля: “Вже більше, як 4 роки п. Маркович не давала Гетзелеві жодних вісток про себе. Якійсь час Гетзель не турбувався тим. Але потім, знаючи, що п. Маркович мала велими ліберальні погляди, що вона була надто швидка до ентузіязму та до акції, він почав питати себе, чи п. Маркович не була замінана до якихось небезпечних справ. Але лист від 19-го червня 1883 р. ад барона Uxkuller'a, друга Делре, заспокоїв Гетзеля: пані Маркович не писала, бо вона віддалася виключно вихованню численних дітей, вона жила десь в Малоросії. Видавець нарешті знайшов місце, де жила п. Маркович. Він продикував їй листа й лише в вересні 1883 р. дістав відповідь.

Ось цей французький лист Марка Вовчка: “Дорогий, дорогий Друже, я добре не знаю про що писати до Вас. Я ще досі тремтю й плачу. Коли мені дали Вашого листа, коли я побачила такий знайомий мені начерк, хоч і не ваш, мене ніби зрадив грім. За свого життя я не раз мерзотно боялася, хоч цей переляк не відбирав у мене мою одвагу, але це був переляк дитини, немилосерпний переляк. Мені бракує слова, вислову. Дорогий Друже, що то в за сум знати, що Ви страждаете й яке щастя — мати від Вас істоти, розмовляти з Вами. Жодне слово Вашого дорогого листа наповнило мене радістю, я пізнаю Ваші вислову, все це так, ніби я Вас слухала. Я Вас бачу знову, я знову бачу моє мипуде, сла споглядв хвилює мене, припічудв й одночасно еп'яніє мене. Я знову бачу Париж, я знову бачу всі малі місцевості в лісу (Bois de Boulogne. I. B.), де я спочивала стільки разів, коли ходила з Neuilly (передмістя Парижу, де

7) Про пана Бальзак див. «Україна», № 3, 1950, стор. 188.

жила Марко Вовчок) до "гше Jacob" (там жив Гетцель) й де, спочивши, я іноді плакала. Я відчувала це повітря, ці пахощі лісу. І я бачу людські істоти, тих, що ще живуть і тих, що вже не є на цьому світі. А Ви, Ви одинокий залишилися без жодної плями, завжди добрий, завжди великодушний, завжди справедливий. Починаючи з того дня, коли я Вас пізнала, я не припиняла благословляти випадок, що привів мене до Вас, а також благословляти Вас. І цієї хвили, я благословляю Вас, плачучи так, як я вже давно не плакала".

Після того, як Марко Вовчок запитала Гетцеля про його хворобу, вона продовжує:

"Ви питаєте в мене світлинку, але її немає в мене. Це не є легка річ зробити світлинку в цій країні, більш дикій, ніж інші країни обширної Росії. Чи Ви знаєте, дорогий Друже, що вже, як кілька місяців я не мала нагоди бачити моє лице в дзеркалі й щоби причісуватися, я користалася маленькою лупою. Уявіть собі, що згодом я так звикла до цього, що одного разу, коли я опинилася перед справжнім дзеркалом, мені важко було пізнати себе... Я знаходжуся тепер у півдному місті, що його оточують степи, де кочовники калмуки пасуть свої стада, але тут можна знайти аптеку, лікаря, поштове бюро. Залізничний двірць, що від нього можна поїхати до одного з портів Чорного Моря, знаходиться в 60 верстах. Я живу тепер зовсім ізольована й я бажаю лише одного: залишитися зовсім непомітною.

Я бачу лише друзів, що не є численні, та час од часу літнього генерала, грека, що служив у російській армії і що бачив, як будували Ставрополь, що любить оповідати старі історії. Чи я дала Вам справжню ідею про моє життя? Ох, скільки речей оповіла би Вам, як би я могла розмовляти з Вами? Але я не маю права скаржитися. Я бачила стільки страшиного лиха, що, відносно я мушу лише благословляти мою долю; проте, не зважаючи на все це, я в розлуці, що не можу працювати, в мене немає сили покоритися... В моєму житті робиться мов порожнеча, що її нічого не може заповнити. Ви знаєте, що я заробляла на моє життя тим, що працювала і в мене не має потреби сказати Вам, що інше існування, хоч яке б воно було, не може мене задовольнити".

Зміст і тон цього листа Марка Вовчка пояснюється її станом, що в ньому вона перебувала в початку 80-их років XIX стор. "Марко Вовчок — тепер Марія Олександрівна Лобач-Жученко — переїздить до м. Ставрополя, де її чоловік одержав посаду в удільному відомстві... Починається доба блукання, зв'язана во зміною службового становища М. Д. Лобача-Жученка, а також з неприємними інтригами, які дозволив собі колишній приятель Марії Ол. — Лазаревський. Року 1883 бачимо Марка Вовчка у селі Сергієвському на Ставропільщині і, нарешті, знову в Ставрополі"... (О. Доронкевич, там же, IV, 217).

Все ж Марко Вовчок не написала Гетцелю, чому вона мовчала стільки років. Останній настоював, щоби вона це зробила, бо він "належить до тих людей, що їм все можна сказати". Він гадав, що це недавню померлий (1883 р.) Тургенев розсварив їх. "Якщо — писав Гетцель — бідна велика істота (Тургенев) не є ванина під цим оглядом, я попрошу в нього вибачення, коли я знайду його там на небі. У Ваш вік, мій дорогий Друже, п'ять втрачених років⁸⁾ це — нічого. Це можна забути, це можна виправити, але в мій вік це є річ, що її ніяк не можна виправити. Я матиму 70 років 15-го січня майбутнього року (1884), і я не вихогатиму знати, чи моє життя доходить до свого кінця. Я не відчуваю себе добре й можливо, що я маю, як кажуть в вас, ласити таки наскудний камінь в своєму мішку".

Гетцель дивувався, не зважаючи обставин у колишній Росії, особливо, не

⁸⁾ Марко Вовчок не писала до Гетцеля п'ять років.

знаючи того, що сталося з Марком Вовчком⁹⁾, чому вона не встигла досягнути добробуту в Росії, бо вона ж була дуже обдарована від природи: "Я знайомий лише з тими Вашими працями, що їх Ви дали мені пізнати савдяки перекладам, що їх Ви самі зробили. Без сумніву, все це не можна пристосувати для іншої країни, як не можна пристосувати більшість творів Тургенєва, бо Ви, як і він, коли писали свої твори, зовсім не думали про нас та про інші чужинські країни, а лише про Вашу країну... Ох, дорога й велика Маріє, як би ці останні роки не були втрачені, як би Ви могли мене допомогти, щоби я їх взяв частинно для Вас, велика частина роботи була би вже зроблена!..."

Отож листування Гетцеля й Марка Вовчка поновилося, але не всі листи першого доходили до останньої, це видно хоч би з листа Гетцеля від 1883 року: "Як це робиться, що не є можливо зіслати без найменших труднощів, письменникові, що з ним були в довгих ділових відносинах, як видавець, те, що треба мати такому письменникові, а саме нових праць? Чи не є відомо в Росії, як у Франції, що це Ви рабили довго всі переклади Жюль Верна й що, в другого боку, для нашої бібліотеки задля молоді ми скористали з численних Ваших праць? Чи дійсно не є можливо, щоби це листування, таке звичайне, могло би вільно робитися?..."

Я є завжди хворий, в мене завжди запомороки, що перешкоджають мені читати. Я є змушений робити так, щоби мені все читали. Тільки Ваші листи я рідко читати один... Здається, що як би я провадив чисто матеріальне життя, це могло би зробити мені велике добро. Але признаюся Вам, що таке життя, як що воно мусить довго тривати, не буде мені до смаку й я велию великий спочинок у тому світі, що буде такий, як це сподобається Господу Богові".

Марко Вовчок запропонував Гетцелєві пристосувати для французів свою ближче незнану нам нову працю, але Гетцель вагався, як це видно з його листа від того таки 1883 року: "Це було би для мене особисто справжнє свято читати рядок за рядком Вашу давню думку на такий новий сюжет. Але у Франції не знайдеться триста читачів, що мали би терпіння прочитати до кінця таке пильне оповідання. Подумайте лише, що поміж книгами Тургенєва немає трьох, що покрили би видатки друку! Щоби при звичайти французів до чарівних якостей Вашої російської літератури, треба було би кожному з Вас мати іншу річ ніж звичайного перекладача; треба було би мати співробітника, такого ж сильного, як сам автор, що витратив би стільки ж таланту й більшого часу садля такої невдячної праці, ніж йому потрібний, щоби зробити оригінальну, добру й на свій смак книжку".

Богдан Маркович, син Марка Вовчка, мав якісь ближче нам незнані неприємності. 6-го червня 1885 р., майже за 9 місяців до своєї смерті (Гетцель помер 17-го березня 1886 р. в Монте-Карло), він писав до Марка Вовчка: "Людська юстиція може мати свої помилки. Часто помиляються відносно неї, отже неминуче є, що вона теж іноді помиляється. Я жадаю Вас обох і я оплакую долю, що я є безсилий повласти кінець Вашому лихові... Все минається, навіть зле, в того, що має ще перед собою будучину. Зле минається також для тих, що їх дні є обраховані. Смерть є лік задля всякого лиха, я твердо вірю в інше, після смерті, життя".

Це був останній лист Гетцеля до Марка Вовчка, що 2-го лютого попереднього року, він писав до неї:

⁹⁾ О. Доронкевич, *op. cit.* 210-216.

“Я без жалю бачитиму кінець мого життя, що більше не може бути корисне... Я залишу після мене бібліотеку, що бракувало нашій країні. Я витратив, щоби її видати, всі мої сили, але я цього не жалкую”.

Такі є матеріали, що до Марка Вовчка та її зв'язків у Парижі, що містяться в останній французькій праці про Гетзея... Ці матеріали є досить красномовні й не потребують жодного коментаря...

Ілько Борцак

Українець-європеець Василь Горленко

(1853-1907)

З НЕВИДАНИХ ДОКУМЕНТІВ І З ІЛЮСТРАЦІЯМИ

Україна — це річ, що дорожче від неї для мене іншої не існує.

(Лист В. Горленка до Д. Рошпа, 9/XII 1903)

«...Ми спочинемо душею в розмові про божественні, священні мистецтва. Ох щоб життя було без них?»

(Лист В. Горленка до П. Мирного, 17/V 1904)

«Горленко найкращий майстер з теперішніх наших літературних мистців».

(Лист Ол. Лазаревського до Г. А. Милорадовича, 21/V 1893)

ПЕРЕДМОВА — ЛИСТ ДО АВТОРА ДЕНІ РОША

Дорогий друже,

Наша жвава зацікавленість листами Василя Горленка, що їх він мені писав, мене не здивувала, бо ви ж так активно слідкуєте за всім тим, що торкається України. Ви зробили мені велику приємність, які щасливі спомини молодости ви викликали в мене!

Коли ще молодий й мало відомий автор сповідань я прибув до Петербурга, кілька років до кінця минулого століття, це було для мене — тепер я це добре знаю — щастя зустрінути Горленка. Старший за мене 20 р.ками, ваш дорогий земляк умів добре скористати зі свого короткого життя. Співробітник “Нового Времени”, що в його “Літературному додатку” він був одним з редакторів, у сердечних зносинах із силою письменників і артистів, поінформований збирач великого смаку — Горленко, як через своє довге перебування в Парижі так і через свій упорядкований “малоросійський” (як тоді говорили) характер — більш упорядкований, здається мені, ніж великоруський, був для мене першою зустріччю.

Горленко познайомив мене з Чеховим, що його твір “Мужики” я мав саме перед тим велику відвагу перекласти. Потреху, завдяки Горленкові, я пізнав Розанова, Анатолія Кони, Дорошевича, Модзалевського. Мій артистичний клімат — щоби вжити старомодний вираз (що його особисто я люблю) — я його теж зобов'язаний Горленкові. В музеї Олександра III-го і в Галерії Третьякова я негайно був вражений й дуже принажнений творами Левіцького, й як раз один лише Горленко зробив про цього артиста оригінальні розшуки й був за автора єдиної рзвідки, що тоді існувала, про портретиста внуків Катерини II-ої. Завдяки Горленкові я міг досить швидко видрукувати в Gazette des Beaux-Arts стат-

то про Левицького. Завдяки йому з потрогу ближче познайомився з Бор-виковським, Мартосом, Шевченком і потрогу з цією Україною, що про її історію, літературу й релігійні настрої Горленка мені коротко оповідав. Він водив мене на гарні вистави українських труп, що була переїздом у Петербурзі, і завдяки тільки Горленкові я пізнав радість і інтимність українського театру.

Що передчасній смерті мого друга, смерті, що так жорстко мене вразила, я не міг у короткій біографічній замітці висловити все, що я втратив. Я тоді зрештою не зрозумів ясно цієї втрати, як я її розумію тепер. Треба було в тій замітці сильніше підкреслити його сердечну привабу, його глибоку культуру, його вірну дружбу й його веселий гумор, що світився з його великих гарних очей. Так, сердечний й симпатичний Горленко — одна з моїх найкращих і найдорожчих пам'яток про давню Росію. Якби він жив, моє життя було б, напевно, більш полегшене й більш забезпечене, ніж воно було... (Рош помер 1-го серпня 1950 р.).

Ви відчуваєте, мій дорогий друже, як я співчуваю вашій задумі збудувати побожний пам'ятник одному з найновіших, з найоригінальніших і найшляхетніших нащадків давніх українських отаманів. Я, який гадаю, що добре знав силу й щирість його духу, — я вважаю, що він був цілкомито достойний, щоби поховали покритего славною червоною китайкою, яка певно покривала труну кількох його предків, і якою покрили численні земляки в останню хвилину труду Шевченка.

Прошу прийняти, мій дорогий друже, запевнення в моїй щирій дружбі

Дені Рош.

14 лютого 1938 р.

ЧАСТИНА ПЕРША

ВІД АВТОРА

Було це геть вже давно, більше тридцяти років тому, ча часів тієї першої світової війни, що її наївні люди мого покоління вважали тоді за останню. Молодий старшина царської армії, я перебував у літі 1916 р. в півзруйнованому маєтку на Волині, що його й досі мені невідомий господар кудись був зник. Наш відділ був на відпочинку, й я вельми нудився. Можна уявити собі мою приємність і задоволення, коли одного ранку, мандруючи по руїнах гарного колись маєтку, я натрапив на купу книжок, зложених в клуні, жалюгідну решту колись великої бібліотеки, що її господар видко вмів вибирати.

Поміж книжками, що їх я кинувся поживати, я натрапив на дві великі розміром; вони так захопили мене, що впродовж мого короткого перебування в волинському маєтку я тричі перечитав їх. Були то книжки Василя Петровича Горленка: «Южно-руські очерки и портреты», «Українські были»... Ніколи я не забув цих книжок і, працюючи в Парижі в ділянці франко-українських взаємин в минулому, я шукав за слідами Горленка у французькій столиці, але ці розшуки дали нажалі малі наслідки.

Та ось 1929 р. потрапила до моїх рук гарна київська книжка Є. Рудинської «Листи Василя Горленка до Панаса Мирного», що з неї я довідався вперше, що В. П. був у дружніх зносинах з Дені Рошем, французьким письменником, що його твори я знав, але якого особисто рідко зустрічав.

Незвичайно зворушений був Дені Рош, довідавшись од мене про появу на Україні праці про його дорогого друга. Він одчинив мені свою скарбницю — архів і бібліотеку, де я знайшов листи В. Горленка. Оці листи разом з листами, писаними до Панаса Мирного, й легли в основу книжки, що її ми підносимо читачам.

Певно, що життя й творчість Горленка заслуговують на докладнішу монографію, можливу лише на Україні, після довгої дослідницької праці в відповідних бібліотеках і архівах. Сподіваємось, що така монографія колись з'явиться, а поки що, читальники цієї першої книжки про життя й творчість Горленка, нехай не рем-

ствують, коли зниздуть в ній прогалини й огріхи: ця праця писалась за кордоном, в умовах еміграційного життя.

**

Більше 50 літ минуло з того часу, коли Василь Петрович Горленко відійшов у останню путь. Невідомо, чи заховалась Горленкова могила, загал забув його праці, тільки одиниці тремтять, чуючи Горленкове ім'я. Може оця книжка — що є наше найщиріше побажання — переверне ті одиниці в широку верству читачів Горленкових творів, що їх треба буде колись конче перекласти на українську мову...

Капризна доля, що має свої таємниці, захотіла, щоб перша книжка про оригінального українського письменника й симпатичну людину побачила світ у Парижі, в тому Парижі, в якому так кохався небіжчик Василь Петрович, вихованець і прихильник французької культури.

Нехай же ця книжка буде за вислів пошани нашого покоління до пам'яті людини, що працювала на українській культурній ділянці за тяжких часів, що його переживало українство в XIX віці; людини, що, не зважаючи на своє бідоланне життя, ніколи не сумнівався в величності тієї української культури, якій служив, бо Василь Петрович Горленко був хороший син народа, що ніколи не визнає себе за переможенного.

Ж И Т Т Я Й Л Ю Д И Н А

Родовід Василя Горленка. — Ніжинський лицей. — Студент Сорбони. — Паризьке життя Горленка. — На Україні. — Зустріч з Костомаровим. — Співробітник «Київської Старини». — Студії над українськими Думами й Піснями. — Горленко й Куліш. — На батьківщині Гоголя.

I.

ПЕРШІ ЛІТЕРАТУРНІ СПРОБИ

Козак Придубцької сотні Зборівського Реєстру Лазар Горленко зробив не аби-яку кар'єру за бурхливих часів 17-го віку й 1687 р., будучи вже за придубцького полковника, він служив підчас Кримської кампанії у корпусі гетьманича Григора Самойловича. Коли надійшла вістка про усеунення гетьмана Самойловича й поставлення на його місце Мазепи, Придубцький полк збунтувався й замордував свого старого полковника у звірячий спосіб ¹⁾.

Син його Дмитро Горленко, одружений з племеницею гетьмана Самойловича, один з заможніших людей на Україні, також придубцький полковник, належав до діяльних і рухливіших мазепинців. Це він, за словами Пилипа Орлика, підчас нарад старшини з Мазепою, кинув останньому історичні слова: "Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молили и имя его блажили, что Украину от ига янцького освободил, тако противним способом и мы и дѣти наши во вѣчные роды душу и кости твои будемо проклинать, если нас за гетманства своего по смерти своей в такой неволи оставиш"... ²⁾

По Подтавській катастрофі, у Бендерах, Дмитро Лазарович Горленко був кандидат на булаву, а потім, яко вірний помічник Орлика, грав першорядну роль в дипломатичній і військовій акції мазепинців: їздив на чолі славної дипломатичної місії 1711 р. до Царгорода, де осягнув не абиякий успіх; в 1713-14 роках Дмитро Горленко був наказний гетьман на Правобережжі. По невдачі бендерської акції Горленко не пішов слідами Орлика до Швеції, а, скориставшись з царської амнесії, разом із сином Андрієм і зятем Бутовичем, повернув 1715 р. до царських володінь ³⁾. До України, очевидно, старого політичного грішника не пустили, а змусили його жити аж 15 років у Москві. Лише в 1731 р., дякуючи клопотам гетьмана Анастолу, колишній мазепинець одержав дозвіл повернутися на батьківщину, але підписав при цьому красномовний документ, а саме: "Мнѣ будучи в Малой Россіи никакого себѣ уряду не исвать и не принимать и ни-

куда из Малой Россіи не отъѣхать, и ни с кѣм никаких корреспонденцій и пересылок не имѣть; а найначе в предосужденіе Россійской Имперіи, никаких противностей тайно не чинить и особливо бы с измѣнниками из малоросіян, с Орликом ⁴⁾ и другими, которые нынѣ при нем измѣнникѣ Орликѣ, и с Запорожцы никаких сообщеній не чинить, и такожде корреспонденцій и пересылок с ними никак не имѣть. А ежели я в чем бышелисанном виновен и излюблен явлюся, и за то повинен, а поруччики ко мнѣ смертной казни” ⁵⁾.

Дмитро Горленко повернув на Україну, яко бідолаха, бо всі його маєтки, як і інших мазешиців, були skonфісковано. Син його Андрій Дмитрович Горленко одружився з донькою гетьмана Апостола, що негайна піднесло фортуна Горленків. Превеликих маєтків Дмитра Горленка вони, правда, не одержали, але придбали нові, й до останніх часів Гетьманщини належали до родовиті старшини. Андрій Анрійович Горленко, наприклад, полковникував 30 років у Палтаві, аж до 1765 р. Онук мазешиця, Григор Анрійович Горленко, безпосередній предок нашого літерата (1720-1787), був бунчуковий товариш; син його, Петро Григорович (1751-1825) мав рангу хорунжого й прилуцького підкоморія. Син останнього, дід Василя Петровича, фігурує, як прилуцький суддя. Батько героя цієї праці, Петро Дмитрович Горленко (народився в 1820 р.) носив уже російську рангу штаб-ротмістра й одружений був з Марією Мамич, донькою середніх поміщиків. За часів батьків Горленка родинний маєток на Прилуччині Ярошівка числив 600 десятин ⁶⁾.

Ось в цьому старовинному маєтку, що сягав часів Мазепи, й народився у січні 1853 року Василь Петрович Горленко. Батько його згас рано. Братів Горленко не мав і виховувався за молодих років з двома сестрами.

Родина була заможна, але вже тоді Горленки недбало господарювали; в маєтку не було порядку, як арештою й с садибі, завжди повній родичів, гостей, похлібників і похлібниць. Було то безжурне життя, типове життя тодішнього лівобережного панства з захваленням української традиції й вживанням української мови, як не в панському оточенні, то у всякому разі в зносинах зі службою й селянами. Це там Василь Горленко придбає свій український акцент, що від нього вже ніколи не міг позбавитися в своїй російщині.

Молодому Горленкові довго не судилося жити в родині: досить рано хлопця одвезли до Полтавської гімназії, а звідти він перенісся до Ніженського ліцея Безбородка, за тих часів alma mater лівобережного панства. Ось так від перших молодощів Василь Петрович не знав ані чару опієння, ані стіхи матері. Тут без сумніву бере початок та меланхолія, що потім виродилась в Горленка; правда, її поборювала природна українська здача, але з роками перемога таки залишилася по боці меланхолії, головним чином тому, що Горленкові не пощастило влаштувати своє особисте життя. Так він, як бурлака, й пройшов своєю життєву путь.

Ані в гімназії, ані в Ліцеї Горленко не виявляв нахилу до рясних студій, так що й не скінчив ліцею. Єдине, що вже тоді цікавило хлопця — це були книги з обсягу історії, літератури та мистецтва. Родинна бібліотека Горленків, як і книгозбірня в Ніжені, могли цілковито задовольняти жагоду до лектури; можливо, що оця жагода була за причину того, щоє наука кульгала в нашого Горленка.

Замість того, щоби скінчити студії в Ніжені, Василь Петрович спинився незабаром в Парижі, де став за студента Сорбони. Властиво Париж і був, правдоподібно, за справжню школу Горленка.

Коли саме Горленко перебував у Парижі? Нам не встиглося це точно встановити. Але з листів В. Горленка до Д. Рона ми знаємо, що він читав у Парижі статтю Воґює про Мазепу, коли вона друкувалася в “*Revue des deux Mondes*”, тобто в 1879 р., що він — Горленко — вчився сербській мови в професора Леже, а останній читав її в 1882 р. Дея між 1878-1882 роками Горленко й перебував у французькій столиці. Твердження автора некролога в київській “Україні” ⁷⁾

що Горленко, будучи в Парижі, співробітничав у газеті "Фігаро" — ми документально не могли перевірити. Сам В. П. про це не згадує в своїх досі відомих листах; ані в збірці "Фігаро", ані в архіві редакції газети ми не знайшли документальних слідів співробітництва Горленка в тодішній визначній газеті. Автор некрологу мусив мати якісь особисті відомості в цьому питанні.

Каїмат Парижа добре пасує нащадкові мазениця, що назавжди заховав зворушуючі спомини про секванську етоліцію.

Ілько Борщак

(Далі буде)

Бібліотека і читальня „Української громади в Парижі“

Ще до установчих зборів "Громади", майбутній її секретар Ярослав Федорчук листом до "Діла", з 21 жовтня 1908 р., звернувся до українських видавництв з проханням надсилати свої періодичні видання до читальні Товариства. 22 серпня 1909 р. бібліотекар вже дякував за надсилання газет обіжником до редакції слідуєчих часописів:

1. "Будучина", двохижневик (Львів), 2. "Гайдамаки", місячник (Нью Йорк), 3. "Громадський Голос", тижневик (Львів), 4. "Господарь і Промисловць", двохижневик (Стрий), "Діло", щоденник (Львів), 6. "Економіст", місячник (Львів), 7. "Канадійський Фармер", тижневик (Вінніпег), 8. "Літературно-Науковий Вістник", місячник (Львів), 9. "Литва", двохижневик на литовській мові латинкою (Вільно), 10. "Молода Україна", місячник (Київ), 11. "Народне Слово", тричі на тиждень (Львів), 12. "Наука", тижневик (Жгород), 13. "Наша Ніва", тижневик (Вільно) на білоруській мові, 14. "Нива", двохижневик (Львів), 15. "Письмо з Превіти", місячник (Львів), 15. "Пранор", тижневик (Коломея), 16. "Пшегальонд Крайови" польською мовою, двохижневик (Київ), 17. "Рада", щоденник (Київ), 18. "Рідний Край", тижневик (Київ), 19. "Руслан", щоденник (Львів), 20. "Самспоміч", місячник (Львів), 21. "Слобода", щоденник (Нью Йорк), 22. "Слово", тижневик (Київ), 23. "Україніше Рундшау", місячник на німецькій мові (Відень), 24. "Українська Хата", місячник (Київ), 25. "Хлопська Правда", двохижневик (Коломея), 26. "Хлопський Параграф", місячник (Сейлем, Масс., ЗДА), 27. "Чорна Рада", двохижневик (Відень), 28. "Ля Трібюн Рус", місячник на французькій мові (Париж), 29. "Ла Кореспонданс Рус", тижневик (Париж), 30. "Былое", неперіодично на російській мові (Париж), 31. "За Народ", місячник на російській мові партії соц.револ. для селян (Париж), 32. "Знамя Труда", місячник на російській мові партії Соц.револ. (Париж), 33. "Буревістник" не періодичний орган рос. анархістів (Париж), 34. "Пав'єстія", Обл. Ком. П. С.-Р. (Париж), 35. "Голос Соціалдемократ", неперіодично (Париж).

Через рік в читальні "Громади" вже одержували, здебільшого безплатно, біля 50 різних органів періодичної преси і поміж ними великі російські щоденники: з Петербургу — "Р'ьць" і з Москви — "Русское Слово". Газету "Р'ьць", орган російських конституц.-демократів нам прислав відомий діяч Павло Мілюков.

Варто тут передрукувати з захованням правопису оригіналу тодішнє оголошення: "Правила у Бібліотечі і Читальні Української Громади в Парижі". Затвержене на засіданню Ради дня 19 липня 1909 і підписане С. меном Мазаурієм-Голова,

Евгеном Бачинським, Секретарь

Іваном Споратьком, Бібліотекарь

За печаткою і з великим закликом: "Тт-ші! Жергуйте на Бібліотеку!". Ось ці "правила":

1. Бібліотека Української Громади є власність усіх її членів і тому кожний повинен дбати о її цілість, збільшення і сохрانیсть.
2. Книжки видаються усім членам Громади без плати і без залога (дестанова Установчих Загальних Зборів) лише під власну росписку в окремій книжці.
Примітка: Не члени Громади також можуть користатися Бібліотекою, але по залогу.
3. Книжки видаються кожній людині лише по 1 примірнику. Давні журнали по 3 кн., а часописи не більше як за 1 місяць разом. Срок для держання є 2 тижня.
Примітка: Послідне число журналу і 6 послідних чисел газети завжди тримаються в бібліотеці.
4. Той хто не звернув узятої книжці, або журналу, або газети і не покрив за те витрат — надалі вже губе право користуватися громадською бібліотекою. Бібліотекар вивіщує про те обяву в поменканню.
5. Усі операції по бібліотеці і читальні веде ТІЛЬКО бібліотекар. Він росписується в окремій книжці кожний раз по одержанню взятих річей і відповідає за всі шкоди.
6. Зі стола ніхто не має права брати до себе ані одної часописи тому що всі вони зберігаються при бібліотеці.
7. Подерті, цінні, або дуже старі числа часописей можуть по ухвалі бібліотекаря не видаватися на дім. Також і книжки.
8. Вхід для читання часописей без плати для всіх.
9. Читальня відчинена що-дня від 7½ до 9½ вечора коли відбувається і видача книжок".

Бібліотекарями були в різні часи такі громадяни: Микола Богун, Борис Дніпренко, Іван Спиратъкь, Сергій Бачинський-Муртов і Тарас Тютюнник.

Бібліотека поповнювалася головво пожертвами, але на деякі книжки гроші збиралися на підписні листи. Так було куплено дві Історії України Аркаса і Грушевського, передплачувано "Літературно-Науковий Вістник", куповано лоти для хора і інші. Першим жертвувателем книжок була Ганна Барвінок, що прислала з Борзни видання свого чоловіка П. Куліша і своєї власні. Потім приносили або прислали Др. мед. Шмігельський, О. Ефремов, А. Ляхоцький-Кузьма, книгарня "Час" у Києві, Євген Іваницький, Пані Жебуцьова, Др. медицини Люцій Кобилянський (що приїздив з м. Баку) і ще дехто. Також обмінювалися дублікатами з російською бібліотекою ім. Тургенєва в Парижі. "Видавнича Спілка" зі Львова прислала всі свої видання красного письменства.

У травні 1909 р. в бібліотеці було лише 125 книжок, а на початку жовтня того ж року вже 236. Через рік число книжок доходило до тисячки, а в 1915 р. бібліотека мала вже близько двох тисяч! Очевидячки, деякі книжки "зачитувалися", як скрізь, але за час свого існування ця бібліотека виконала величне культурне завдання. Так само, а може ще й більше — читальня, бо вечорами там завше було повно читачів; і приходили цілком невідомі землячки малороси чи "обшєроси", що поволі усвідомлювалися на правдивих державників!

На превеликий жаль, ця бібліотека, де переховувалися надзвичайно цінні матеріали, з оголошенням першої світової війни в 1914 р., загинула з недбалства кількох громадян, що на той час залишалися в Парижі. Спочатку всі книжки і комплекти газет були зложені покійним Євгеном Любарським-Письменним в пивниці великого будинку, що належав його матері в Парижі, але вона незабаром змерла і її дім був проданий за борги а разом і все майно Громади також продали на папір!... На той час Любарський-Письменний був у Відні і працював

в "Союзі Визволення України" та не мав права в'їзду до Франції, а наші не членів громадяне прогавили аукціон і зачасно не вивезли десьінде книжки. Так вони й пропали! Коли п. Любарський про це мене сповістив, я доручив з Женеву справу довірній людині, але вже було запізно... (Хоч би продали букіністам, а то на паперову фабрику!).

Під час війни і по ній, доки існувала стара Громада, завше при ній була й читальня, але книжок вже не збирали, аж поки не відкрилася Бібліотека ім. Петлюри.

Б. Крупницький

Фундатор і скарбник парижської Громади

Женева, 1 вересня 1951 р.

Галичина й українська справа в ХІХ ст.

(З нагоди 700-річчя коронації Данила)

*"...А я вам кажу, що гряде вже час, і йде вже така днина,
Де вже кордонів жодних не буде, лише даль, далека, синя..."*

(В. Лепкий).

В грудні 1953 р. святкували в Парижі, за головуванням О. Шульгина, при участі численних чужинців, поміж якими був амбасадор, п. Лескєв (Jean Lescyer), голова французького офісу бездержавних громадян (як що можна з'єднати ці два терміни), 700-річчя коронації Данила Галицького. З нагоди цього, ми хочемо сьогодні накреслити роль Галичини в українській справі в ХІХ в., властиво "накреслити", бо про це можна писати цілі томи... (Властиво, цей ХІХ вік почався для Галичини 1772 року й скінчився 1919 р., тобто, ми займаємося "австрійським режимом", бо "польський режим" — це щось інше).

Це Галичина й, то Галичина греко-католицька, виявила себе як непохитний оборонець церковно-слов'янської мови против наступу польської мови, наступу, що дійшов аж до далекої "православної" Чернігівщини. Це Галичина причинилася до національного відродження цілої України, створивши 1817 року "Товариство священиків у Перемишлі", "Руську Трійцю" (1837 р.), й "Головну Руську Ряду" (1848 р.), де головну роль грали священики. А коли кинемо погляд на світську Галичину, побачимо "Народній Театр" (1864 р.), "Народну Торговлю" (1883), "Дністер" (1892)...; побачимо перший український щоденник "Діло".

У Львові, за захистом австрійської конституції, було засновано Наддніпрянцями ПТШ, що створило, можна сказати, українську науку. За доби царату Галичина отже була, за відомим висловом — "Піємонтом" цілої України.

Особливо це стає помітно в 90-х роках ХІХ в., коли українському активові в Галичині вдалося щасливо побороти рутенство й москвофільство, вдалося побороти ідейно, а не канчуками... Не зважаючи на те, що не можна було поділити Галичину на українську й на польську частини, три тисячі народніх шкіл з українською мовою навчання, кільканадцять державних і приватних середніх шкіл, тисячі читалень "Просвіти"... Ось що була Галичина напередодні 1914 року. Це було тоді, коли Східня Україна під культурним оглядом була цілком змосковцена, завдяки школі, армії, ну й москвофільським "батюшкам". Галичина була єдина надія для нечисленних українських патріотів у Східній Україні...

Зрештою, це була історична традиція: на Галичину колись Київ оглядався. Тут були братства, що мали свої школи й скільки там розумних речей з'явилось в друку!...

А "Просвіта", що її заснували у Львові 8-го грудня 1868 р. й що зробила справжній перелом у свідомості українців! Не зайве буде тут підкреслити, що за членів-основників тієї "Просвіти" були священники — українські патріоти. Досить згадати під цим оглядом лише промову, що її виголосив на перших Загальних Зборах Львівської "Просвіти" о. Йосиф Заячківський...

Дивні речі чинить Провидіння... Та Унія, що їй сприяв польський уряд в XVI в., перевернулася в XIX в. в найбільшу захисницю української національної справи, давши низку патріотів-священників-католиків!, що врятували Галичину від полонізації, подабно, як католицькі священники врятували Ірландію від англізації й ельзаські священники, між 1871 і 1918 роками, — від прусизації...

Це в Галичині Франко написав свої вірші, відомі кожному українцеві: "Не пора москалеві й ляхові служити!"

Мали також рацію українці в Галичині з мовного боку, коли в правописі відізнали: "ніс" (носа) від "ніс" (ніс, нести). (Можна лише, завжди з мовного боку, пожаліти, що цей галицький правопис не втримався).

А українські Січові Стрільці, що вимаршували 1914 р. на війну з москалями? Вони беруть початок в українському "Студентському Союзі", що до нього належали всі українські студенти університетів у колишній Австрії й були зв'язані з діяльністю поета Василя Пачовського...

7-го грудня 1913 р. відбулася в Львові таємна нарада українських нотаблів. Ця нарада вирішила, що на випадок війни між Австрією й Росією, ціле українське громадянство стане по боці Австрії проти Росії, як найбільшого гнобителя України.

Все це робилося зовсім не за згодою Австрії, що, не зважаючи на заходи депутата, вже померлого, Лонгіна Цегельського, не затвердила статуту "Українського Стрілецького Товариства"... І все це робилося без достатніх фондів залякування зброї, бо рушниця коштувала тоді 90 корон золотих, а робітник заробляв щодня 2 корони!

А Дмитро Вітовський, що без нього не було би Листопадового Зриву!

Хто не пам'ятає його промови з балкону Станіславівського готелю "Одеса" до народу, де він жадав рекрутів?

А Чортківська офензива 1919 року?

А перехід через Збруч в липні 1919 р., щоби збудувати Соборну самостійну Україну?

Чи українські серця у Львові не раділи, коли почули про IV-ий Універсал?

Все це, правда, відноситься до *минулого*, але чого варта нація, коли вона не шанує свої історичної традиції!!!

Ось чому, не зважаючи на дурні вибрики якихось "магістрів", або "директорів" у таборах ПРО, не зважаючи на "цілаю руку", "я ся милаю" (з чого так сираведливо сміються наші брати з Великої України) — "жусимо" — і це пише з притиском наддніпрянець і народжений в "православній" вірі — шанувати Галичину. Не була вона та ж сама земля, що, наприклад, Чернігівщина, чи Полтавщина, а була той край, що завдяки йому українська справа в Росії не перевернулася в чистий пропансалізм в той час, коли їй загрожували події, що сталися на Великій Україні в роках 1860-1876, коли російський уряд знищив усе українське друковане слово й "Унію" на Холмщині (це не є випадок, що "Унію"

на Холмщині й українське друковане слово скасували одночасно), що в ній російський уряд справедливо добачав зародок української "нації".

**

Ось чому незрозуміло, як не сказати більше, ставлення деяких українських кол, надто "православних" до вікопомної події — 700-ліття коронації Данила, тобто прагнення України до Заходу. Невже на дні душі деяких українських патріотів сидить тільки почуття Москви, не вже ті українські патріоти не можуть дивитися на минуле свого народу своїми, а не чужими, українськими очима? А звідки міг Данило прийняти корону, як не від Папи римського? Не забудемо, що за тих часів існувала "communitas Christiana", що на її чолі стояв папа... Так було в половині XIII-го віку й сьогодні українці не можуть змінити того, що було 700 років тому...

Про саму коронацію маємо (це теж знаменно!) кілька слів в єдиному джерелі тієї вікопомної події — в галицько-волинському літописі, що каже: "...прислав папа послы чесні, несяще вінець, скиптр і корону; еже наречеться королевській сан, рокши: Сину, прими отъ насъ вінець королевства... Он же вінець отъ Бога прія, от Церкви Святых Апостоловъ і отъ стола Святого Петра и отъ отця Святого пани *Некентія* (Інокентія IV. І. В.) и отъ всяких епископов своихъ. Некентій бо кляше всимъ хуляшимъ віру православную" (1254-1255) (Ми трахи з'українізували текст літопису).

Інша річ, що ця напська допомога луснула й тут треба відмітити, що М. Грушевський надто підкреслює цю невдачу, називаючи її "першою" (8 років до того, 1245 р. був скликаний верхній Ліонський Собор. Як що вірити — а ми не можемо цьому не вірити — двом англійським хронікам — Бургонській та хроніці Матвія Періса — на Ліонському Соборі фігурував "Руський архієпископ Петро". С. Томашівський розкрив загадкову особу того "Руського архієпископа" — а саме ігумена Петра Акеревича). Та без цієї "ефемеричної" Унії, як висловився Грушевський, не було би й Берестейської Унії 1596 р...

Але чому Галицько-Волинський літописець від того часу титулує Данила королем! Виходить, що автор чи автори Галицько-Волинського літопису дивилися на акт 1253 року більше патріотично, ніж М. Грушевський...

Але було б з другого боку трагічно, коли б галичани вважали себе за одиноких "добрих" українців, а надніпрянців за якихось гірших од себе. Це було би також недостойно й глупо як те, що деякі українські "патріоти" на еміграції не визнали свята Коронації Данила, що зівторяємо, була лише доказ прагнення України до Заходу.

Історіюємо, що не *минуло* ми мусимо шанувати й задля цього *минулого* всі українські патріоти, не зважаючи звідки вони походять і до якої релігії вони належать, мусили бути на Святкуванні коронації Данила. Але так не сталося й це можна лише пожаліти...

Ілько Борщак

Подорож до Дніпрових порогів і до Запорозької Січі

(Переклад з російської мови)

Проф. В. Жук надіслав до Редакції "України" опис своєї подорожі до Дніпрських порогів, що він зробив її вперше ще в 1898 році, коли він був студентом московського Сільсько-Господарського Інституту (Петровської-Розумовської Академії). "Україна" охоче друкує цю статтю, бо опис зроблений самою свідцем тих історичних місць, що їх тепер вже немає, в зв'язку із спорудою "Дніпрельстану". Редакція "України" тільки скоротила загальні речі про Січ, що вже постаріли, як постаріли майже всі праці Д. І. Яворницького, що його прихильник був проф. Жук.

Борис Касіянович Жук, археолог і фахівець в ділянці прикладного мистецтва України, родився в Києві 1879 року. В 1921-му році був запрошений працювати в якості знавця-експерта в Київському Історичному Музеї. Від 1937-го року працював у Києві, Вінниці, Бердичові, Полтаві, Проскуріві, Маріуполі та в інших місцях України й шукав у них музейні фонди. Від 1938-1943 р. був віце-директором по науковій частині в Музеї Українського Народного Мистецтва. Написав низку наукових праць.

Редакція "України"

Ознайомившись з історією і побутом Запоріжжя за працями академіка Д. І. Яворницького і Скальковського та захочений ще поетичними творами М. Гоголя, я восени 1898 р., коли був студентом Петровської Академії, порішив зробити подорож до Дніпрових порогів Запорізької Січі.

В Києві відбувався в той час Археологічний З'їзд, на якому я був присутній. Від моїх знайомих я дізнався, що на З'їзді є присутній Д. І. Яворницький. Я довго й тяжко вагався, як підійти й познайомитися з цією великою людиною. Звернувши увагу на те, що ними я захоплювався й студіював. Врешті... я рішився. Я підійшов до Д. І. Яворницького, назвав себе й сказав, що збираюся їхати до порогів і до Січі. Треба було бачити, як оживився Дмитро Іванович, почувши від мене про мій намір. Він, в одне слово, загорівся, посадив мене біля себе й почав докладно розповідати мені про маршрут моєї подорожі й сам запропонував мені дати від себе рекомендаційні листи до своїх знайомих, щоб таким чином полегшити мій шлях. Він дав мені цілу низку своїх візитівок з рекомендаціями й побажав мені щасливого шляху, взявши від мене обіцянку, що коли я повернуся, то я відвідаю його в Москві, де він тоді жив, читаючи виклади в Університеті й працюючи в Архіві Міністерства Закордонних справ і підбираючи матеріали про зносини запорожців з Москвою. Це тепле й сердечне прийняття з боку Дмитра Івановича мене незвичайно зворушило.

Місяць вересень був теплий і сухий і, користуючися цим, що на Дніпрі існували пароплавні компанії, що провадили між собою конкуренцію, вони везли пасажирів від Києва до Катеринослава (500 кіл.) за 10 копійок та давали ще й хліб, я вирішив поїхати. Я мав властиво дуже малі засоби в кишені, лише 10 карбованців, але я взяв із собою фотографічний апарат і зміну білизни. Це й був увесь мій багаж. Увечері стало зимно на пароплаві й я попросив дозволу з квитком 3-ої класи переночувати у 2-ій класі. Адміністрація пароплава охоче згодилася на це для студента Академії. Прибувши до Катеринослава (тепер Дніпропетровське), я вийшов на базар, щоби пошукати візника для повороту з Никольської слободи, що знаходилася біля Ненаєтненського порогу. Проходячи по базару, я його знайшов, за 30 копійок візник взявся везти мене до порогу Ненаєтці, 30-35 кіломет-

рів. Під'їхавши до Никольської Слободи (6-7 км.), я почув якийсь неясний, незрозумілий для мене шум. На моє запитання, що це за шум, візник відповів: "Та це наш Ненаситець".

Приїхав я до Никольської Слободи пізно у вечері. Візник запропонував мені переночувати у нього і я охоче погодився на це. Зранку, другого дня перед моїми очима стала грандіозна, незабутня картина. Дніпро біля 1 км шириною мчався, шумів і стогнав.

На правому березі Дніпра в нижній частині порогу знаходилася скеля, що мала назву "Катериненської". Вона де в чому вдалася в ріку й мала досить рівну площу приблизно на третині своєї висоти. Для глядача, що стояв на площі, залишалася дуже сильне вражіння. Я звернув увагу, що в цій площі є гранітова виїмка, досить великих розмірів, у формі сліда ступні ноги. Виходить, що підчас своєї подорожі по Україні Катерини II проїжджала по порогах і на цій площі вона стояла, милуючися мистецтвом Запорозжців провадити їх судна через пороги. Форма її ступні була висічена на цій площі на пам'ять цієї події. Позаду цієї скелі Потьомкін збудував канал, щоб проходили судна. Але канал був споруджений невдатно. Він давно був без води, засипаний камінням і зарослий деревами.

Мій візник, що в нього я почував, виявився добрим рибалкою. Він поставив на ніч свої сіті й вранці пішов поглянути. Коли я дивився на нього з берегу, мене брав жах: мала душогубка, на якій гріб його сиві роки 15-ти, а сам він кермував. Човен ниряв серед води, що пінилася й стігала, плигаючи з каменя на камінь. Велике мистецтво керування човном, спритність і одагачи вимагалися від рибалки. Найменша неточність і нічого не залишиться від людей і від човна в цьому розлученому вирі. Коли човен наблизився до берегу, я довір'яючи його мистецтву керування човном, прохав його взяти мене з собою, бо він знову виїжджав на порог, щоби поглянути на останню сіть. Рибалка погодився й ми поїхали. Мушу сказати, що хоча я й виріє на воді, але страшенно здавалося мені знаходитися серед цієї стихії. Навколо шум, піна, що мчить, вода, що бурлячить і малий човник серед цієї стихії. На одному з каміння я вийшов і, лежачи на ньому, зробив кілька фотознімків, що тепер загинули. Повернувшись на беріг, я з розмови з рибалкою дізнався, що поперше він є лоцман, а подруге він збирається їхати човном до міста Олександрівська (тепер Запоріжжя) по своїх справах. Поговоривши з ним, я домовився, що він доведе мене до Кічкаса (тепер "Дніпрогез"). Це селище знаходиться вже нижче порогів, на правому березі Дніпра, 1½ чи 2 кілометри вище від острова Хортиці. Другого дня зранку ми поїхали. Лоцман — як стирник, його сенок в якості гребця, а я як пасажир, на маленькому човнику. Поїхали. Я попрохав лоцмана проїхати через канал, бо хотілося мені його оглянути. Останній погодився й ми, переправившись на другий беріг Дніпра, пройшли цілий канал впродовж 5-ти годин. Канал був абсолютно прямий, обмежений з обидвох боків невисокими стінами, поставленими під кутом приблизно в 45° до урвня води і обложеною обтесаним гранітом. Висива їх була біля 3-х-4-х метрів над рівнем води, а ширина каналу біля 25-40 кроків, глибина підчас моїх відвідів біля 1½ метра. Після виходу з каналу треба було триматися праворуч і біда, коли невеликий вітер змінить напрямку судна чи плота, бо вони розбіються о каміння. Треба тут додати, що взагалі судна проходять через канал тільки ранком, коли нема ніякого вітерця. Лоцман, що віз мене, оповідав, що не так давно перед моїм приїздом проходила через канал барка, навантажена склом. Вона не змогла круто звернути праворуч посередній Дніпра й розбилася об каміння.

Підчас моєї другої подорожі до порогів, що мала місце після 8-ми років, я бачив, як проходило по каналу велике судно, т. зв. "бар'їва". У руля стояла по обидвох боках правила (брувня), що служить, як ручка для руля, ширше 10-12

“берлінщиків”, попереду їх стояв гордо й напружено лоцман, він глядів вперед і подавав знаки руками берлінщикам, як двигати правилами праворуч і ліворуч. Почувалася глибока, напружена хвилина. Ціла увага “берлінщиків” була сфокусована на лоцмана. Найменша неточність загрожувала гібелью суднові.

За порогом “Ненаситець” Дніпро, протікаючи, як і вище, між високими берегами, створює під прямим кутом поворот до сходу й, таким чином, здається обшир води ще більшим. Човен, що я на ньому їхав, ішов під лівим берегом. Сильний вітер, що дув з правого берега, підносив високу хвилю, що лизала борти, заливаючи наш човен водою. Мені приходилося черпаком виливати воду, коли ми перебралися до правого берегу Дніпра.

Ця праця мене сильно втомила, я дуже промок, під вечір я почув себе зовсім простуджений. За поворотом Дніпра, по його середині, знаходилися два великих каміння, що виступали з води й мали назву “розбійників”, бо вони часто бували причиною катастроф суднів, що їх не бачили.

За “Ненаситецьким” порогом пішли інші пороги, було їх сім. У одного з порогів стояла на якорі велика кількість плотів, що займали 3 кілометри в довжину й що чекали тихої погоди. Здавалося, що ці плоті стояли вже тут біля 2-х тижнів, бо вітер то втихав, то кріпшав.

Цей поріг мій візник-лоцман рішився проїхати не по каналу, а безпосередньо через нього. Жахливе було почуття, коли наш човен опинився в бурхливому потоці.

Крім порогів, існувало багато так званих “забор”, але вони після порогів уявляли невеликий інтерес. Течія в “заборах” була де в чому швидша ніж в середні Дніпра, але жодних водоворотів, жодного шуму й стогону не було.

На Дніпрі зустрічалося багато островків, на деяких з них пізніше археологи знайшли решки нового, але підчас моєї подорожі цих знахонок ще не було й островки мені здавалися не цікавими. На одному тільки островці я бачив дикі виноградні лози, що звисали між високими дубами. Острови були, головним чином, низинні та піщані.

Увечері я поїхав до останнього порога “Линього”. Цікаво було в ньому те, що при правому березі мався канал, і що біля гирла, знаходилася скеля, яку треба було обходити. Це місце мало назву “вовче горло”. Через цей поріг ми проїхали, минаючи канал. Та ж картина. Стогін, шум, коловороти й піна. Тут треба було подумати про ночівку. На моє щастя, на порозі робилися якісь праці й в землянці жив “технік”, що його я прохав притулити мене на ніч. Він охоче погодився й дав мені ліжко та напоїв мене чаєм. Простуда дала себе знати й я почувався дуже погано. У вечорі “технік” сповістив мене що в сусідній Миколаївській слободі, що знаходилася на віддалі 3-х кілометрів од порога, він бачив у одного селянина, кабана, що був висічений з каміння й що його знайшли в одному кургані. Ранком, ще до сходу сонця, я пішов у Миколаївську слободу подивитися на цього кабана, що мене незвичайно зацікавив, бо про такі знаходки в курганах я ніколи не чував раніш. Знайшов я його досить легко в садку в селянина.

Цей кабан був високій біля 40 сантиметрів, а довгий на 70, грубої праці із каміння білого кольору, мабуть вапняка. До слова, він був знайдений в кургані селянином-власником разом з черепахою й жабою, теж висіченими з каміння. Цей кабан важив біля 30 кілограмів і взяти його з собою до човна не було можливості, бо човен, що на ньому я їхав був надто малий. Крім цього, власник заправив за нього п'ять чи десять карбованців, що для мене були великі гроші.

Повернувши до Києва, я пішов до академіка-археолога В. Б. Антоновича й оповів йому про свою знаходку. Але він віднісся до мого повідомлення надто

скентично й висловив здогадку, що очевидячки це є праця якогось блані, бо нічого подібного досі не зустрічалось в археологічних експедиціях.

Всім років пізніше я знову був на порогах і вже спеціально заїхав до Миколаївської слободи до селянина, що був власником кабана. Від нього я дізнався, що на передодні мого приїзду, кабан був придбаний для передачі до Катеринославського музею, де я його пізніше дійсно бачив.

Повернувши на "Линійний" порог, місце моєї ночівки, я продовжував свій шлях, і підїхав до Кічкасу, селища на правому березі Дніпра, заселеному німцями-колоністами.

Не доїжджаючи до Кічкасу, Дніпро все більш звужувався, його береги ставали як одвісні скелі, прямо виходячи з води на 25-30 метрів, при чому ширина ріки була така мала, що дивно було дивитися. За словами лоцмана, глибина в цьому місці доходила до 30 метрів. Ще не так давно тому, тут піймали великого сома, що важив пів тонни. Ті, що поїли сома, тяжко захворіли на плічок, бо старий сом дуже шкідливий для здоров'я. Це місце мало назву "Залізних ворот".

За "Залізними воротами" Дніпро роздавався на право й на ліво в ширину більш ніж 1 кілометр. Лівий беріг скалистий, при чому скелі відступають від води, а правий — низький, на якому розположився "Кічкас". На лівому березі ріки, трохи нижче від "Кічкасу" знаходиться скеля "Сагайдачного".

Попрощавшись з візником-лоцманом, я купив за 6 копійок великий білий хліб і сів поспідати ним. Тоді я дізнався, що барка з кавунами, що тут знаходилася, йде негайно до Хортиці, і я тоді рішив попрохати власника барки підвезти мене до Хортиці.

Приїхавши туди, я винув одну з рекомендаційних візитівок Д. Яворницького, і пішов розишукувати місцевого вчителя, як писалося у візитівці Якуба Якубовича Куба. На Хортиці була невеличка німецька колонія з чистими хатками, занавісками на вікнах і, звичайно, з гераніями. Колонія була розположена на правому березі лівої притоки Дніпра, а східній — лівий приток був значно ширше від правого й був судноплавний. На правому західньому притоці зробили пором, що зв'язував острів з правим берегом Дніпра.

Острів Хортиця в своїй північній частині є скелистий і піднімається на 30 метрів вище рівня води, потрохи знижається, переходячи в низину в своїй південній частині. Довжина цілого острова є біля 7-ми кілометрів.

Знайшовши двір, ще я його шукав, я звернувся до літньої жінки, що сиділа на веранді в чіпчику й в'язала панчохи. Я сказав їй, що я є студент-маїстрівник і запитав її, чи я можу побачити Я. Я. Куба. Вона пильно вислухала мене, сприятливо зробила знак головою й відповіла мені по німецьки: *Ich verstehe gar nicht!* Потім дала, також по німецьки, що Куба помер 10 років тому. Я знайшовся у досить трудному становищі. Побачивши мою збентеженість, жінка запропонувала мені мило зупинитися в неї. Я й скористався її пропозицією.

Зранку я захопив з собою свічку, бо вважав що огляну вечеру, й пішов на північну частину острова, де, як кажуть, в XVI-му віці князь Вишневецький заснував першу Запорізьку Січ. Я побачив там сліди ровів, ледяні помітні підвищення від валів і все це заросло ковилем і дрібним чагарником.

Територія, що її займала Січ, є дуже невеличка. Точно встановити її межі й розміри, не маючи струментів, не є можливо. Але ясно було, що сідня Січ була захищена ровами й валами, а з інших боків вона була захищена неприступними скелистими обривами. Жодних знахідок мені не вдалося знайти, та й важко було сподіватися на це, бо ціла площа була покрита дерном.

У праці Д. Яворницького "Запорожжя в остатках старини" є вказівка про те, що на Хортиці мається так звана "зміва печера", що знаходиться на західньому березі острова, в його північній частині. Жагуче бажання побачити цю

“змійну” печеру схопило мене й я рішився на ризикований крок. Я почав спускатися вниз по прямовісній скелі, тримаючися за дрібний чагарник. Спустившись біля 5-6 метрів й не находячи можливості спускатися далі, бо внизу не було жодної рослини, за яку можна було триматися й жодних виступів скелі, я якимсь чудом знову опинився на верху. Тоді я пішов шукати іншого шляху, що дійсно знайшовся в 200-х кроках.

Печера являє собою вузьку розколіну, так ніби як би частина скелі відколосалася від сходулу й осіла своєю верхньою частиною. В печері, приблизно в 5 кроках від входу, знаходиться отвір, що є зачинений низу великим округлим каменем. Місцями маються не зачинені отвори. За описом Яворницького до дна печери було біля 1-го метра й я вже був готовий, щоб туди плигнути, але щось мене стримувало. Довгим пруттям лози я вимірив глибину від каменя до дна печери й вона здалася на 2 метри. Не ризикуючи спуститися, я вийшов з цієї розколіни й сів на березі, чекаючи чи хто не буде проїжджати човном.

Дуже швидко проїжджали човном туди дві людини, здається, рибалки. Я покликав їх до себе й вони підїхали до мене. Тоді я попрохав їх дати мені верв'язку, щоби спустити мене в печеру, за що я їм віддячу. Вони охоче погодилися, я зробив у верв'язці зашморг, що його я одягнув на ступню ноги й тримався за верв'язку руками, почав спускатися у низ. Коли я достиг до дна, я підніс руки в гору й тільки кінцями пальців торкнувся нижньої сторони каменя, що лежав на отворі. Але коли б я плигнув у низ, то вийти знову з печери, я не зміг би й мені загрожувала би жахлива смерть. Печера уявляла з себе ніби продовження розколіни, довжиною на 12 кроків, що звужувалася з боків і зверху.

Богдан Жук

(Далі буде)

Жорж Санд

(1804-1876)

Цього року ціла Франція святкувала 150-ліття народження Жорж Санд, що народилася 1-го липня 1804 року, на 15, Meslay й була правнучка Моріса Саксонського, сина польського короля Августа, маршала Франції й переможця під Fontenoy та шведки Аврори Кенігсмарк, що мимоволі причинилася до підступного захоплення москалями Андрія Войнаровського, племінника Мазени 1716-го року в Гамбурзі.

Жорж Санд, що її романами захоплювалися наші бабуні, одружилася з Casimir-ом Dudevent-ом 17-го вересня 1822 р. й мала від нього дочку й сина. 1829 року вона написала перший свій твір “Voyage chez Monsieur Blaise”.

В грудні 1832 року Жорж Санд поселилася з своєю донькою Соляж в Парижі під ном. 19 на Quai Malaquais, а наступного року вона мала авантюру з Проспером Меріме й в тому ж році в квітні познайомилася з Альфредом Мюссе. В липні місяці того ж року почався її “роман” з Мюссе, що його вона описала пізніше в творі “Elle et Lui” (1859).

Тоді ж в серпні написала повість “Лелія”, що з'явилася в журналі “Europe littéraire” від 22-го серпня 1833 р. В цьому ж році в грудні вона відбула свою відому подорож з Мюссе по Італії. 30-го грудня вони прибули до Венеції, де Мюссе поважно захворів, так що він залишив Жорж Санд в цьому місті, а сам виїхав до Парижа. В 1834-му році з'явився в “Revue de deux Mondes” твори Жорж Санд “Lettre d'un voyageur” (15-го травня), а 15-го квітня-1-го травня “Léon Léoni”. 24-го липня Жорж Санд залишила Венецію задля Парижу. Але

Мюссе виїхав до Бадена в Німеччині. Тоді письменниця поїхала до Nohant, де знаходився її родовий замок. Звідти вона надіслала до Парижа роман "Jacques". В кінці жовтня того ж року (1834) Жорж Санд почала позувати для Делякруа, відомого майяра романтичної школи, що зробив її портрет.

У Жорж Санд з'являються нові друзі: Лієт, Міцкевич, і, нарешті, Шопен, що з ним письменниця зв'язалася на 9 років*).

В Паризькій Національній Бібліотеці зберігається невиданий лист Михайла Бакуніна від 14-го грудня 1848 р. (N.A.F. 24,811), що в ньому відомий теоретик анархізму пише, надсилаючи до Ж. Санд свою французьку промову в польському товаристві: "Це мала річ під літературним оглядом, але розглядаю її, як першу маніфестацію в початку серйозної й великої акції, що я її вважаю не тільки можливою але й неминучою". В "postscriptum" до цього листа Бакунін пише: "тільки що я дістав наказ залишити Париж і Францію за те, що порушив лад і публичний спокій".

В цей час з'являються її романи: "Gabriel", "Le compagnon du Tour de France", "Pauline et les Missipiens", "Un hiver à Majorque", "Consuelo", "Horace", "La Comtesse de Rudolstaett" (продовження "Consuelo"), "Le meunier d'Angibault", "La mare au diable", "François le Champi"...

Прийшов 1848 рік — весна народів і лютева революція в Парижі. Ж. Санд стає соціалісткою, грає роль Егерії Тимчасового Уряду й редагує "Бюлетень Республіки". Вона пише "Історію Франції для народу", але коли її друзі, соціалісти-республіканці були позбавлені влади, вона залишає Париж 17-го травня 1848 р. й повертається туди лише вкінці 1848 р. Тоді вона вступає в зносини з майбутнім Наполеоном III, що в той час був президентом II-ої Французької Республіки. Жорж Санд клопочеться перед ним про амністію для заарештованих знайомих. Тоді ж і з'являються її романи "Mon Revêche", (1853) і "Les Maîtres Sonneurs" (1853), "Adrian" (1854), "La Daniella" (1857), "Le Diable aux champs" (1857), "Les Beaux messieurs de Bois-Doré" (1858), "Jean de la Roche" (1860), "Constance Verrier" (1860), "Le Marquis de Villemer" (1861), "La Famille de Germandre" (1861), "Mademoiselle la Quintinie" (1863), "Monsieur Sylvestre" (1866), "Le dernier Amour" (1867).

В 1873-му році вона ближче зійшлася з Тургенвтом і Фльобером, що гостювали в неї в замку Nohant. В тому ж році вона написала для своїх учнів "Contes d'une Grand-Mère". 1874 року з'явився її роман "Ma Soeur Jeanne", а в 1875 р. "Les deux Frères". В 1876-му році вона видає 2-ий том "Казок бабуні".

Таким чином її перший роман був "Indiana" (1832 р.), а останній з'явився 1876 р.

**

Романи Жорж Санд є романи ліричного характеру. Починаючи (як ми це бачили) ще з 1832 р., коли з'явився її перший роман "Індіана", майже кожного року вона давала новий роман і часто вона сама не знала, чим скінчиться історія романна, коли вона його починала. Це мало свої хиби, що з них головна в та, що Жорж Санд надто багато писала. (Її твори — це справжня "інфляція"!). Але в своїх романах вона подавала багато розумних речей, що були більш життєві, ніж оригінальні.

*) 1932 р. А. Бріан, тоді міністер освіти, дістав від польського міністра Залеського два рукописи: «La mare du diable» та «La pose de champagne», що їх вона свого часу подарувала Шопену. Ці рукописи зберігалися в Польщі.

Можна ствердити три джерела впливу на неї. Вихована на творах Руссо, захоплена його романтичною лихоманкою, поранена тяжким досвідом свого шлюбу, вона робить залюбки щось святе. Вона засуджує суспільство, що пригнічує пристрасті задля інтересу й закону. Ж. Санд творить свої романи, повні ліризму, ідеалізму й романтизму, як напр "Indiana" (1832), "Lelia" (1833-1839), "Жак" (1834).

В своєму романі "Mauprat" (1837) вона свідомо змінює ліричну тему з історичною, відбудовуючи XVIII-ий вік. Після цього обрїй Ж. Санд поширюється. Трохи заспокоєна завойованою волею, вона дивиться далше. Читачка "філософів" XVIII-го віку, друг Барбеса, П'єра Леру й Жана Рейно, вона стає соціалісткою на зразок тих часів, соціалісткою спокійною, чутливою й трохи містичною. Вона тоді пише романи "Les compagnons de Tour de France" (1840), "Consuelo" (1842), "Meunier d'Angibault" (1845), "Le Pêché de Monsieur Antoine" (1847). Вона створює соціальний і людський роман, де висловлює свої мрії про золотий вік, дивиться в майбутність, що за її поглядами мусять ґрунтуватися на рівності й братерстві й на злитті класів. Письменниця вирішує це злиття трохи найяч, що має ґрунтуватися на любові: гарна й геніяльна молода людина, "робітник чи селянин" любить гарну дівчину, що походить зі шляхетського роду. Вони одружуються й, таким чином, класи злітає. Ці історії любови нудять сьгоднішнього читача, бо до них примішуються філософські деклямації Жорж Санда.

Вренті, вихована в своїй провінції Бетґі, вона пізнала перша після Руссо природу. У всіх її романах знаходимо чарівні пейзажі. Жорж Санд виявилася, як великий майяр природи; тоді, як соціалістичний роман панував скрізь, Ж. Санд замикається в своєму Бетґі й починає описувати свою рідну провінцію, селянські сцени, дуже прості. Без жодної деклямації вона пише "La mare du Diable" (1846), "La petite Fadette" (1848), "François le Champi" (1850), ще в справжній шедеври ідилічного жанру у Франції. Селяни тут ідеалізовані, але подібні до звичайних селян, їх розмови делікатні й одначе природні. Це не в дійсність, але поєднання візії, що перетворює дійсність, не міняючи її суті. До цих трьох періодів літературного життя Ж. Санда прибавляється ще четвертий в її спокійній етарості. Вона починає оповідати історії, як люб'язна бабуна, зрештою, для неї читачі є лише її діти, що їм вона пропонує романи: "Jean de la Roche" (1860) і "Marquis de Villemer" (1861), буржуазні чи аристократичні ідилії, гарні оповідання про любов без брутальності. Іноді вона береться за минуле й оповідає нам трохи за багато про свою мрію XVIII-го віку, галантного й великодушного. Тоді ми маємо "Les beaux messieurs de Bois-Dorè" (1858).

Ми залишаємо по боці її соціальні, політичні й філософські теорії, бо вони є мало ориґінальні, а є лише рефлекси тих ідей, що були скрізь у повітрі 1848 р. Свда Ж. Санд є в її імаґінації, що є дуже розвинена від самої вульгарної до самої тонкої. Ця якраз і рятує її романи, що їх можна ще читати. Її часто порівнюють з Вальзаком, як речника ідеалізму супроти реалізму Вальзака. Але ця антитеза, як багато інших того ж роду, є фальшива. В Вальзака є не лише реалізм, а в Ж. Санд є не тільки ідеалізм. Без сумніву, в перший період її літературного життя, вона ідеалізує людей, одначе вона знає, що люди живуть і що життя не є ідеальне. Правда, Ж. Санд не є "вчена", й не змогла уникнути деякої літературної пози. Вона просто виконувала свій фах письменниці, подібно, як коли б була швачкою. Але в неї є добре око, що вмів бачити, вона схоплює закулісову сторону людських актів і тому вона дає тонкі й проникливі аналізи. В Жорж Санд є більше психології, а ніж у Вальзака.

Ось чому поруч з хворими ліричними фантазіями в таких творах як "Indiana" і "Jacques", зустрічаємо іноді зовсім несподівано кутки точного реалізму, постать, сцену, частину діалога або опису, що дає враження життя таким,

яким воно є. Заслуга Ж. Санд в тому, що вона створила окремі особи, що еволюціонують в житті. Описуючи дівчат, вона залишила банальні формули, вживаючи нюансів. Вона є також одна з рідких письменників своєї доби, що вміють малювати великий "світ". Ж. Санд сама, зрештою, належала до цього світу, мала його тон, манери й "esprit". Вона каже про себе, що є "дурна" й що ніде не почувала себе так добре, як у своєму замку в Nohant і серед провінції Бергі.

Ж. Санд бачить докладно пейзаж, відчуває його душу й форми. Описуючи пейзажі, вона не вживає символики, а подає точне його зображення. Її описи є мальовничі й поетичні заразом, говорять серцю й очам.

Ось чому, коли будете в Бергі, зайдіть обов'язково до музею в Nohant, де Жорж знайшла вічний спокій.

Антуан де Рівароль

(1753-1953)

Цього року минає 200 літ, коли 26 червня 1753 р. в маленькому місті Bagnoles, сьогодні в департаменті Gard на півдні Франції, народився граф Антуан де Рівароль, що про нього не може не писати орган, що виходить в Парижі. (Медаремно, премія-нагорода, що її що року видають чужинцеві, що нині французькою мовою, названо "нагородою Рівароля").

Це був один з найбільше блискучих "еспрі" XVIII-го віку, що був узагалі вік "еспрі". Це була людина, що її паризькі салони розглядали як чудо. Європейські політики могли їй вважати його за пророка, а теперішні нападники мусять взнати в Ріваролі щасливого генія, що не міг через обставини, незалежні від нього, виявити всі свої сили й можливості. Аж до того часу, коли Рівароль видрукував перший свій твір, він був уже добре відомий в Паризькому суспільстві. А паризьке суспільство XVIII-го віку було дуже вибагливе...

1784 р. Рівароль написав свою славну працю "Discours sur l'Universalité de la langue française", що дістала половину нагороди Берлінської Академії Наук... (Так, в XVIII-му віці Берлінська Академія могла запропонувати нагороду за таку працю!)... Ця перша праця 30-тирічного Рівароля, що не постаріла й сьогодні, має в собі всі риси його талану. Правда, деякі місця "Discours" Рівароля сьогодні здаються нудні, можна сьогодні не відзначити всі ті факти, що їх він подає, а тільки те, що є справжня окраса того "Discours".

Цього ж 1784 року з'явився переклад "Пекла" Данте спід пера Рівароля. Бюффон казав авторові, що так перекладати — це "відтворювати". Проте читачі не помилялися, коли, довіряючи більше "esprit" Рівароля, не надавали великого значення точності його перекладу. Дійсно, Рівароль не шукав точности перекладу, воліючи драматичні ефекти...

1788 р. Рівароль видав, без назви автора, "Le petit Almanach de nos grands hommes" (стор. 46). Це був Збірник епіграмів і сатир у віршах, що мав великий успіх, бо ліколи ще не бачили у Франції такого глузування з авторів, що за тих часів мали великий успіх...

Але прийшла революція 1789 р. Рівароль станув, очевидно, по боці роялістів і виявив себе, як такий у газеті "Journal politique national". Ця рідка газета (1789-1790) (три серії) й сьогодні читається з цікавістю, завдяки статтям Рівароля, що передбачив події, що сталися потім у Франції. Річ ясна, що перша французька Республіка не могла залишити Рівароля в спокої і останній був змушений залишити батьківщину.

Він спочатку оселився в Брюсселі, де написав свої "Lettres au duc de Brunswick et à la noblesse française émigrée", тоді як коаліція ввійшла на територію Франції. Рівароль їде потім на якийсь час до Лондону й бачиться з першим міністром Піттом і з письменником Едмундом Берке, цими двома видатними воягами французької революції... Останні прийняли Рівароля дуже прихильно, але не могли пошкодити йому 1796 р. переїхати до Гамбургу, де він видрукував "Discours préliminaire du nouveau Dictionnaire de la langue française" (1797). Потім він переїхав до Берліна, де помер 11-го квітня 1801 р.

Тільки знавці французької мови можуть оцінити стиль Рівароля, що з'єднав у своїх творах урочистість Бюфона, енергію Таціта й оригінальність французького кардинала Жана Реза (1613-1679), що його спогади вважаються за один з архитворів французької літератури...

На перший погляд Рівароль провадив веселе життя, але в дійсності це була серйозна й пильна людина. В день він блистав у салонах, але в ночі працював. Вилекує "слів" зовсім не перешкаджає серйозності думок Рівароля. Останній студював чужі мови, міркував про принципи науки взагалі... Філософ і літератор він присвячує свій час аналізі мов, зокрема французької...

Рівароль був віртуоз слова... Але він не тільки пускав нові епіграми, він рівно ж розповсюджував глибокі ідеї. Це був перший літературний критик кінця XVIII-го віка. Треба сказати, що за тих часів великі письменники XVIII-го в. вже зникли, залишилися тільки середні або дрібні. Цілий час останні хвалили один одного. Але Рівароль волів казати сувору правду... Проте він високо поставив перші праці Шатобріана й поезії Андре Шенье...

**

Багато можна було би писати ще про Рівароля, але для нащадків він на завжди залишиться, як автор "Discours sur l'Universalité de la langue française"... І про нього не можна не згадати в органі, що виходить в Парижі, хоча на чужій мові...

ДОКУМЕНТИ

Sub specie aeternitatis

Невидані листи М. Зерова до В. Чапленка

(1928-1935)*

VII

Дорогий Василю Кириловичу,

Листа Вашого одержав, повернувшись з Москви і дуже Вам за нього вдячний. Бо добрі і бадьорі настрої тримаються у мене не довгий час — приходять години зневіри і депресії, і тоді такі листи, як Ваш, бувають дуже помічні.

Збірник сонетів Вам уже посланий і можливо, в цю хвилину, Ви вже тримаєте його в руках. Що сонетів там поганеньких аж знадто багато, то мене обходить як найменше — мені прикро головне те, що він (Збірник) погано перепублікований. Але дарма: буде папір і змога, віддасте його перебити на машинці... А ні — обійдеться і так. Важно, що перед Вами майже вся моя сонетна продукція, і Ви можете винести про неї присуд на матеріялі повнішому, як у свій час, коли писалася книжечка про сонет.

Що Вам робити з Мотрею(1), я, хоч убийте, не знаю. Про мене хоч і уводьте її в півчу — нехай буде прообразом пізніших дівчат, що співали у церковних хорах. А надто, коли це потрібно для фабули: фабула в даному разі ніби *ultima ratio*... Втім не забудьте — я Вам про це пишу не вперше — що я повістями ніколи не грішав, і мої ради повинні брати з великою пересторогою.

“Марини” Рильського я не люблю. Мені здається, що не можна писати епічних творів: 1) не попрацювавши над епохою і 2) не знайшовши якихось нових принципів епічного оформлення. Про форму пишу тут, як про елемент змісту. Справді, як можна тепер, пишучи про кріпаччину, напірати переважно на предубодійний гріх і повторяти блаженної пам’яті Шевченкові поеми. В свій час вони були ефектовні, — але тепер хочеться чогось реалістичнішого і глибшого, од чого б пахло економікою і соціологією, на зразок “Помехонської Старини”...

Не до вподоби мені і назва. Перший варіант був щасливіший — “Марко і Марина” (анафора на М і імена звучать узагальненіше, “символічніше”). Проте окремих інтересних епізодів у поемі не одкидаю. Єсть прехороші абзаци, не кажучи про окремі рядки і рими.

Про Ігоряка не пам’ятаю, в якому я писав розрізі. Забув. Взагалі, чого я пригадав його? Не може бути, щоб якимось нарочито, а не принагідно... Чи в фаворі він, Ви питаєте? — Не знаю. Але що, не вважаючи на те, що це неук і халтурник, його тримають у видавництві, як редактора класиків — це я знаю. А як він видає класиків, досить однієї “Енеїди” Котляревського з його передмовою. Це якийсь гоняк незіглаветва. Там він пробує чимсь і проти мене поорудувати — між іншим не подобається йому, що я назвав Дашкевича академіком. “Зеров не лише проте, що це був академік духовної академії” і т. п. Ідіотина наколоотив колому, а того не знає: а) що проф. духовної академії академік, не завжди, 2) що Дашкевич був обраний членом Всеросійської акад. за рік до смерті, отже на титул має право б) що ніколи Дашк. у дух. академії не викладав,

*) Див. «Україніст» № IX, стор. 769.

2) що, правда, є один персонаж (в повісті Нечуя Л.), що викладає в духовн. академії і має подібне прізвище, але повної тотожності у прізвиську немає, — Дашкевич, а не Дашкевич. Крім того Нечуїв Дашкевич описаний (невдало) з Юркевича (1827-1874) і за нього ні Дашкевич, ні я відповідати не можемо. І це не тільки з Дашкевичем. Все, що він не напише, однаково геніальне. З якого приводу Ви згадали про мій переклад “Енеїди”? Він стоїть на місці бідолаха: I, VI, VII і VIII пісні перекладені цілком, а XI дійшли до половини, та так і завмерла.

Велика Антологія, де даний Лукрецій, Катул, Вергілій і pseudo vergiliana. Горацій, Тібулл (pseudo tibulliana), Проперцій, Овідій, Персій, Лукан (уривки із “Фарсалиї” (Стацій) чудовий вірш про безсоння із його “Silvae”, Марціал, Ювенал (3 і 4 сатири), поети антології, Клавдіан, Абзоній, Намаціан — всього до 100 поезій — так само лежить без найменших перспектив на майбутнє видання.

А робити все те “Мишам на єнідання” нема охоти... Язик розвивається. Коли захотять мої переклади видавати, можливо, вони уже будуть старі і кумедні, як для нас переклади Кулішеві або Старицького.

Російський переклад De arte poetica (2) іде не зле. На сьогодні маю уже опрацьованих 250 рядків. Здається буде не гірше, як у Дмитрієва (3).

На доказ посилаю Вам 135 рядків, які хоч і тяжко, а можна розібрати в рукопису, який я хотів зробити остаточним, а потім став знову переробляти.

Бувайте здорові і пишіть.

Ваш М. З.

VIII

Дорогий Василю Кириловичу,

Уявляю, як Ви дивуєтесь в Ашхабаді, одержуючи од мене листа за листом. Не дивуйтесь, а зрозумійте. Листи для мене перепочинок. Беруся я за них, коли цілоденна втома не дає робити нічого іншого і пишу їх з великою радістю, бо розмова з далекими друзями відриває од прикрих думок про свій життєвий крах.

Думаю, що скоро одержу од Вас листа про *Sonnatarium*. Радий був би зауваженням про продукти свого сухарного ремесла. Я не дуже великий прихильник власного хисту поетичного і уважаю, що коли і мав деє на початку 20 рр. якусь його тіль, то тепер уже рінуче нічого з того не зосталось. Моє вражіння, що мої речі останніх літ слабші від сонетів “Катени”, хоча технічно можливо ніякого занепаду крім “повторності” синтаксичних заходів тимчасом ще не видно. Мої читачі (подібні до Вашого збірника дістали 2 особи, а менші, поезій на 35-50, четверо) запевняють мене, що моє вражіння дійсності не відповідає, але мені здається, що вони просто або компліментарять або не хотять сказати правду.

В тім дарма. Це не має ваги. Все одно: слави добувати сонетами не збираюся, а свій обов'язок бути еторінками з інтимного щоденника, рефлексами читання і думок щоденних — вони виконують, отже для домашнього вжитку годяться. Можливо, писатиму колись мемуари: от і готова канва: хронологічні дати і записи головніших вражінь.

А тепер ще кілька слів про їх вигляд. Уявіть, я ще й досі побиваюся, що послав їх Вам на такому папері. Але тоді по цілій Москві не можна було дістати нічого подібного — ну хоча би до цього паперу на якому пишу до Вас зараз.

В додатку посилаю Вам ще два вірші — один давніший, з грудня місяця, писаний під вражінням епомахів Паштелєва (Л. Ф.) — проєкт казки Сажігева, в огляду якої отвердно лягла доля Чернишевського, що так і не була експонована, другий новіший, всього кілька днів перописаний із потяжки. Веріть їх до своєї колекції.

Будете писати, розкажіть принагідно, як Вам у Ашхабаді працюється, що таке той Сад Кегі, що я раз-у-раз позначаю на конверті, справді.

Який люд у Туркменії і клімат... Останнє, очевидно в суб'єктивному аспекті. Вашій родині привіт од далекого приятеля,

Ваш М. Зеров.

IX

Дорогий Василю Кириловичу,

Ваші листопадово-грудневі листи я одержав в такий час, коли я збирався вїхати з Києва й не бачив перед собою ніяких перспектив. Це, правдоподібно, й виявилось в моїх листах до Вас. Але мені було б, однак, дуже неприємно, коли б їх коротку форму й сухість Ви вважали би за доказ мого небажання продовжувати листування з Вами. Сонет, його теорія й практика, як і питання історично-літературні (крім сучасної української літератури, якою я не займаюся — нецікаво!) зберігають для мене давній чар й писати до Вас на ці теми я буду дуже радо.

З поштового штемпеля й нижчеподаної адреси Ви заключаєте, що я в Москві й очевидно рішив тут залишитися довший час. Це так і є... Я навіть забезпечив себе деякою літературною працею — переводжу (на російську мову) "De arte poetica" Горация для Збірника "Естетика древніх", що виходить під редакцією можливо відомого Вам В. Ф. Лемуса.

Бачився я тут у Москві й з Олексеєм Івановичем Білецьким. Він, як завжди, милий, саркастичний і діяльний. Підписав договір на Збірник статтів про європейських сатириків, узяв 2.000 авансу й поїхав до Харкова.

Свої сонети я Вам є готовий присилати, тільки не все враз. Цього я не можу видержати.

І так, ось Вам моя адреса — не дивуйтеся мові листа (так розмовляють всі тут кругом, а я пишу не вдома) й пишіть.

Ваш Микола Зеров

(Переклад з російського)

Дорогой Василий Кирилович,

Ваші поїрсько-декабрские письма получены мною в такую пору, когда я был на отлете из Киева и никаких перспектив перед собою не видел. Это вероятно отразилось и на моих письмах Вам. Мне было бы, однако, очень неприятно, если бы их краткость и сухость Вы сочли за доказательство моего нежелания поддерживать с Вами переписку. Сонет, его теория и практика, как и вопросы историко-литературные (кроме современной укр. лит., которой я не занимаюсь — неинтересно!) сохраняют для меня прежнее очарование, и писать Вам на эти темы я буду очень рад.

Из штемпеля и нижеписанного адреса Вы заключаете, что я в Москве и видимо решаю остаться здесь подольше. Это так и есть... Я даже заручился кое-какой литературной работой — перевожу (по русски) De arte poetica Горация для сборника Эстетика древних, кот. выходит под редакцией возможно известного Вам В. Ф. Лемуса.

Виделся я здесь в Москве и с Алексеем Ивановичем Белецким. Он как всегда мил, саркастичен и деятелен. Подписал договор на сборник статей об европейских сатириках, взял 2000 аванса и поехал в Харьков.

Сонеты свои я Вам готов присылать, только не все сразу. Этого я выдержать не могу.

И так, вот Вам мой адрес — не удивляйтесь языку письма (так говорят кругом, а я пишу не дома) и пишите.

Ваш Мик. Зеров

Москва, 9

Ул. Станкевича 17, кв. 9

Барису Івановичу для М. К.

или же
Пушкино Яросл. Жд.
Гоголевская ул., 9. 1.
Федору Андреевичу Гривину
для Ник. Конст.

Москва, 27 фовр. 935.

Москва 9,
Ул. Станкевича 17, кв. 9
Борису Ив. Роскошному для Н. К.
або ж
Пушкино Яросл. Жд.
Гоголевска ул., 9. 1.
Федору Андреевичу Гривину
для Ник. Конст.

X

Дорогий Василю Кириловичу,

Спасибі за листа, він прийшов дуже до речі, саме коли я збирався писати Вам вдруге.

Рада бути стоїком, на жаль, не для мене: не з того людського матеріалу заіпшений.

Київські літературні і літературознавчі справи в цілому мало мене хвилюють. Обтяго, обрізано — і нехай там хоч світ валиться. Зрештою вони тратять більш ніж я. Розуміється, прикро трохи, коли подумаєш, що в Москві я рядовий літературознавець, а в Києві найсильніший, тобто найбагатший органічним знанням процесу і хистом до синтезу фахівець укр. літератури і з погляду саме маркс. літературознавства користніший од Коряка з Жолесником(3) — але мало од чого не буває людині прикро. Тут аби не втратити творчого хисту — а писати на укр. теми можна і в Москві.

А ти Марку грай! — девіз не поганий. Особливо коли Маркові нічого іншого не зостається і коли це є єдине, що він може робити. Ваші практичні поради — перекладати "De arte poetica" і по українськи — приходили в голову і мені. Буде час — зроблю неодмінно, тим більше, що моя "Антологія рим. поетів" може розростатися "ad infinitum"(4): ніхто її тепер не друкуватиме, отже рамок ніяких передо мною нема.

D'Inachev' у мене взагалі не менше, як у Кузьми Пруткова: Енеїда Вергілієва, не доведена до половини (— 4 1/2 пісень з 12-ти), "Валладина" Словацького, покинута на 2 акти. "Борис Годунов", зроблений на чорно і ще остаточно не перебілений. — Взагалі ж маю програму — максимум і аби тільки хто взяв мене годувати, працював би над нею, не одриваючись од стола. Там і хрестоматія класиків сонета, уже розпочата, і "Зимова казка" Шекспіра, і "Іфігенія" Гете. Не кажу уже про історично-літературні задуми, яких стане не па один десяток друкованих аркушів.

Але кому те тепер потрібне? Крім мене самого та ще двох трьох десятків приятелів розкидаюх острівцями "по лицу земли русской".

Про статтю в Літер. Газеті на Якубського — знаю (6-10/III був у Києві, бачився з Якубським і говорив про автора статті). Це — один із найбездарніших аспірантів К. Унів., давній сільський учитель Парфеса. Торік він мизався до мене, співчував і говорив різні щирі слова — на Якубовського він серлятий, як на дівана, що засвідчив його нездарність — *inde ira!*

Якубський проте устояв, а Парфеси в аспірантурі тимчасом не поновили, — дарма палив світло і вимучував з себе статтю. Словом, звичайне характерне явище хохляцького "коварства" й малор. сільської "Штатости".

Але годі про Київ. Тимчасом я туди з доброї волі повертатися не хочу і не мислю. Попробую осідати тут. За обіцянку літніх одвідин дуже вдячний. Побачимось — поговоримо —

о бурних днях Кавказа,
о Шиллері, о славі, о любові.

Тимчасом пишть. Адресу Ви маєте, листи доходять сюди акуратніше, як доходили в Київ. Будемо держатися одно одного.

Ваш М. З.

18/III 935.

XI

Дорогий Василю Кириловичу,

Посилаю Вам початок "De arte poetica". Щоб Ви бачили, як тут працюється і могли похвалитись про перспективи перекладу тієї ж речі на іншу мову.

Мені здається, що невимушений тон розмови являє небезпеку — як би не навульгарити трохи, не збитися на грубу гутірку. Втім думаю поспробувати. Позавчора послав Вам "Sonnetarium" а третій день, коментаря до нього.

Будьте здорові і напишіть чи одержали?

Ваш М. З.

2 апр. 935.

До того листа Микола Зеров додав на тому самому папері уривок з свого російського перекладу "De arte poetica" Горация. Подаємо в оригіналі той уривок.

"Гораций.

Пизонам — об искусстве поэзии.

1. Если бы к женской головке чужак — жив писец приделал
Шею коня и нескладную ликов эту, вдобавок,
Перьями всю изукрашил пестро — пусть бы женское тело
Рыбьим хвостом у него неприглядно внизу завершилось. —
5. Как бы при взгляде таком вы от смеху, друзья, удержались?
Верьте, Пизоны, с подобной картиною может сравниться
Книга, в которой, будто в торчащем сне, возникают
Странные образы, где голова и конечности — общей
Не соответствуют форме...
"Что сделать? ведь разную мерой.
10. Право держать исколи живописцам дажо и поэтам!..."
Знаю, и сам бы хотел, и другому держать не мешая,
Но не затем же, чтоб спаривать диких зверей и домашних,
Змей и пернатых, иль тигра представить с ягнятами рядом.
Часто серьезно и важно у нас начинанье, но тут же
15. То иль другое примито безцельным, пустым украшеньем
Лоскутом ярким: то рожа описана с храмом Дианы,
То говорливый ручей, излуцисто в доли текущий,
теченье иль радуга яркая в небе
Но ведь не к месту все это. Ты, может быть, славно умеешь
20. Нарисовать кинарис, но к чему кинарис, если надо
Изобразить потерпевших крушенья? Ты амфору взялся
Мне смастерить и пустил дозесо — получается дружка.
Пусть же, что делаешь ты, продумане будет и цельно.
Часто иное — стремление к большему губит поэта
25. (Знайге, отец и достойные дети). Быть кратким хочу я,
Делаюсь темным. Быть легким стараюсь, но нет! не дается!

- Я только слаб. Тот погнался за силой — и только... напыщен,
Тот, убоившись бурного слова, стал беден,
Третий, к одним чудесам непонятную склинность питаю,
30. Изображает дельфина в лесу и веняра в пучинах.
Страх ошибиться: ошибки нет, если мы неискусны,
Первый попавшийся мастер у школы сможет
Ногти и мягкие волосы лорко изваять из меди;
В общем же он неудачник; не может он замыслом целным
35. Вещи своей ожить и будь я творец, не хотел бы
Я походить на него, как и носом кривым выделяться
Не пожелал бы, при черных очах и кудрях живописных...

(До цього російського перекладу Зеров додав унизу):

“Внизу варианты. Выберите, который Вам кажется приемлиме: (Странные образы. Сборные образы, ни голова, ни конечности общей... Чтоб диких зверей сочетать и домашних... Что выходит? не кружка ль?...”

XII

Дорогий Василю Карповичу, (Так!)

Вашого листа з повідомленням про сонети нарешті одержав: я боявся, що мій збірник прийде з великим запізненням або не прийде зовсім. Тепер я готовий сказати: “Нині відпущаєш”.

Компліменти залишаю на Вашій совісті. Що Вам так подобається в тих сухарях, правду кажучи, не розумію. Коректність і стислість вислову, на жаль, є ніщо інше, як брак ліричної енергії, невміння дати належний розвиток і належні варіації ліричній чи ліро-епічній темі.

Ваші міркування що таке сонет, строфа чи жанр — для мене розв'язують-ся так: і строфа, і жанр (вірніше жанри). Хто Вам забороняє написати поему сонетами? Здається, хтось із Чехів так і зробив — Челякоський чи Коляр (не знаю я їх, ніколи жодного в очі не бачив, тому і плутаю). Тим часом сонет Ередії безперечно жанр — ліро — епічна мініатюра окремої схеми, особливого рисунку. —

Можна взяти зворотний приклад. Візьміть строфу “Євгенія Онегіна” — надайте їй значіння відокремленого віршу, поряд з чотирьохстоповим ямбом допустіть п'ятистоповий корей і п'ятистоповий ямб навіть і матимете жанр “сонетоїда”. Колиш між 1920-1923 я зробив кілька таких спроб і в шуканні канонічних форм — може, ще наважуєш такі сонетоїди писати.

В списку речей, на нашу думку кращих, бачу, що ми з Вами розходимось в оцінці. Для мене такі речі як “Летофаги”, “Дестригони” “Kosmos”, “Сен Святослава”, “Водник”, “Близнята”, “Черніє сніг біля трамвайних колій” — кращі од портретів і од античних тем.

Сонети полемічні дані ради композиції збірника. До того ж вони мають значіння спроби і якою мірою можна розпрозайти, сонетну форму. Із циклу “Дніпро” мені найбільше подобаються “Двері у стіні”. Решта — так собі!

Посилаю разом з цим ще шість поезій. Один із московських приятелів одкидає їх цілком, як речі наскрізь умовні, — а я — нічого, батьківської уваги їх не позбавляю.

Таким чином застається Вас познайомити ще з александрійськими строфами в 12 рядків. Частина їх увійшла до Камена, частина не опублікована. До літературного знайді і спитаю.

З гмн бувайте здорові і пишніть

Ваш М. Зеров

ЗАБУТІ СТОРІНКИ

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

Найспокійніше нам, українцям в Києві, жилося за небіжчика-генерал-губернатора М. І. Драгомирова. Кожний з нас був певний, що коли кого-небудь безпричинно арештують, то проф. В. Антонович чи П. Житецький, приятелі Драгомирова, виручать.

Драгомиров, як я вже згадував у своїх спогадах, хоч не був активним українцем, але, безперечно, мав великі українські симпатії, з якими і не кривев ніколи, а хитроумро, наскільки дозволяло йому високе становище, проводив їх у життя. Він, як я вже казав, напосівся, щоб салдати співали українських пісень: циклопостав "Київській Старині" дзвіл на друкування української белетристики; клопотався про дозвіл на видання науково популярних книжок на українській мові для народу й страшенно обурювався, що уряд душить український культурний рух.

Нам'ятаю, що коли в 90-х роках українці врядали в Петербурзі святкування ювілею Д. Мордовця і заперешли на те свято М. І. Драгомирова, що саме тоді приїхав до Петербургу, то він ухилився, сказавши: "Мені, як світському, придворному генералові, треба на це височайшого дозволу, а вони там, змішали "єдинодуш'є з єдинопобриз'єм" і хочать всі народи Росії підвєсти під один рапшир".

Багато про Драгомирова оповідають і багато надруковано всяких анекдотів, правдивих і вигаданих. Хочеться й мені записати один факт з його життя, що я чув від І. Л. Шрага й якого ще, здається, нема в друку.

По освяченні поставлених в Чернигові разом двох пам'ятників — царям Олександрю II і Олександрю III, на урочистому обіді, після всяких офіційних тостів і промов, М. Драгоманов, своїм званням добре піднивши, почав, плутаючи язиком, говорити в такому тоні:

"От ви, панове, поставили пам'ятники, правда поганенькі, двом імператорам... царю Освободителю, незабутньому Олександрю II, що освободив селян, ввів знамениту реформу судових інституцій, завів самоупрядування земське й міське і т. д. Одним словом, відновив Росію... і я розумію, що він заслужив на пам'ятник... Ну, а що зробив його синок, Олександр III-ій? Він усе те поруйнував..."

Присутні завмерли з переляку, а губернатор Андрієвський, щоб перервати Драгомирова, наче ненароком, перевернув свою шклянку з вином і скочивши, шариком наумисне обрує так, що тарілці з брязкотом пошипіли з стола додолу.

Всі поскакували і тим скінчився обід. Драгомирова відвезли на двірці до поїзду, а Андрієвський зібрав на вараду присутніх, архиєрея та вищих чинів, щоб обміркувати, що робити?

На параді постановили, що цього не можна замовчати і треба швидко попередити міністра, бо жандармський полковник все одно доведе. Парада скінчилась тим, що губернатор Андрієвський того ж дня поїхав у Петербург.

Через якийсь час викликано до Петербургу і Київського генерал-губернатора Драгомирова.

Що там було — невідомо, але всім було відомо, що Драгомиров людина дуже розумна й хитра і що його у вне ких сферах дуже поважають і рахуються з ним, то він якийсь викрутиться. Так і сталося.

Євген Чикаленко

Щоденник (1907-1917), Львів 1936. Видавництво "Червона Калина".

МЕТРИКА НАРОДЖЕННЯ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ.

В місті Гадячому ще в 1924 році переховувалися старі метричні книги 40 рр. XIX століття. В одній з них був запис про народження Олени Пчілки. Хоч записи в метричних книгах вважаються за найавторитетніші документи, проте вони не завжди точно подають дату народження. Це саме бачимо і в метричній книзі Гадяцької соборної Успенської церкви. В частині про народжених за 1849 рік записано, що Ольга Петрівна Драгоманова народилася 29 червня 1849 року і того ж таки 29 червня була охрищена. Дату хрищення подано тут вірно, але інакше стоїть справа з датою народження.

Справді Ольга Петрівна народилася 17 червня за старим стилем. У цьому нас переконують такі докази: 1. У "Молитвослові" Петра Драгоманова рукою батька Ольги Петрівни Петра Якимовича Драгоманова написано: "17 іюня 1849 года в пяти. в 9 $\frac{3}{4}$ часа пополудни родилась дочь моя Ольга". (Цей "Молитвослов" зберігався в 20-х рр. XX ст. у Гадяцькому Музеї ім. М. П. Драгоманова, що містився в тій хаті, де народився М. П. Драгоманов і Ольга Петрівна Драгоманова). 2. У львівському журналі "Зоря" за 1888 рік, ч. I зазначено, що Олена Пчілка народилася 17 червня 1852 року. (Число правильне, але рік народження подано хибно). 3. В автобіографії Олени Пчілки, вміщеній в книжці "Олена Пчілка. Оповідання. З автобіографією. До друку виготовував Т. Черкаський", Харків, "РУХ", 1930, — зазначено: "Народилася 17 липня 1849 року". Тут число і рік правильні, але назва місяця помилкова: замість "липня" повинно бути "червня".

Порівнявши всі ці дані, бачимо, що запис у "Молитвослові" Петра Драгоманова є єдино правдивий і точний. Тому ми вважаємо, що безсумнівна дата народження Олени Пчілки — це 17 червня ст. ст., або 29 червня за новим стилем (бо в XIX віці різниця між старим і новим стилем становила 12 днів, а не 13, як у XX віці), 1849 року.

Нижче подаємо точну копію метрики народження Ольги Петрівни Драгоманової (Олени Пчілки).

Метрична книга має такий заголовок:

Метрическая книга № 1153.

Данная изъ Гадячскаго Духовнаго правленія причту города Гадяча Соборной Успенской для записки въ оную родившихся, бракомъ сочетавшихся и умершихъ у состоящихъ при оной церкви прихожанъ.

Декабря 30. дня 1847 года.

Записе у метричній книзі має такий текст:

Часть 1-ая о рождающихся за 1849 годъ.

Счетъ родившихся		мѣсяць и день		имена родившихся	Званіе, имя, отчество и фамилія родителей и какого вѣроисповѣданія.
м. пола	ж. пола	рожд.	крещ.		
	16	29	29	Ольга	Чинovníкъ 8-го класса Петръ Іоакимовъ Драгомановъ и жена его законная Елисавета Иванова, оба православные.

Званіе, имя, отчество и фамилія воспріемниковъ	Кто совершилъ таинство	Рукоприкладство свидѣтелей
Порутчикъ Петръ Васильевъ Ставищій и штабъ капитанша Марѳа Іосифовна Кучинска	Протоіерей Іаковъ Симоновъ	

Протоіерей Іаковъ Симоновъ
Діаконь Михайль Никифоровъ.

Подав П. Одарченко

ПРО ЗГАСЛИХ

Рене Груссе

(1885-1952)

12-го вересня 1952 р. скінчив свою земну путь Рене Груссе (Grousset), професор Державної Школи Східніх Мов, головний кустас Державних французьких музеїв, член Французької Академії... Це було в Парижі майже жодного товариства чи Установи, що мала яке відношення до Сходу, де небіжчик не грав видатної ролі.

Його поховали в стародавній паризькій церкві св. Августина. На релігійній церемонії в церкві були амбасадори Бельгії, Італії, Швеції, Японії, Ірана, Афганістана, генерал Вейган, Еміль Генріо, професори Державної Школи Східніх мов... Церква була повна людей, що прийшли засвідчити свою приязнь до небіжчика. № 88 журналу "France-Asie" за 1953 рік цілком присвячений науковій діяльності Рене Груссе, що її відмітили 28 французів, 2 в'єтнамці, 1 камбоджинець, 3 індуси.

Груссе народився в Греноблі, скінчив університет в Монпельє, був тяжко поранений в першій світовій війні. 1919 р. він почав працювати в далеко-східньому музеї Guimet, що на його чолі станув 1944 р.

Історик, східнознавець, філософ — його праці певно не дійшли б до так званої широкої публіки, але 1946 р. небіжчик був вибраний в члени Французької Академії, що звернуло увагу цієї публіки на праці Груссе. Їх було чимало й небіжчик мав рацію, коли відповів одному журналістові, що прохав для своєї газети біографію померлого французького вченого. "Моя біографія? Але це ж є бібліографія моїх праць"...

Перша знана праця Груссе була трьохтомова "Histoire de l'Asie", що вийшла 1922 р. Груссе дебютував історію Азії, вважаючи зовсім слушно, що за тих часів зовсім знехтували далеко-східню культуру. Потім ззагалі небіжчик зайнявся докладно історією Азії, і читачі зобов'язані йому цілою низкою праць: "Histoire de l'Extrême-Orient" (1922), "La civilisation et l'Orient" (1920-1930, 4 томи), "L'Empire Mongol", "Histoire de la Chine", "Vie de Gengiskhan", "Histoire de l'Arménie"...

Але не лише історія "подій" цікавила небіжчика. Він студіював також мистецтво ("L'art de l'Extrême-Orient"), філософію ("Les philosophies indiennes", 1931) та релігію ("Sur les traces de Bouddha"...).

Як не згадати тут про уже класичну трьохтомову працю Груссе про Хрестові походи ("Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem"), що її перший том з'явився 1934 р., а останній 1936 р. До того часу були здебільшого два пояснення хрестових походів: містичне й релігійне попеннення, та попеннення, що бере початок у Вольтера, що добачав у хрестових походах лише грабунки. Груссе дав нове тлумачення тих походів: за його думкою, вони були перша французька колоніальна експансія. У всіх своїх працях Груссе вказував читачам, яку небезпеку уявляє, так мовити, "історія-роман". Він мав культ текстів, тобто факту й безперечно завжди дбає про історичну правду. Скільки він зруйнував легенд! Груссе ніколи не забував, що головна задача історика полягає в тому, щоб самому бачити історичні факти, а потім показати те що бачив, своїм читачам.

За останніх років свого життя Груссе подав власні міркування про історію і читачі дістали дві історичні праці: "Bilan de l'Histoire" (1946), та "Figures de proue" (1949). В першій праці Груссе, оглянувши історію аж од сумерійської культури до "атомічної доби", ствердив марноту всіх людських речей, але, як християнин — бо небіжчик був віруюча людина, висловився оптимістично після перегляду історії людства (як багато й інших видатвих науковців, Рене Груссе не вірив, що можна давати людському життю виключно матеріальну основу й призначення. Він не бачив провалля між тим, щоби знати й щоби вірити).

"Людина — писав Груссе в цій праці — не має тепер жодної ілюзії щодо звірини, що дримає ще в ньому. Зміни, спустошення, жах, що набралися в світі після 1939 р. і глухий страх перед темнішими днями, що, може, чекають людину — все це доводять, яка є тендітна та цивілізація, що нею ми так пишалися, що її панування здавалося нам за остаточне"...

Груссе в надзвичайно блискучих рядках подає картину боротьби, що від війни греків з персами у п'ятому віці до Р. Хр., тягнеться аж до сьогоднішнього дня. Захід проти Сходу, Європа проти Азії, від Дарія та спартанського царя Леоніда — вічний конфлікт між двома світами, що їх ніяк не можна погодити; дві життєві концепції, два способи розуміти, міркувати й почувати...

1900 р. був апогей панування білої людини в Азії, але що залишається сьогодні — питає Груссе — від цього панування?... Людина гордо вважає, що буде садля вічності. Він вважає за вічне державу, що до неї він належить, культуру, що в ній він бере участь. Хто з підданців Траяна або навіть Костянтина міг припускати, що римська держава, загине... Який сучасник св. Люї міг хоч одного разу сумніватися, що прийде день, коли не розмовлятимуть французькою мовою в Сен-Жан-д'Арк або в Атенах?

"В обличчі світу — мічає Груссе, що є абсурдний задля розуму й що обурює серце, є лише одне рішення — християнське рішення"...

Як бачимо, хоч небіжчик приятелював з Полем Валері, але погляди їх ще до історії були відмінні. За Валері, історія ніколи ні в чому ще не навчила, Валері був певний, що "цивілізації є смертельні". Груссе вважав, що ідеї ніколи не помирають, а просто переходять з одного кола культури в інше.

В своїй праці "Figures de proue" Груссе, як колишній Тома Карлайль (Carlyle), займається питанням про ролі героїв в історії. Чи дійсно велика людина провадить світ? Груссе задля цього дослідив античні часи (Олександр Македонський, Цезар), та середньовіччя (Аттила, Джингіс-Хан, Тамерлан, що йому він присвятив свою знамениту книжку "Empire des Steppes" (1938). Висновок його був той, що людська воля підлягає долі... Як не загадати тут "Discours sur l'histoire universelle" славного єпископа з Мо й одного з найбільших французьких письменників Боссею (Bossuet)?...

***

Будучи колегами в Державній Школі Східних мов, де небіжчик викладав історію та географію далеко-східних країн, ми досить швидко наблизилися. Вільше того, небіжчик, може це сьогодні сказати, брав у мене приватні лекції української мови, бо хотів дослідити історію України.

Що товкнуло його на цей крок? Думаю, що це були дії УПА. Ці виклади відбувалися в бюрі Груссе, обширному й світлому бюрі, де господар приймав з такою чисто-французькою вічливістю.

Все в Груссе було якось світле, він любив жартувати. Груссе мав досить рідкий талант слухати свого співбесідника. Був це великий ерудит. Всього він

не знав, бо один Господь Бог усе знає, але він знав багато речей. Скільки разів я особисто мав нагоду подивляти різноманітність його знання й то в питаннях зовсім далеких од того, що ним Груссе займався безпосередньо. Зрештою скромність була завжди головна риса цього справжнього вченого.

Він спокійно чекав смерті (бо знав, що вона має незабаром прийти до нього), намагаючись не турбувати всіх близьких, робив для них далекоюглі пляни, що в них леде чи вірию сам. Небіжчик був справжній французькій гуманіст, що розумів усі культури, навіть найменш подібні до європейської. Про нього можна сміло сказати, що йому однаково вдалися всі твори й його життя...

Той, хто знав небіжчика лише з його книг, мусив бути дуже здивований, коли вперше стрічав Груссе, бо в ньому не було нічого книжкового. Мало є вчених, хто зберіг, як Груссе, свіжість серця й розуму, любов до життя й захоплення мистецтвом у широкому значенні цього слова...

Ілько Борщак

Жан Бургіньон

(1875-1953)

Просто не віриться, що Жан Бургіньон (Bourguignon) мав уже 78 років і що він помер. Член "Французького Інституту", почесний шеф-кустос французьких музеїв, покійний був від давня за кустоса Наполеонівського музею в Мальмезові. Він був са основника "Revue d'Ardenne et d'Argonne" (небіжчик сам народився в Шарлевілі, в Арденах) написав цінну книжку, що й сьогодні не втратила свого значіння, про подорож царя Петра у Франції в 1717 році. Але за останніх часів Бургіньон займався головне Наполеоном, і як такого я пізнав його. Був це кремезний француз, що для нього існував в світі лише Наполеон, що йому він присвятив чимало своїх книг. Зовсім недавно він видав у перший раз спогади Маршана, товариша Наполеона на острові Св. Олена.

Смерть прийшла до Бургіньона в той момент, коли готовив другий том цих спогадів, бо він устиг видати лише перший том. В низці розкиданих по цілому світові людей, що зробили за мету свого життя культ першого французького імператора, Жан Бургіньон займав почесне місце.

Що знав небіжчик про Україну? Мало чого знав, але для нього було досить те, що Наполеон знав її...

Ілько Борщак

В. Конопчинський

(1880-1952)

13 липня 1952 р. помер видатний польський історик Владислав Конопчинський, професор Ягелонівського університету й член польської Академії Наук. Генерал Маріян Букель, інший видатний польський історик, також член польської Академії Наук, автор вельми цінної двотомової праці польською мовою "1812 рік" (Див. "Україна", ч. 5, стор. 388), що тепер перебуває в Лондоні на еміграції, присвятив у Лондонському тижневику «Wiadomości» (4. I. 1953) жмут цінних спогадів своєму колезі. За ласкавою згодою генерала М. Букеля, подаємо тут уривки з його статті, доповнюючи ці спогади матеріялами, що з'я-

видіся в спеціальному числі, присвяченому В. Конопчинському, католицького тижневика, що виходить у Лондоні, «*Zycie*» (7. XII. 1952)¹). В кінці містимо короткі відомості, що стосуються ставлення покійного польського науковця до України й до українців.

Конопчинський був учень славного польського історика, що мав не абиякий літературний хист, Шимона Аскеназі, чії праці й сьогодні читаються з любов'ю. Ще в гімназії Конопчинський виявив цікавість до історичних студій і вже тоді зв'язався з відомим польським істориком Тадеушом Корзоном, що чимало писав про козаків та Україну, що ввійшов також в українську історіографію своєю статтею в «*Kwartalnik historyczny*» (1892 р.) про Гайдамаччину. Ця стаття була критикою голосної праці Я. Шульгина «*Очеркь Колившины*» («*Кіевская Старина*», 1890, II-VII).

Студент Варшавського університету правничого факультету, солдат російської армії, Конопчинський все займався генезою «*Liberum veto*»²). В цьому питанні небіжчик був справжній знавець і теть пізніше, 1930 р., паризький Інститут Словознавства видав французькою мовою працю В. Конопчинського «*Le liberum veto: étude sur le développement du principe majoritaire*» (стор. 298). Є то французька версія його польської студії «*Liberum veto*» (1918).

1904 В. Конопчинський дістав докторат на філософському факультеті Львівського університету, а 1907 р. з'явилася його перша наукова праця «*Sejm grodzieński 1752 r.*». Потім В. Конопчинський, як твердить генерал М. Кукель, «не раз у голоді й холоді» працював кілька років у бібліотеках і архівах польських, відевських, дрезденських, берлінських, паризьких, лондонських, копенгазьких, збираючи там матеріали до своєї праці «*Polska w dobie wojny siedmioletniej*». Поміж учнями Аскеназі, що до них належав також і генерал М. Кукель, Конопчинський швидко дістав славу «архівожера».

У своїх наукових творах Конопчинський виявляв також не абиякий письменницький хист. Зокрема, пишучи про XVIII вік, він послуговувався тогочасною мовою. Генерал М. Кукель оповідає, як він якось застукав небіжчика в бібліотеці музею Чарторийських, за читанням проповідей половини XVIII в. На здивоване запитання автора спогадів, що саме Конопчинський шукає в рукописних проповідях, той відповів: «Пишу власне розвід про Барську Конфедерацію, і хочу собі відсвіжити мову»... Дійсно, ніхто краще від Конопчинського не знав людей XVIII віку в Польщі... Чи треба тут згадувати про праці Конопчинського «*Польща в добі семилітньої війни*» (1909, 1911), «*Газимір Пулявський*» (1931), «*Станіслав Когарський*»...? Або про славний «*Біографічний словник*», що його з доручення польської Академії Наук, редагував небіжчик (перший том вийшов 1935 р. і дійшов до літери «*G*»)... За словами генерала М. Кукеля, «Якби Конопчинський нічого більше не зробив, ніж видання тих семи томів «*Словника*», вже завдяки цьому він залишив би назавжди своє велике ім'я в історії польської науки».

1936 р. Конопчинський видав «*Dzieje Polski nowożytnej*» і майже одночасно два грубі томи «*Барської Конфедерації*» (1936, 1938),³) — цей «*magnus opus*» великого польського вченого, що його завжди польоністи й українці та взагалі дослідники Східної Європи читатимуть з насолодою... Йому ж належить дуже важлива й вельми корисна праця «*Chronologia Sejmów i Sejmików 1493-*

1) Див. цікаву статтю В. Конопчинського «*Jak zostałem historykiem?*», що її він написав під німецькою окупацією й що є передрукована в «*Zycie*», з 7. XII. 1952 р.

2) «*Son imagination évoluait aussi librement dans la société du XVIIIe siècle que celle de Balzac dans l'univers de la «Comédie Humaine» (Prof. Jean Fabre, «Zycie», 7-XII-1952).*

1795» (на підставі близько 900 діаріюнів)... Взагалі покійний історик залишив щось із 50 томів своїх студій.

Після першої Світової війни Конопчинський видав вельми цінну джерельну працю «Polska a Szwecja» (1924 р.), що, можна сказати, висчерпує питання під дипломатичним оглядом, і що викликала 1946 р. промову наступника трону, теперішнього короля Швеції Густава-Адольфа, коли Конопчинський, робив доповідь у Стокгольмській Академії Наук, що її членом він був³⁾.

1918 р. Конопчинський сдержав у Кракові катедру історії Польщі, що її він займав аж до останніх часів. Чимало польських молодих учених були учнями Конопчинського, поміж ними такий талановитий історик, як Юзеф Фельдман (Див. «Україна», ч. 5, стор. 398). Свої методичні погляди щодо навчання історії В. Конопчинський виклав у журналі «Kwartalnik historyczny» (1910) в статті «Do charakterystyki biskupa Sołtyka».

Одночасно В. Конопчинський працює в польській Академії Наук, де грає першорядну роль в історичній комісії, що за її члена-кореспондента він був від 1924 р., а за дійсного члена від 1932 р.

Хоч шебіжчик Конопчинський належав до національно-демократичної партії Р. Дмовського, але ніколи не змішував науки з щоденною політикою. Був він — як твердить у своїх спогадах генерал М. Букель — один з найгарячіших ініціаторів протесту проти ув'язнення й нелюдського поводження вождів опозиції (до уряду наступників Пілсудського) в Бересті, а також протесту проти обмеження університетської автономії.

Коли прийшла друга Світова війна, Конопчинський разом з іншими краківськими професорами опинився в німецькому концтаборі, але й там Конопчинському вдалося працювати науково, й це він був душею таємного Краківського університету.

А потім прийшла друга окупація Польщі, вже російська. Конопчинський спершу повернувся до своєї катедри, до редакції біографічного словника, до Академії, де він був за голову історичної Комісії. З'явилися в друку нові праці Конопчинського «Fryderyk Wielki a Polska» (1947), «Kwestija bałtycka w X-XX w.» (1947). 1946 р., коли справа польської еміграції була вельми актуальною в Польщі, Конопчинський написав у журналі «Tygodnik Warszawski» (7. IV. 1946) знамениту статтю «Siedem emigracji», подавши в ній картину польських еміграцій XVIII й XIX вв., високо оцінюючи, між іншим, еміграцію після 3-го поділу Польщі, що причинилася до створення польських легіонів і не дала поховати польську справу, та ту еміграцію, що після 1831 р. пішла за кордон, тим самим урятувавши силу людей, що за режиму Паскевича повинна була б виконувати різні підлоти. Цією мужньою статтею Конопчинський ніби виправдував, як історик, існування сьгоднішньої польської еміграції.

Тільки в російській Польщі Конопчинський, очевиднож, не міг довго працювати. Його чекало там «Splendid isolation», як слушно висловився генерал М. Букель. 1947 р. Конопчинський видрукував ще в «Przegląd Powszechny» статтю «Sąd historii», але в літі 1948 р. його звільнили з катедри в Кракові й не запрохали на З'їзд істориків у Вроцлаві в листопаді 1948 р. Йому унеможливили друкування нових праць і тому шебіжчик мусив, річ ясна, вийти з редакції «Біографічного словника».

Російський режим мав за мету в історичній науці поборювати впливи Конопчинського в такій самій мірі, як на Україні він поборює досі впливи М. Грушевського. Від того часу польський історик лиш писав свої праці, що їх більше не друкували, так що їх Конопчинський називав з гумором «opera posthuma»...

³⁾ Текст промови в лондонському тижневику «Życie», 7. XII. 1952.

Як людина, Конопчинський був енергійний, мужній, рухливий, товариський, чаруючий, палко любив життя. Всі французькі й англійські вчені, що бували в Кракові, не обминали його хати⁴⁾.

**

Десь у листопаді 1932 р. я одержав листа з Кракова від о. Павла Хруща, що тепер розгортає жваву душпастирську працю серед українців-католиків у далекому Баракасі, в столиці Венесуелі. В тому листі він писав: "...Свого часу звернувся до мене мій бувший професор п. Конопчинський⁵⁾... і заявив, що книжка, яку я йому позичив про Орлика, Вашого авторства⁶⁾, дуже йому подобалась і він бажав би пізнати і інші Ваші праці, і головво ці з циклу Фрancia а Україна, і що він хотів би подати їх рецензію в «Kwartalniku historycznym», та що бажав би їх набути також для семінара історичного на Університеті Ягайлонському...

Від себе згадаю, що він п. В. Конопчинський, дуже интересується українськими питаннями історичними і на семінарах дуже часто дає праці з українсько-польської історії, а українцям, які в нього на семінарі, з засади дає теми до праць з української історії..."

В книжку небіжчик В. Конопчинський дістав і справді 1934 р. в 48 томі журналу «Kwartalnik historyczny» він вмістив досить довгу (стор. 164-170) фахову рецензію, де прихильно твердив про Григора Орлика, цього "лицаря незалежної України", що хотів віддобути свободу для "Козацької отчизни"...

Польська історична наука й ціла наука взагалі втратили визначного вченого.

Звільнена Польща справедливо шануватиме пам'ять Владислава Конопчинського...

Не забуде його й Україна...

Честь його пам'яті...

Ілько Борщак

4) Див. цікаві статті в англійській та французькій мові про померлого польського історика: А. Etise Boswell, емеритованого професора Ліверпульського університету та Жана Фабра, професора Сорбони «Zusie», 7-XII-1952.

5) Краків з своїми ліберальними професорами тягнув до свого університету в 20-х і 30-х роках ХХ ст. українців з цілої Галичини, що уникали Львова, де кипіли політичні пристрасті. Зрештою, поміж українцями, що викладали в Краківському університеті, були такі сили, як Іван Зілинський, Степан Томашівський, Богдан Лепкий...

6) «Великий Мазепинець — Григор Орлик»... Львів, 1932 р.

3 Жалібно́ї картки

СТЕПАН БАРАН

(1879-1953) — Він не був учений в тісному значінні цього слова, хоча після докторської промови в Львівському університеті, небіжчик слухав виклади Шмоллера та Зіммеля в Берліні, працював у семінарі історії Сходу Європи проф. Іберсбергера в Відні... а проте "Україна" мусить відзначити життєвий кінець Степана Барана, секретаря Головної Української Ради в Львові від 1914 р., представника тієї Ради для Балкан, де обговорював створення української держави з болгарським прем'єром Радославовим, з Енвер-Пашою та Талаат-Пашою й з Черніним у Бухаресті. Один з головних, разом з В. Панейком, ініціаторів Листопадового зриву в Львові, Степан Баран, "був, як писала Мілена Рухницька, демократ з крові й кости. Для нього демократія була престо релігійною думкою, бо коринилася у вірі в рівність усіх людей перед Богом..."

Один з керівничих УНДА, бувший міністер земельних справ ЗУНР, український посол у Варшавському сеймі, (він брав участь в цих головних працях, що їх видвигало нагучоче вчення, член спершу УВО, а потім ОУН) адвокат в рр. 1928-1939 (це С. Баран разом з сенатором Дециковичем опрацював проєкт автономії українських земель в Польщі, що то він увіе у сейм в грудні 1938 р.), Степан Баран помер 4-го червня 1953 р. в Мюнхені, маючи 74 роки, як голова Виконавчого Органу Української Національної Ради.

Коли померлий в Парижі З. Кузеля (див. "Україна", № 7, 1952, стор. 575) був живе втілення української Галичини в науці, то С. Баран був таке же втілення в громадському житті Галичини. Був це справжній християнин, що в липні 1938 р. ствердив у Варшавському сеймі: "...як українець греко-католик, що підлягає апостольській столиці й Папі, заявляю, що справа оборони православної Церкви — це національна справа всього українського народу, і тому ми, українські галицькі послы, греко-католики, глосуватимемо проти укладу договору між Польщею та Ватиканом, в обороні близької нам православної Церкви, в інтересі українського народу та в ім'я його історичних і теперішніх прав..."

Особисто я ніколи не бачив С. Барана... Сталося так, що коли він був у Парижі в 1953 р., мене не було дома й він даремно прийшов до мене. Але я віддавна листувався з небіжчиком.

Сьогодні не можу тут ані подати жодного п'ятидесятилітнього (очевидячки, перед останньою війною) листа небіжчика, ані згадати, коли саме точно сталося наше листове знайомство: тілдерівці під час мого арешту забрали листи Барана, що певне деє зникли.

Проте є в мене 2 листи небіжчика від 1948 року. Почувши про вихід праці небіжчика про великого сина української землі, Митрополита Андрія Шептицького, я просив Ст. Барана вислати мені її, виславши йому мою скромну й вельми недосконалу французьку книжку про Митрополита.

В першому листі від 15-го липня 1948 р., надсилаючи мені свою книжку (я писав про неї в "Revue des Etudes Slaves", 1949, стор. 190), Ст. Баран твердив, що його книжка є "далеко не повна, бо не мав навіть усього друкованого матеріялу про нього (Митрополита А. Шептицького), що вийшов, але дав я багато нового, досі взагалі невідомого".

7-го грудня 1948 р. небіжчик зазначив у листі, що він є "скромний чоловік і у своїй праці — близько п'ятидесятилітній — не розраховував я ніколи на ніякі похвали. Я працював тільки у почутті виконання мого національного й суспільного обов'язку і був завжди беззастережним противником усякої демагогії..."

Небіжчик писав, що збирався поїхати до Канади, де мав працювати садля НТШ, де його членом він був, говорив про есенціальні Загальні Збори Спільки українських журналістів, що в ній головував від самого її заснування, додаючи, що "на очах ліквідується в Німеччині усе те, що ми змогли створити від травня 1945 р." і зорєш слушно зауважив, що "події найближчих літ" вичаять, "чи буде можливий поверг для нас до рідного краю..."

Сталося інакше. До Канади Ст. Баран не поїхав, а обияв посаду голови Виконавчого Органу Української Національної Ради... Помер він працюючи, так як усе життя своє робив...

Колісь наші нашітки зберуть до краю тілні останки тих, що згинали в спеціальних, але залишилися вірні ідеалам своїх молодих років. Поміж ними в першу чергу привезуть до краю тілні останки д-ра Степана Барана, що працював усе своє життя "у почутті виконання свого національного й суспільного обов'язку"...

Р. S. Не можу тут не подати деяких спогадів про небіжчика:

- 1) К. Гроян. Д-р Степан Баран ("Америка", 24. VI, 25/VI 1953).
- 2) С. Витвицький. На могилу Степана Барана ("Народня Воля", 25/VI 1953).
- 3) М. Івашура. Людина, християнин, українець ("Українські Вісті", Neu-Ulm, 28/VI 1953 р.).
- 4) М. Рибак. Падають кременні дуби ("Америка", 3/VII 1953).
- 5) Мілена Рудницька. "Степан Баран на тлі доби" ("Українські Вісті", Neu-Ulm, 5/VII, 1953).

Монсеньор Беген Бопен. — 3-го грудня 1953 р. помер у Парижі Монсеньор Беген Бопен (Beaupin), голова "Католицького комітету французької приязни за кордоном" ("Amicités françaises à l'étranger"), що народився 1877 р., скінчив Сорбону й Католицький Інститут та був піонер католицького соціального руху. Небіжчик був знаний також і в українських колах, бо сприяв також і українським науковцям.

Ілько Борщак

Борис Греков. — У вересні 1953 р. помер російський історик *Борис Греков*, що народився 1881 р., скінчив московський університет і викладав у Петербурзькому університеті від 1910 р. Б. Греков був автор цілої низки праць від 1908 р. В перших своїх працях він головне займався соціальною й економічною історією Новгороду; в протилежність Павлому-Сильванському Б. Греков вважав, що в Новгороді були економічні явища паралельні західно-європейським. Займався небіжчик також становищем селян в колишній Росії, а від 1917 р., коли він перевернувся в драбанта російського імперіалізму, *made by Stalka*, в старій Русі, що її вважав він за початок новітньої Росії. Під цим оглядом треба назвати такі праці Б. Грекова: "Юрьев День и заповѣдные годы", "О движеніи Ст. Разина", "Происхождение крѣпостного права в Россіи" й вренті, груба монографія "Крестьяне на Руси с древнейших времен до середины XVII в.". В 1935 р. з'явилася його праця "Феодальные отношения в Киевском государстве" (1937 р.), друге видання з'явилося вже під заголовком "Киевская Русь", в 1944 і 1945 рр. вийшло 4-е й 5-е видання цієї праці, що від 126 стор. (1935 р.) перевернулося в працю 510 стор. Є це пропагандивна книга, що в ній автор вважає Київську Русь колискою Російського, українського й білоруського народів, що в ній Б. Греков сильно заатакував М. Грушевського. Підчас останньої війни небіжчик написав книгу "Борьба Руси за создание своего государства" й працю, що вийшла російською, французькою й англійською мовами "Культура Киевской Руси". Перша книга Б. Грекова доводила, очевидно, що: "російський нарід (в одинні — "русский"), що виступив на історичну арену в VI. в., виявився досить міцний і організований, щоби зберегти своє обличчя, убрати своє офіційне існування в Європі в державну форму, зазначити своє почесне місце в історії Європи й, таким чином, намітити й розвинути шлях до дальшого свого розвитку" (переклад з російського оригіналу).

Таким чином, небіжчик історик теж захворів підчас останньої війни на "советский патріотизм". Шкода, бо Б. Греков був справжній вчений. Але в країні Рад не має й не може бути вільної науки.

Ілько Борщак

Н. ГРИГОРІВ

(1883-1953) — Померлий 5-го серпня 1953 р. в Н. Йорку Никифор Яковлевич Григорієв не був учений, хоч жалібні оголошення про його смерть твердять про "професора Григорієва". Зрештою, жалібне оголошення Укр. Соц. партії, хоч як є умовна такого роду "література", аж рясніє зайвими суперля-

тивами: "заслужений науковий (!) діяч, історик (!), великий демократ і гуманіст..." Був це публіцист і політичний діяч, що цілий час жив і діяв на еміграції, спершу в Празі, в сузір'ї свого колеги, талановитого Михайла Шаповала. Його біографія ("У. В.", 13. VIII, 1953), що, хоч її зляжили приятелі й друзі, говорить про те, що небіжчик лише "прослухав лекції з історії й теорії моралі" (?) в Київському університеті й вчився на вищих залізничних курсах, де готувався до "нормальних університетських студій". 1906 р. — читаємо в його, так мовити, канонізованому життєпису ("У. В.", 13. VIII, 1953), Григоріїв "слухав виклади й закінчив педагогічні студії в Києві". Аж до 1915 р. Григоріїв вчителював у комерційній школі (тому, мабуть, жалібно оголошення говорить про небіжчика, як про професора. Відомо, що українська еміграційна преса не є скупа на наукові титули). Восени 1938 р. небіжчик переїхав до ЗДА, де після останньої війни станув на чолі українського відділу "Голос Америки".

Н. Григоріїв видрукував статтю в "Україні", а саме рецензію на "Словянську Енциклопедію", що вийшла в Америці ("Україна", № 2, стор. 140-141).

Проте був Н. Григоріїв заслужений культурний працівник на українській ниві, був це давній українець, ще за царських часів, коли за це не давали жодних відзнак і нагород. Тому як раз він мусить знайти своє місце в "згаєлих" нашого журналу.

Редакція клонить голову перед маєстатом смерті, що прийшла до Н. Григоріїва в Нью-Йоркським шпиталі, бо сьогодночасні можновладці України не дали йому змоги померти в рідній землі, що задля її визволення небіжчик цілий час змагався словом і ділом. Честь його пам'яті!

Ілько Борщак

Юрій Тищенко (1880-1953). — Український книжковий світ у жалобі: 28-го листопада 1953 р. помер у Нью Йорку Юрій Тищенко, що його спогоди про М. Грушевського читачі "України" могли прочитати ("Україна", стор. 78-84). — Небіжчик народився коло Бердянска, на Таврії. По скінченні учительської Семінарії він був один час народний вчитель коло Кривого Рогу, а одночасно брав участь в революційному русі на Україні, як член соціал-демократичної партії. В 1907 р. Тищенка було заарештовано, але він утік на Захід. Тоді якраз у Львові він наблизився до М. С. Грушевського, що з його доручення поїхав до Києва, щоби там провадити "Літературно-Науковий Вісник".

Підчас повстання УНР Тищенко розвинув свої небуденні якості українського видавця. Він продовжував ту саму діяльність в еміграції, у Відні, а потім в Празі. Та повторимо тут те, що ми писали 1949 р.: "От прийшло останнє лихоліття й наші заслужений культурний діяч, залишивши в чеській столиці своє видавництво й друкарню, мусив йти в світ, на скитання". В Західній Німеччині, на скитальщині, Юрій Тищенко (літературний псевдонім "Сірий") видає три числа "Літературно-Наукового Збірника", написав і видав "Порадник для робітників пера й друку", виробив плян української дитячої енциклопедії... В 1950 р. Ю. Тищенко переїхав до ЗДА і зробився адміністратором видавництва Української Вільної Академії Наук...

Велика кількість книжок, що їх видав Ю. Тищенко, забезпечила його імені незабуття в історії української культури...

Я знав особисто Ю. Тищенка ще з київських часів (хто його не знає!). Але в еміграції, як не числити Відня 1919 р., я ніколи з ним не бачився. Тому я зрадив, коли дістав з Німеччини 1948 р. листівку, що в ній він вітає мене з Різдом Христовим та бажав дочекатися "визволення українського народу..." Лист від 25 січня 1952 р., вже з "вільної землі Вашингтона", як писав небіжчик, я дістав уже з ЗДА. Спершу він, як і всі українські науковці, працював

фізично, а потім узявся з всією своєю енергією до розбудови видавництва УВАН так, щоби воно "імпонувало не тільки хуторянам, але й столичним людям"...

Не судилося Ю. Тищенкою багато попрацювати задля розбудови видавництва УВАН, ані дочекатися "визволення українського народу", але задля цього "визволення" покійний зробив чимало...

Ілько Борщак

Зигмунт Батовський. — 1-го вересня 1944 р. під час Варшавського повстання гітлерівці вбили Зигмунта Батовського, що народився у Львові 1876 р. і від 1917 р. займав у Варшавському університеті катедру мистецтва. Більшість праць небіжчика є присвячена польському мистецтву 17 та 18 вв. В 1911 р. Батовський видав монументальну монографію про Жана-П'єра де ля Турдею Норблена, французького маляра (1772-1804), що заснував у Варшаві малярську школу. Це з цієї монографії ми остаточно довідалися, що портрет Мазени з-під пензля Норблена належить не гетьманові, а якомусь жидові... Батовський зібрав також численні невидані документи про діяльність в Російській імперії архітекта Бартоломео Растреллі, що — між іншим — проєктував Андріївську церкву в Києві 1747 р., та про голяндського маляра Абраама Ван Вестерфельда, що разом з князем Янушем Радзивілом вступив до Києва в серпні 1651 р., де скомпонував рисунки для проєктованого, але не здійсненого ілюстрованого опису Київських тріумфів Радзивіла. Деякі з київських рисунків того Вестерфельда мають великий документальний, можна сказати, фотографічний характер. — Небіжчик З. Батовський був постійний співробітник відомого німецького видання: Thieme-Becker, Allgemeines Lexicon der bildenden Künste. Статті Батовського в цьому німецькому виданні мають своє значіння також і для українців. — Батовський працював також, як науковець під час німецької окупації Варшави, але на превеликий жаль для науки, більшість його матеріалів загинула під час пожежі, що її викликало Варшавське повстання в серпні 1944 р. — Як бачимо, Батовський згинув, як жовнір, на своїй стійці. Честь його пам'яті!

Ілько Борщак

Ellis Havell Minns. 13-го червня 1953 р. помер професор археології в університеті в Кембріджі, Ellis Havell Minns. Небіжчик, що народився 1874 р., був славіст і учив проф. Поля Буас (Див. "Україна", № 3, стор. 205-209), студіював у Паризькій Ecole des Chartes. Він одвідав Росію й за останні 30 років усе працював над матеріалами, що їх зібрав в комісії царської імперії. В 1913 р. Minns видав своє Magnum opus. "Scythians and Greeks". Він викладав у Кембріджі палеонтологію (1908) і археологію (від 1927 р.) й властиво створив Кембріджську школу археології й антропології, що до неї небіжчик, як славіст, включив слов'янський світ.

Minns — і в цьому його заслуга — був перший професор славістики в Кембріджі. Він був доктор honoris causa Київського Університету, член Одеського товариства історії... Під час першої світової війни Minns був покликаний на цензора слов'янських листів і видань. Був він член Бритійської Академії, двічі голова британських антикарів. Був це видатний вчений, що заповів свою бібліотеку Кембріджському Університетові. Небіжчик написав коротку й, ніде правды діти, поверховну замітку про "українську мову" в книзі W. Allen'a "The Ukraine. A History" (Cambridge, 1954) стор. XI-XIII.

Володимир Коростовець. — 29-го вересня 1953 р. помер у Лонді Володимир Коростовець. Він походив з давньої української родини, що станула по боці Мазени 1708 р. і був племінник колишнього амбасадора Російської імперії в Китаї — Івана Яковлевича Коростовця, що за гетьмана П. Скоропадського перемовляв у Яссах з антантськими дипломатами. За часів другої світової війни Володимир Коростовець жив у Німеччині, де, як пише І. Мірчук ("Християни-

ський Голос", 29/XI, 1953 р.), що знав особисто небіжчика, як близький приятель знаного німецького дипломата фон Дірксона, причинився до заснування Українського Наукового Інституту в Берліні. В Німеччині ще Веймарській. В. Коростовець видав працю про Польщу, що з'явилася також у французькому перекладі: "Quo vadis Polonia? Choses vues en Europe Orientale" (Paris, Marcel Rivière, 1928). В тій праці небіжчик В. Коростовець захищав твердо українську справу. Після другої війни Коростовець переїхав до Англії, де довго був член Ради й Президії Су'ба. Поховали В. Коростовця 2. X. 1953 на Kensal Green Cemetery, W. 10.

Ілько Борщак

Антоніна Шаповал (1883-1953). —

A chaque fois que l'heure sonne,
Tout ici-bas nous dit adieu.
(Victor Hugo: Les Chants du Crépuscule)*

Не думав я в травні 1953 р., коли св. пам'яті Антоніна Шаповал була в мене останнього разу, що 8-го жовтня 1953 р. мені прийдеться ховати її, що померла 4-го жовтня в паризькому шпиталі Сонт-Антуан. — Антоніна Антонівна Шаповал належала до давньої генерації українців, що зробилася свідомою українською ще до 1917 р. Вона вчилася в вищій школі в Петербурзі, а потім в еміграції, як дружина Миколи Шаповала (див. "Україна", № 4, стор. 45-50), скінчила агрономічний факультет Української господарської Академії в Нольбрадах, в 1927 р. Того ж таки року вона переїхала до Парижу й з цього часу її життя було зв'язане з життям "Української Громади" у Франції, що на всій її вона станула по смерті її чоловіка. — Властиво кажучи, життя А. А. Шаповал в Парижі 1927-1953 рр. це було життя "Української Громади у Франції", що про неї "Українське Громадське Слово" в ЗДА вмістило змістовну статтю (№ 10/12, стор. 228-231).

Вона доглядала свого хворого чоловіка й разом з ним діїхала до Солонкура, на схід Фривандії, де вона й замкнула очі Миколі Юхимовичеві Шаповалові 25-го червня 1948 р.

***

З Антонівною Антонівною я познайомився в той самий час, коли дізнав її чоловіка, деє в роках 1931-1934. 18-го квітня 1941 р., коли мене звільнили гітлерівці з в'язниці, та вурбох — О. Шульгини, М. Шаповал були разом зі мною — прийшли уперше до хати Антоніни Шаповал, що частувала нас... А за місяць, 22 червня 1944 р., коли розпочалася німецько-радянська війна, небіжчиця попередила мене про арешт її чоловіка. Тієї ночі я не доверив до своєї хати...

Коли по визволенні Франції, я в 1945-1947 рр. відвідував хворого М. Шаповала, я мав нагоду завжди бачити Антоніну Антонівну, що по смерті свого чоловіка пераз приходила до мене радитися в своїй справах. Була це розумна, енергійна й зуха жінка. Пишучи некролог її чоловіка, я скінчив його словами: "Колись якийсь український дослідник, коли вже нікого з нас не буде на цьому світі, писатиме історію українців у Франції. Немає жодного сумніву, що в першому ряді українців, які причинилися до розбудови українського життя у Франції, він запише ім'я Миколи Шаповала... Честь його пам'яті!"

Ті рідки, що я їх приєвняв Миколи Шаповалові, сміло можна користуватися до святої пам'яті Антоніни Антонівни Шаповал, що згоріла, можна сказати, на праці по розбудові українського життя у Франції...

Ілько Борщак

НАУКОВО-КУЛЬТУРНА Х Р О Н І К А

Книга про формування числівника

Людина, що вивчила свого часу в школі той факт, що в українській мові є певне число частин мови, як іменник, прикметник, дієслово тощо, не задумується над тим, що ці частини мови — не вічні і що поки вони зформувалися в своєму сучасному вигляді, вони пройшли дуже і дуже складний шлях розвитку.

Питання формування частин мови в українському мовознавстві належать до заповіданих. Свого часу ними глибоко цікавився Потебня, що лишив геніальні пояснення історії деяких частин мови, головне прикметника й дієприслівника в своїх "Из записок по русской грамматике" (Вперше, Харків 1884-1899). Багато проникливих спостережень з цієї проблематики лишив також талановитий, передчасно померлий учень Потебні Андрій Попов. Але після них ця тематика лишилася заповідана. Інтерес до неї пробудився в найновіші часи в СРСР, але праці теперішніх російських мовознавців (головне Мешанінова) не мають великого значення, бо будуються не на багатому фактичному матеріалі — як це було в Потебні й Попова, — а на сумнівної вартості загальних міркувань марксо-маррієвського або марксо-сталінського типу.

Видана недавно в серії Річників Лундського університету німецькою мовою праця Юрія Шереха про формування числівника як частини мови в слов'янських мовах (*Jury Serech. Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den Slavischen Sprachen. Lunds Universitets Arskrift. N. F. Avd. I. Bd. 48., Nr. 2. Lund S. W. K. Gleerupp 1952, стор. 171*) прагне есперти свою аналізу на багатий фактичний матеріал. Провідна думка праці — показати, як з історично різnorodних елементів, що граматично належали до іменника, прикметника тощо, в різних слов'янських мовах формується розмірно молода категорія — числівник. Виявляється, що хоч вихідний пункт у всіх слов'янських мовах був однаковий, але розвиток ішов зовсім відмінними шляхами. Одні мови розвинули числівник як синтаксично неутралізовану категорію. (Наприклад, чеська й болгарська мова). Інші наблизили числівник до прикметника (передусім це стосується до словіньської мови, почасти — до словацької й лужицьких). Інші знову ж слов'янської мови тягаться до певного компромісу між цими двома типами розвитку, при чому цей компроміс здійснюється в кожній мові по-різному.

Такий відмінний розвиток числівника в різних слов'янських мовах має свої причини. Останні мають своє джерело у відмінному розвитку головних категорій відмінювання імен взагалі, себто кінець-кінцем у загальному характері морфологічної системи мови в цілому. Виявляється, що напрям розвитку числівника є зв'язаний з розвитком таких категорій, як особовість, частковість тощо. Тим самим назагал дуже запутана і часто переобтяжена дрібницями картина розвитку числівника стає в ширшу перспективу й дістає своє пояснення з загального характеру мови, як системи.

Таке пояснення історичного шляху розвитку числівника дає Ю. Шерехові змогу запропонувати низку нових пояснень для досі спірних або неясних часткових проблем, зв'язаних з тими чи іншими фонетико-морфологічними формами числівників (напр., східно-слов'янське *дев'яносто*, загадкові словацькі фор-

ми *дваја, траја, стырія* (65-66), болгарські форми *двама, трима*, (75-76), ряд тепер уже занепалих форм, засвідчених історично в різних слов'янських мовах, (зокрема і в українській) або їх синтаксичними конструкціями. Для тих, хто практично користується українською мовою, праця Ю. Шереги дає оперті, як завжди, на багатому матеріалі, нові пояснення доцільности вживання деяких числівникових конструкцій: вибір форми числівника в конструкціях з іменниками середнього роду — *два вікна* чи *двоє вікон*, назвами осіб чоловічого роду — *два студенти* чи *двоє студентів*, або вибір форми прикметника в конструкціях типу *дві великі кімнати* — *дві великих кімнати*.

Книжка містить, очевидно, також досить багатий матеріал з дотичних питань з історії української мови і з української діалектології.

З МУЗИЧНОГО ЖИТТЯ У ФРАНЦІЇ

МОРІС РАВЕЛЬ

28-го грудня 1937 р., після тяжкої хвороби, згас французький композитор Моріс Равель; задля музики він згас раніше: після "Trois chansons de Don Quichotte à Dulcinée". Равель нічого вже не написав. Кар'єра Равеля була блискуча: народжений 1875 р. на еспанському кордоні він у 1901 р. має уже нагороду "Grand Prix".

Перші слухачі творів Равеля прийняли його, як звичайного учня Дебюсі. Обидва майстри провадили боротьбу проти романтичного патосу Вагнеріанства. Але музична особистість Равеля ствердилася вже 1895 р. в його "Habanera". Гармонія, мелодія, ритм, інструментальний колір — усе відрізняло Равеля від Дебюсі. Це Равель в "Jeux d'eau" (1902) відновив писемно для піаніно, раніше ніж з'явився "Естампи" Клода Абілія.

Творчість Равеля є складна й рафінована. Головні його твори, що їх тепер скрізь виконують: *Histoires naturelles; Sonate pour violon et violoncelle; Dialogue de la Belle et la Bête; Lever du Jour de Daphnis; la Passacaille du Trio; Concerto de piano pour la main gauche seule...*

Вплив музики Равеля — великий у Франції (значна частина сучасної французької музичної школи є "школа Равеля") і закордоном, де Барток і Мануел де Фалла, наприклад, ішли слідами Равеля.

КАЛЕНДАР УКРАЇНОЗНАВСТВА ЗА 1953 РІК

24. I. Нью-Йорк. УВАН. — Конференція присвячена пам'яті В. Г. Кричевського. Доповіді С. Литвиненка, Д. Горизантєвска та В. Павловського.

31. I. Нью-Йорк. — Літературна секція УВАН у ЗДА. Доповідь В. Подолька про "Закуток", останнє життя В. Винниченка.

6. II. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь Л. Соневичького: "Українське питання у спогадах американських учасників Паризької Мирової Конференції 1919 р."

28. II. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь М. Єфремова: "Економіка Кубані".

14. III. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь Д. Армстронга: "Порівняння слов'янських і советознавчих студій в Західній Європі й в ЗДА".

30. III. Канада. К.В. НТШ. — Доповідь В. Ревуцького "Тарас Шевченко як театральний критик".

12. IV. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь Л. Шацького: "Українсько-життєвські взаємини в Галичині 1848 року".

12. IV. Нью-Йорк. Історична секція УВАН. — Доповідь Д. А. Яковліва "До питання про автора "Історії Русів".

13. IV. Дембрідж. Гарвардський університет УВАН. — Доповідь Д. Чижевського "До епістеміки Галицько-Волинського літопису"; А. Кардиналовської "Стилістика української барокової епіграми"; Ю. Шерега "З Київського періоду літературної діяльності Теофана Прокоповича".

25. IV. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь М. Лютера: "Ідеї Миколи Скрипника в його писаннях".

29. IV. Канадський Відділ НТШ у Торонті. — Доповіді І. Великогорського "Мова Шевченка", І. Розгіна "Природа України в поетичних творах Шевченка"; М. Павлик-Луцька "Народ Шевченков" (легенда, культ і сприйняття); В. Ревуцького "Драматургія Шевченка і французька мелодрама"; Ю. Луцького "Шевченко і Америка".

9. V. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь П. Голубенка "Хвилювий і хвилювізм".

6. VI. Історична секція УВАН у ЗДА. — Доповідь О. Оглоблина "До питання про автора "Історії Русів".

27. IX. Нью-Йорк. УВАН. — Доповідь Івана Світа "Українська преса в Азії".

23. X. Нью-Йорк. УВАН. — Допо-

від С. Демидчука "Початки українських братерських організацій в ЗДА".

25. X. ЗДА. — "Вечір УВАН присвячений пам'яті Н. Ніжанківського". Доловід І. *Соневичького*.

7. XI. Нью-Йорк. УВАН. — Доловід Т. *Костюка* (В. Подольяка) "Остання фаза Екзотична на Україні".

14. XI. Нью-Йорк. УВАН. — Академія з нагоди 35-ліття заснування УАН в Києві. Доловід М. *Встужова* і О. *Оглоблина*.

21. XI. Нью-Йорк. УВАН. — Доловід Г. *Луцького*: "Новий матеріал про студії про українську літературу".

28. XI. Нью-Йорк. УВАН. — Доловід А. *Ткачука* "Преса в Райхскомісаріяті "України".

17. XII. Нью-Йорк. УВАН. — Доловід Н. *Осадча-Янати* "Трави та їх пристосування в народній медицині на Україні".

26-28. XII. Нью-Йорк. — Академія з нагоди 35-ліття заснування УАН в Києві й 70-ліття заснування НТШ у Львові. Доловід А. *Яковліва*, М. *Встужова*, Р. *Смал-Стоцького*, Р. *Moseley*.

СТАТУЯ МОРІСА БАРРЕСА

● 2-го листопаду 1952 р. старовинне французьке місто в департаменті Vosges Шарм (Charmes) відкрило статую *Морісові Барресові* (1865-1923), видатному французькому письменникові, проповідникові французького націоналізму, що народився в Шармі. З цієї нагоди варт нагадати нашим читачам у уривках статтю, що її присвятив 13-го січня 1924 р. І. Боршак у Львівському "Ділі" згаданому французькому письменникові:

"Останній раз — пише І. Боршак — я бачив Барреса більше як 2^{1/2} місяця тому. Він, як завжди, інформовався про становище на Україні, читав про мої праці, бо цікавився ними... «Ось я збираюся в останнє мандрування, не забудьте тоді у вашій праці згадати й про мене, як приятеля вашої нації (ох, як Баррес вимовляв слово "Nation")»...

"Перша моя зустріч з Барресом була 1920 р., коли я листовою попрохав його побачення задля освітлення української справи. Баррес бо був депутат і, як такий, грав велику роль в комісії для закордонних справ".

"За кілька днів я мав змогу сидіти в Барреса в його помешканні на бульварі Майо, в справжній лабораторії великого мислителя. Я побачив, що він добре поінформований про українську справу, за якою слідував давно. Баррес показував мені видання "Союзу Визволення України", що його редагував він знав і що за його германофільську

орієнтацію не робив відповідальною усю Україну. Мав також у себе Баррес анкету "Ruthenische Revue" з 1905 р. про "указ" 1876 р."

— "Ви знаєте — сказав Баррес — я маю кілька титулів на приятелів України: Я є заступник в "Ділі патріотів" Поля Дерудеда, що дуже любив ваш наріч; я був приятель Воїне, автора "Мазепи", що його оригінальне видання з присвятою є в мене. По третє, мій дід був 1812 р. в Росії... Ви знаєте Лєсюра?" І на мов здивування, Баррес розповів мені про книгу Лєсюра про Україну, що її читав і навіть мав її у своїй книгозбірні".

Баррес категорично підкреслив своє співчуття до українських національних змагань і вважав у інтересах Франції підтримувати всі національні змагання в Європі: "Роля Франції — сказав Баррес — полягає в тому, щоби нікому іншому не давати тримати германії".

"Але це несправедливо, це ж несправедливо!... Такі були іррессіма верба Барреса що до польських претензій на українські землі. Особливо прийняв до серця Баррес становище українського духовенства в Галичині"...

● Після смерті *Н. Григорієва* за керівництва українського відділу "Голосу Америки" призначено паню *Євгенію Кирилюк-Залєвську*, відсю громадського діяча в Іраці, українського соціаліста-революціонера.

● 25-го жовтня 1953 р. в українському Католицькому соборі св. Володимира відбулася урочиста панакхда по Пилипом Орликові, що її служив нахненно о. Вітварук. Це вже другий раз, за зарядженням Високопресвященного Апостольського Візятатора з дня 1-го жовтня 1952 р., правиться панакхда за блаженний спокій душі світ. пам. Гетьмана Пилипа Орлика й за всіх тих, що віддали своє життя на службу Україні.

● У Відні, 29-го грудня 1953 р. помер у шпиталі *Володимир Левинський* у віці 74 років. Поблизик належав до провідних діячів і теоретиків УСДП, працюючи як редактор газет "Воля", "Земля і Воля", "Вперед", "Наш Голос", що виходили у Львові, і кийвського журналу "Давін". Левинський написав цілий ряд книжок і брошур, що в них заступав соціалістичну ідеологію, але, головню, в останніх роках свого життя, поборював марксизм в його погляді на національне питання.

● 26-го квітня 1953 р. відбувся в Клівленді (ЗДА) 3'їз "Зарева", що в ньому брали участь 40 членів, що заступали різні клітини "Зарева" в ЗДА.

Новий Крайовий провід зібрано в складі: В. Дмитрюк, голова; Л. Винар, заступник; О. Шевченко, секретар; В. Лехневський, скарбник; Д. Пилецький, організаційний референт.

● Цього року минулося 40 років наукової праці українського науковця правника *Юрія Панейка*, брата знаного публіциста Василя й мовознавця Олександра ("Україна", № 3, стор. 210), що народився 3-го квітня 1886 р. в Золочеві. Учень університетів в Галле та в Відні, Ю. Панейко, після студій в Петербурзі, Швайцарії й в Парижі, на підставі праці "Генега й підстави європейського самоурядування" (Париж, 1926), став за доцента адміністративного права в Краківському університеті, звідки 1928 р. був запрошений на катедру надзвичайного професора до Віденського університету, де 1931 р. був за декана факультету права, а 1936 р. за звичайного професора. 1948 р. Ю. Панейко став за професора УВУ в Мюнхені, а згодом і за ректора того університету. — Праці Ю. Панейка відзначаються точністю й речевістю; може тому польська Конституція 1935 р. базувалася на його працях.

Проф. Ю. Панейко є заслужений педагог, що "шукає молоді душі, що її моделює, але одночасно шукає він відзиву. Не відомому, а радше спротиву"... (Інстаураційна промова в УВУ 1948 р.). За австро-угорської монархії Ю. Панейко займав також і адміністративні посади.

Релакції "України" вітає шановного вболівця, що носить таке заслужене прізвисько в українській культурі, й бажає йому довгих років життя й успішної праці.

● *Сарселівська II наукова конференція НТШ.*

22-го листопаду 1953 р. в присутності запроханих гостей відбулася в Сарселі II-га Наукова Конференція НТШ. Голозували О. Шульгин і Г. Боршняк. Була виголошена доповідь В. Куйбідиначи "Сучасна демографічна структура українців у Німеччині". В цій доповіді, що була повторення Мюнхенської, презентент з емоційною йому дбайливістю, показав на діаграмах і цифрах розвиток і занепад української еміграції в Німеччині, що їх там є тепер 10.000, здебільшого хворих і старих. Потім Г. Боршняк відчитав свою доповідь "Франція й Перелівська Рада 1654 р.", що була теж повторення Мюнхенської доповіді. М. Глобенко познайомив слухачів, як студіється тепер в СССР життя й творчість Шевченка. Картина вийшла дуже вражаюча й доповідь М. Глобенка за-

лишила не аби які сліди в слухачів. В. Маркус і трохи задвогій доповіді, де були зайві повторення, подав реферат під назвою "Право сенесії в Савітській Конституції". Потім О. Шульгин відчитав один розділ з своєї французької праці, що її тепер він готує до друку й що є єдина в українській історіографії, бо займається теорією історії, а саме розділ про "органічний розвій суспільства й проблема наслідування".

В. Янів оновів присутнім свої експерименти, що їх він робив 20 років тому в Львівському університеті, коли жився там. Доповідь В. Янова мала заголовок: "До проблеми часів реакції". Г. Кошелівець розвинув думки "суб'єктивні" — як він сам їх назвав — про тенденції сучасної поезії...

Взагалі ціла сесія була на високому науковому рівні й, певно, залишила не аби які сліди у слухачів, як це єдинок було з дебатів.

● *О. С. Корнійчук* залишив головування "Спілки Радянських письменників України", призначений на посаду першого заступника голови Ради Міністрів України. За голову управління "Спілки рад. письменників України" обрано М. Бажана.

ПО ШПАЛЬТАХ УКРАЇНСЬКИХ ГАЗЕТ (Скорочення Н. С. — Новий Світ, містечко, Jersey City).

Г. Н. Подорож шведського посольства до Богдана Хмельницького ("С. У." 8. II).

В. Р. Кров мучеників і терпіння цілого народу стануть найкращою славою. Триднівниця молитов у Римі за переслідування української Церкви ("Х. Г.", 22. II).

Леся Борисевич, Микита Юхимович Шаловал (1882-1932) ("У. В.", 1/III; 5/III).

Др. Г. Наконечна. Україністика в Німеччині. (Думки з нагоди 70-ліття Нестора німецької славистики проф. д-ра Павла Дільса) ("С. У." 8/III).

З. Н. До матеріялів про голод в Україні 1933 р. Віденський Комітет рятунку голодуючих в Україні. Спомин. ("Х. Г.", 14. VI, 21/VI).

Дуже цінні матеріялі до історії української справи на міжнародньому ґрунті.

Ів. Алексеев (Небутев). Хто спричинив прескурівський погром. ("Наволна Воля", Секретов, ЗДА, 11. VI).

Г. Наконечна. Україністика в німецьких енциклопедіях. ("С. У.", 31. V.; 28. VI.; 23. VIII.; 6. IX.; 20. IX.; 4. X.; 1. XI. 1953). (Добра, а документація розвінча).

Михайло Дуда. Саломея Крушельницька. ("У. В." 25/VI).

М. Рудницька, Степан Баран на тлі доби. ("У. В.", 5/VII.).

"Америка", 20/VII, 1953. Ціле число є присвячене давньому й недавньому Львову. Нічого нового вона не додає до старої книжечки Шаранавича "Стародавній Львів". (Львів 1862): до основної студії Ол. Чоловського "Lwów za ruskich czasów" (Kwart. histor. 1891). (Ця праця існує в російському та в українському перекладах) та до праці І. Крип'якевича: "Львів, його минування й теперішність. Львів 1910.

В. Мудрий. Пам'яті наших великих співаків (С. Крушельницька, О. Митуга, М. Менцінський, О. Носалевич). ("Н. С.", IV.).

В. Мицяк. Невідкладні справи ("Х.

Г.", 1. V. 1953) (700-річчя Королівської Коронації Данила Галицького).

М. Гец. Найстарший український часопис у Бразилії. В 40-ліття існування тижневика "Праця" ("А", 12/V).

Др. Микола Рибак. Василь Пачовський у Львові й Перемишлі. Жмуг спогадів ("А", 13. 14/V.).

Андрій Вігічак. Перемишль в світлі культури та мистецтва ("У", 7/VII.).

П. Грицак. Лівобережні та приднізькі поселення Романовичів в епанському жерелі (Х. Г.", 9. VIII.; 16. VIII.; 23. VIII.; 30. VIII.; 6. IX.).

В. Гудуб. Міжнародні зв'язки України на базі ООН (ООН) ("С. У.", 6. IX.).

НАШІ ВІДГУКИ

▲ Польські лондонські "Wiadomości" (23. VIII. 1953) принесли довгу статтю з портретом знід пера Софії Богдановичової, присвячену *Rosa Bailly*, Паризжанці, що віддала ціле своє життя Польщі й що створила у Франції силу відділів "Les Amis de la Pologne" й організувала пропаганду польської справи у Франції. З цієї статті довідуюся, що п. Bailly зложила за часів німецької окупації обширну книжку про оборону Львова 1918 р. Авторка звернулася через лондонську газету до поляків у еміграції, щоби вони зложили гроші на видання її праці про оборону Львова від "української агресії". Сумніваюся, чи така книжка є доцільна тепер. Зрештою, як що праця *Rosa Bailly* появиться, ми до неї ще повернемо.

▲ В своїй доповіді, присвяченій славному вченому Боляндистові Езуїтові о. П. Петерсові, Анрі Грегоар (Див. "Україна", № 3, стор. 211-216), що змінив небіжчика в "Французькому Інституті", перелічуючи святих, що відіграли ролю в національній свідомості народів, подає також "Йосафата Полоцького, українського мученика" (Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Notice sur la Vie et les Travaux de R.P. Paul Peeters par M. Henri Grégoire. Lue dans la séance du 25 Janvier 1952. Paris, MCMLII, 4°, стор. 24).

▲ Треба відмітити документальну статтю Всеволода Голуба про українсько-польські взаємини після другої сві-

тової війни ("Сучасна Україна", 6. IX. 1953 р.).

▲ "Календар історичних подій і дат", що його друкує "Українське Громадське Слово" (Брюклін, ЗДА), подає під датою 10-го грудня 1764 р.: "Україну офіційно названо "Малоросія". Цього ніколи не було.

▲ 1953 р. *Дніпро Донців* має 70 років. З цієї нагоди редакція "України" вітає цього українського працітника пера, що саме скінчив 50 років своєї праці.

▲ В своїй удокументованій статті "Причини до ранньої діяльності *Нестора Махна* в Україні" ("Розбудова Держави", № 10, 1953, стор. 14-20) Л. Виняр слушно твердить, що Махно діяв, як росіянин. Особисті зустрічі українців з Махном у Парижі в 1928 р. тільки підтверджують думку Л. Виняра, що зрештою відко зі спогадів самого П. Махна: "La Révolution Russe en Ukraine", Paris, S. d. (1928), 39, rue Bretagne, 8°, стор. 360, спогадів, що з ними, як замічає Л. Виняр (стор. 15), він "не мав змоги заізнатися". Стаття З. Арбатова в російському Паризькому журналі "Возрождение" (№ 29, 1953, стор. 100-105) теж підтверджує думку Л. Виняра.

▲ Як подає, за радянськими газетами "Humanité" (11/XI 1953), Українське Державне Видавництво в Києві видало вибрані твори *Віктора Гюґо* ("Les Misérables", "La légende des siècles", "Les Contemplations" та "L'année terrible". Див. "Україна" 1952, № 8, стор. 651) в її рекладах Івана Франка та Ма-

кейма Рильського. Одночасно вийшли в 30.000 примірниках деякі романи *Бальзака* ("Le père Goriot", "Eugénie Grandet") та "Les paysans". Див. "Україна", 1950, № 3, стор. 186).

▲ Легенда куди більше живуча, ніж історична реальність, бо вона здається багатим людям гарніша й не тільки українцям. Відомий польський публіцист С. Мацкевич займається такою польською легендою "про *Городельську Унію*" (1413 р.) та про "*Neminem captivabimus*" (Лондонські "Wiadomości" 4. X. 1953 р.). За цією легендою, польське "*Neminem captivabimus*" попередило англійське "habeas corpus". Цю легенду найбільше спопуляризував Сенкевич, коли відповів "відвертим листом" Норвезькому письменникові Бернсонері, що 1908 р. взяв в оборону українців. Згадана легенда така міцна, що навіть президент Польщі Рачкевич в Лондоні твердив, що "*Neminem captivabimus*" старша за "habeas corpus". Мацкевич оповідає, між іншим, що знав у Лондоні поляка 1940 р., що твердив, що вже в XVI в. поляки мали 8 годинний день праці. Далі польський публіцист пише рядки, що їх варт запам'ятати також і українцям: твердити такі бадурки, не все одно, що твердити, "що мав сестру, що трирічна народила дитину". Не треба, пише далі Мацкевич, думати, що середньовічна Франція, чи Німеччина, падали задніх в порівнянні з правовими інституціями Польщі, бо Європа XV-го віку була в правовому змислі однією. Те, що було актуальне в Римі, чи в Парижі, було так само актуальне в Празі й в Кракові. "Цілий XIX вік — кінчає свою знамениту статтю С. Мацкевич — ми жили в ненормальній ситуації: великий народ, що був позбавлений власної держави. Тепер є те саме, тільки ще гірше... Ця ситуація створила різні комплекси, що один з них є вважати поляків за якийсь винятковий народ"...

▲ Безумовно має рацію *Іван Лучка*, коли пише, що одною з найцікавіших галузей українознавства є дослідження про чужинців, які побували в Україні... Ці дослідження дають змогу довідатись про життя й події в Україні в історичному розвитку" ("Нові Дні", Торонто, вересень 1953, стор. 32). Але що має спільного з Україною Джон Говард, що йому присвячена статейка І. Лучки. Вотфордський суддя (1726-1790), що боровся за поліпшення умов у в'язницях, Джон Говард приїхав 1789 р. до Росії, де царина Катерина II встигла зробити собі ім'я "ліберальної" жінки (Див. "Україна", № 7, стор. 550-555). Випадково Джон Говард, вертаючись з Росії, помер на тиф у Херсоні, 20-го січня 1790 р. Але що властиво зали-

ши: Говард про Україну й українців?... Нам принаймні нічого в тій ділянці невідомо...

▲ *Князь Ольгерд Чарториский*, що належить до відомої польської великопанської родини, приніс у Лондонських "Wiadomościach" (27. IX. 1953) вельми цікаві спогади про часи першої світової війни, коли в Варшаві сидів фон Безлер, а сам автор спогадів був там делегатом Червоного Хреста. Поминаючи важливе з історичного погляду оповідання про авіацію Чарториского в цісаря Франц-Йосифа в листопаді 1916 р., тобто за кілька тижнів до смерти передостаннього австрійського цісаря, про зустрічі й розмови з царем болгарським Фердинандом, переходимо до розділу про "Верстейський мир", де читаємо: "...Спочатку граф Чернін зобов'язався формально боронити польські інтереси на тій конференції, що до неї польських представників не пустили.

Потім під впливом групи віденських парламентаріїв, як Левицький, Василько й т. д., що були рішуче ворожі до поляків, вирішив коштам Польщі створити нову Українську державу, що з неї мав намір дістати великі користі... Того часу під назвою "Україна" розуміли, між іншим, давні польські провінції південно-західньої Росії... Та Україна майбутнього мала бути насамперед за витвір амбіції віденських політиків, що походили з Східної Галичини. Вони обіцяли гр. Чернінові все, чого він бажав, і Бог знає, що ще йому обіцяли, але вони встигли таки дістати його підтримку. Чернін, з свого боку, забезпечив собі згоду цісаря Карла, щоб створити незалежну Україну під берлом одного з Габсбургів. Архікнязь Вільгельм, молодший брат моєї дружини, був призначений на майбутнього короля України. 22-ти річний Вільгельм, поручник австрійської армії, був розумний, амбітний хлопець, але, очевидно, не посідав жодного поважного політичного досвіду. Маючи довір'я цісаря й Черніна, думаючи про ту поважну роль, що її мав одіграти, він цілковито заангажувався в тій справі, не зважаючи на виразний спротив свого батька, архікнязя Карла-Степана¹⁾. Він отже ж серйозно дивився на своє становище голови держави "in spe".

¹⁾ Народився 1860 р. Карл-Стефан Габсбург, «Великий адмірал» австрійської флотії й протектор Краківської Академії Наук, був віденський кандидат на польський трон.

²⁾ Князь Ольгерд Чарториский був одружений з сестрою Василя Вишива-ного.

носив мальовничу уніформу, що через неї назвали його "Василь Вишиваний". На великий жаль, він не потрапив усунути з свого оточення групу темних осіб, що видавали за себе українців. Я пробував ужити мого впливу, щоби стримати мого швагра²⁾ від того, щоби він встряг в ту авантюру, що мала на мою думку, скінчитися виразною поразкою, але я не досягнув цього. Вільгельм не хотів, ані дивитися тверезо, ані слухати порад тих, що — як я — знав цю справу.

Чернін отже підписав берестейський мир не тільки з советами, але також з скоротечною "українською"³⁾ делегацією, що з'явилася при росіянах, але не репрезентувала жодного легального уряду, і мимо своїх зобов'язань, що прийняв їх раніше, Чернін відступив майбутній Україні Холмщину, край, що його мешканців вигородав сто років переслідували росіяни за їх католицьку віру та за їх національність... Генерту Холмщину віддали до рук більшовицької України?

Після цього князь О. Чарториський був у кінці квітня 1918 р. у "тій славетній Україні", щоби подивитися, як там стоїть справа й одночасно добратися до свого маєтку. Останківці, що знаходився біля Києва. Мав він відповідні німецькі папери до австро-угорської військової влади, але один австро-угорський генерал не захочав од князя Чарториського, що військо габсбурзької монархії є господарі лише заміничних ліній, й то веза ним, в краю панує анархія. Тому князь О. Чарториський не поїхав до свого маєтку, що його зрештою пограбували більшовики. Але автор спогадів зібрав відомості про Україну й твердить, що "концепція незалежної України — вигадана у віденських бюрах некомпетентними урядовцями — приязної до монархії під берлом мого швагра Вільгельма, була, як зрештою й передбачив, лий химера".

Щоби повідомити імператора Карла про свої українські спостереження, князь Чарториський поїхав до Бадена, коло Відня, де той перебував імператор. Хоч як ад'ютанти імператора старалися вкоротити ту аудієнцію, але вона таки тривала декількох годин. Подавши імператору довгий рапорт про Україну, Чарториський вимагав звільнення графа Черніна й швидкого розв'язання польського питання: "Кели Ваша Імперська Величність — лише князь О. Чарториський — не вирішить у найближчому часі ті питання, мушу попередити В. Ц. В., що в місяці листопаді — розмова від-

булася 10-го травня — не буде в Відні ані Імператора ані Габубургів".

Відповідь імператора Карла була дуже коротка й красномовна: "Хто знає, чи Пан не має рації"...

Такий є короткий зміст — новотрагедію — цих дуже цікавих з історичного погляду спогадів князя Ольгерда Чарториського, але вони вимагають тут коротких уваг.

Пасажем, думки князя Чарториського в 1953 р. є спізані, шось за 50 років. Тим і пояснюється той згрібний тон, що не може вразити українського читача. Діяльність графа Черніна в Бересті є сьогодні добре відома й авторомі рідки здаються нам велими наївні... Чому він вважає, що Левіцький і Василько були "рішучі вороги поляків" ані "амбітні" політики, але пророки українські патріоти. Це не є одна й та же річ... Чи князь Чарториський не знає, що назву "юго-західний край" нав'язали росіяни правобережній Україні ціли польсько-російської війни 1830-1831 р.? Яка то "група темних осіб" кружляла навколо архикнязя Вільгельма? Цікаво було б довідатися про їх прізвища. Та найбільше кумедне твердження князя Чарториського є те, що українська делегація в Бересті не репрезентувала "жодного легального уряду"... А який тоді був "легальний уряд" на Сході Європи? Рада народних комісарів у Петербурзі? Регенційна Рада у Варшаві? Були то часи революції, та ще якої революції... Існував, правда, легальний уряд, але не був уряд "апостольського" короля Угорщини й імператора Австрії Карла. Чи не забув сьогодні наш "Durchlaucht"? Чому саме вважає князь Чарториський, що Холмщину віддали в Бересті "більшовицькій Україні", коли всім є добре відомо, що Холмщину дістала в Бересті Центральна Рада. А може, Центральна Рада теж була "більшовицька"?

Рік пізніше, 1919 р., на мировій конференції в Парижі, полякам вдалося таки замилити очі Антанті тим, що уряд Е. Петрушевича був "більшовицький", що дало — між іншим — змогу армії Галлера напасти на УГА. Чи князь Чарториський змінав Берестейський мир 1918 р. з діяльністю Паризької мирової конференції 1919 р.?

Ні, що не казати, а спогади князя Ольгерда Чарториського є спізані, спогади впертої людини, що заслужила на концептивні принаймаї 1900 року, а може й раніше.

▲ Я. Чиж друкє в ювілейному альманасі "Свободи" на 1953 р. (стор. 129-133) цікаву статтю про "Чужомовну пресу в Америці". З неї доведу-

3) Знаки наведення в автора.

смося, що 1891 р. з'явився "Жарпато-рутенський Вістник" у стейті Пенсильванія, а 1893 щоденник "Свобода" в Jersey City. Впродовж часу між 1885 і 1938 роками з'явилося українською мовою 135 періодиків, але 1938 р. з тієї кількості залишилося тільки 32. 1952 р. виходило в США 921 чужомовних періодиків. З них на українську мову прападає 35. Найбільший з усіх чужомовних газет тираж мають польські публікації. Загальний тираж чужоземної преси в Америці є 5.448.873 примірників, з них українська преса має тираж 74.804 примірників і займає 18-е місце: жидівська — 455.447, а російська — 87.741 примірник. Українські періодичні видання виходять у стейтах: Connecticut, Illinois, Michigan, New Jersey, New York, Pennsylvania (в останніх двох стейтах кількість українських періодиків є найбільша). 1952 р. існувало 47 українських періодиків: три щоденники, 9 тижневиків, 4 двохтижневиків, 20 місячників, решта або нерегулярні видання або двох-місячники.

▲ Знайдий генерал Фрайденберг, тепер на емеритурі, а колись начальник штабу французьких військ в Одесі (Див. Ф. Назарук. Рік на Великій Україні. Відень, 1920 р., стор. 124 + sq.), призначений в січні 1953 р. на почесного голову "Revue de defense nationale". Фрайденберг, що цілу свою кар'єру зробив у Мароко, скінчив її в ранзі дивізійного генерала.

▲ В газеті "Rivarol" (7. VIII 1953) французький журналіст Paul C. Berger вказує в статті, що має заголовок "Les Russiens contre les Russes" на важливість національного питання в СРСР. До цього автор додає таку чудернацьку примітку: "Під «Russiens» називають громадян не росіяни СРСР, як, наприклад, українців, грузинів, вірменів і т. п.". — Чи треба для наших читачів вказувати на чудасію, що криється в цій примітці й що свідчить, як автор статті не є знайомий з дійсним станом національностей у СРСР? Грузини й Вірмени не є, очевидножкі, "Russiens", що тепер більше не вживається у французькій мові. Нагомість, в XVII-у в. — французький уряд під "Russiens" розумів теперішніх українців, як свідчить проєкт, що не здійснився, торговельного договору в 1666 р. В Архіві Франц. Мін. Закордонних Справ зберігається проєкт торговельного договору між Францією та Московщиною. У точках 3, 5, 8, 9 того проєкту трактуючі сторони називаються — з одного боку "французи", а з другого боку "Московити" й "Руські" (Moscovites et Russiens). Під оими "Russiens" французь-

кий проєкт мав якраз на увазі тодішніх українців, що жили під протекцією московського царя.

▲ Жодне прізвище не є таке відоме в світі, як прізвище *Bottin*, що ним називається щорічник-справник. Його можна скрізь, особливо у Франції, знайти. Але що то була за особа Себастьян Ботен? Він помер 1857 р. після того, як його, як бучшого священника, папа звільнив з його обітниці. 1794 р. він був за генерального секретаря центральної адміністрації в Альзасі, потім був депутатом, коли Наполеон повернув з острова Ельби 1815 р. Закоханий у статистику, Ботен видав спершу "Щорічник північного департаменту Nord", потім видавав "Almanach du Commerce de Paris, des Départements et des principales villes du Monde", що після смерті Ботена 1857 р. зробився "Annuaire du Commerce" іншого паризького видавця Didot. Сьогодні той альманах відомий, як "Альманах-справник Bottin-Didot". На виставці, присвячелій 150-річчю Паризької Торговельної палати" (Червень-Листопад 1953), можна було бачити перні видання альманаху Bottin'a й деякі його листи; між іншим, його лист до президента Академії Наук, що в ньому він відносив Академії свій "L'almanach du commerce".

▲ "Російський Демократ", С. Мельгунов в Парижі, орган "союзу за свободу Росії" (1953, № 3, стор. 54-59), знайшов в музеї антиків якогось "Галичанина"-москвофіла, що протягом 5 сторінок присягає в імені Галичани на вірність Росії... "Москвофіліство" є історичний факт *минулого*, але тепер вже його не має. Правда, що кожний "антик" є вірний присягати на чому хоче й не кожний українець мусить бути український державник, але проте він все ж мусить знати історію України. Отже в "чолобитий" Галичанина (остатній все ж вибрав псевдонім, як підпис...) знаходимо такі історичні перлини: "3 кірня XIII віку Червона Русь дісталася під панування Польщі..." (стор. 55). Автор на тій же сторінці просто змінив Люблинську Унію з Берестейською... — Чому властиво студент Січинський, вбраник Потоцького "людини високої культури, що ставився до російського (!) населення Галичини без звіринного шовінізму" (стор. 57), був "фанатик", а Боблинський, відомий польський історик і наступник Потоцького, як намісник царів у Галичині, був "зв'язтий русофоб"?...

Мимоволі, думка вкрдається до чистача: а що, як той "Галичанин", що не знає минулого про те, що він лише.

поміляється також у сучасному Україні?

▲ *Henry Contamine*, професор університету в Кан, в своїй цікавій книжці "L'Europe est derrière nous (A. Fayard, 1953, стор. 460)" подає, що "історик Лучицький, професор Київського університету, член Думи, надіслав свою книгу про французьких єселія 18 в. до одного з його колеґ в Ренна з надписом "мому крашому другу" (стор. 441). Трохи далі Contamine подає прізвище того французького професора. Був то *Henri Sée*.

Щодо "історика Лучицького" — це був Іван Лучицький (1845-1918) історик землеводіння на Лівобережжі та автор тієї частини Ружанцівського опису, що стосується до золотонського повіту.

▲ В статті "Розмови німих з глухими", що з'явилася в лондонських польських "Wiadomości" (II. X. 1953) знаходимо цікаві думки *A. T. Лютославського* про пропаганду між чужинцями, що їх варто запам'ятати також і українцям.

"...Так, — пише *A. T. Лютославський* — Польща мала багато дечого розповісти світові, але ніде ще не знайшла мови, що на ній її зрозуміли би... Коли мова йде про "світову оцінку", то вважати — свідомо чи невідомо — мова мавиться про народи англосаксонські... В ЗДА, на населення в 160 мільйонів, є найбільше кілька тисяч

людей, що їх можна назвати за творців громадської опінії, коли справа йде про закордонні речі... Між нашим польським способом думання й навіть виразом думки й англо-саксонцями лежить ціла провала, важке для того, щоб його перейти... Не є це лише питання мови, хоч, очевидно, важко було думати про те, щоб когось переконувати, не знаючи навіть його мови. Іде річ — лише польський автор, що видно добре розуміє, як важко провадити пропаганду між чужинцями, про інший спосіб думання, про інші формування тієї думки... Лютославський не робить собі ілюзії: — "Трудність полягає в цьому, що того становища не можна змінити жодним декретом, чи ухвалою. Навіть тоді, коли б мали гроші... Писати про один варіант для іншого це є певна форма літератури, є це мистецтво..."

Колі замість "Польні", що була самостійна держава й навіть велика держава, що мала й має численних прихвильців на Заході, поставити "Україна", то тоді для кожного читача буде ясно, яка це є важка річ оповідати, скажемо, французам (бо ми живемо у Франції) про українців. Тому можна лише знизити плечима, коли читаєш в українських газетах, як треба провадити цю справу. Хто лише не пише про це? Хто лише не подає порад, що їх здебільшого добре знають ті, що волею, чи неволею мусять оповідати французам про Україну й українців!..

ОГЛЯД і РЕЦЕНЗІЇ

Академія Наук Української РСР. Інститут Мовознавства ім. О. О. Потебні. І. П. Іжакевич. Випання російсько-українських мовних зв'язків. Київ 1954. Стор. 104.

Книжка Іжакевича складається з двох частин. У першій він дає історичний огляд українсько-російських мовних взаємин. Ця частина компілятивна, в ній нема жодних власних висловлювань і фактів. Друга частина складається з виписок українізмів у творах російських советських письменників, вона впроваджує в науковий обіг новий матеріал. Щоправда, взаємозв'язків української й російської мови ця частина книжки далеко не висчерпує, бо вона цілком ігнорує живу мову, орудуючи тільки з текстами красного письменства. Тим часом незаперечно є процеси масового проникнення російських елементів в українську розмовну мову всіх промарків людности, а з другого бо-

ку, використання деяких українізмів російських арґо і сленґом. Щодо використання русизмів в мові красного письменства і українізмів у мові російського красногомного письменства, то всупереч бажанням й формулам автора матеріал красномовно доводить безправність української мови в сучасному СССР. Русизми бо в українській літературі пливуть широкою хвилею і витискають, природно чи штучно, відповідні українські тирази, тоді як російські письменники користаються з українізмів у мові малоосвічених персонажів, трактують їх в суті речі як російські діалектизми.

Більша (стор. 3-78) історична частина книжки — важливий документ, якої заборханости, безсоромности, продажности й примітивізму досягло те, що офіційно зветься "українською наукою" в УССР. Якщо на попередніх етапах звичайним було

замовчувати невідгідні факти, то тепер зроблено крок далі: коли треба, неіснуючі факти вигадуються, або чорне називається білим. Щоб не проілюструвати, треба було б просто переписати всю цю частину книжки, без жодного винятку. Обмежуся на кількох прикладах.

У Києві XI сторіччя вироблювалася спільна мова східнослов'янської імперії. Звідки автор знає про це, коли нема жадного збереженого тексту живої мови (не церковного) з Києва цього часу, і жодних текстів взагалі з Чернігова, Полоцька чи Рязані? Фактів нема, є бажання автора, цього вистачає.

У XVI столітті "українська культура, перебуваючи під польсько-литовським гнітом, розвивалася значно повільніше, ніж російська". Певно. Тим то Москва всіх своїх провідних культурних діячів вербувала або з Греції, або з України.

"Возз'єднання України з Росією позитивно вплинуло на розвиток культури і мови української народності". Певно. Варожкова українська культура згаєє, українські книжки взагалі перестають виходити, російська мова запроваджується в київській академії, і ця інституція втрачає своє всеслов'янське значення, стаючи згодом провінційною школою сучасного російського характеру, широка мережа українських шкіл закривається.

Польський вплив на українську мову в XVII ст. був шкідливий. Натомість російський у XVIII сторіччі — благотворний. Як приклад благотворності наводиться, що через російську мову засвоєно такі слова, як *депутат, клас, конституція, манифест, мандат, адвокат, адміністрація, акт, акція, аленістія, арестант, аренда*... — всі в російській формі. Але, на жаль згадані автором, більшість цих слів фігурувала в українській мові завдог до XVIII ст., напр., *депутат* засвідчено з 1587 р., *адміністрація* — з 1622, *акт* — з 1622, *арестант* — з 1583, *аренда* — з 16 ст. і т. д. І прийшли вони через той "неблаготворний" польсько-латинський вплив.

Слідом за російською українська літературна мова також починає широко використовувати живу народнорозмовну мову". Мова про часи Ломоносова й перед ним, себто часи, коли літературна критика Росії ставила максимум перешкод елементам живої мови в літературі.

Грамматика Павловського 1818 р. мстала від впливової граматики Ломоносова. В чому цей вплив — невідомо. Особливо пікантне це твердження тим, що в книжці Павловського, зупереч її назві, граматики взагалі нема — є

тільки правила вимови, кілька парадигм, — все на 21 малій сторінці, а решта книги — це словник і зразки мови.

Зв'язки Котляревського з російською ірої-комічною поезією XVIII ст. не раз показували в літературі. Але цього Іжакевичеві мало, і він установлює неіснуючі зв'язки Котляревського з Державиним, Гулака-Артемовським ні сіло ні внало причеплено до карамаїністів. Про першу половину XIX ст. говориться, що в Росії "ряд прогресивних журналів визнає самобутність української мови та її рівноправність з російською". Жодного такого журналу не названо, і то з тієї простої причини, що їх не було. Увагу українській мові приділяли тільки "реакційні" журнали типу "Маяка".

Іжакевичеві належить честь відкрити стилістичний вплив Гоголя на... Франка, Шевченка, твердити він, вчився народності мови в Пушкіна, при чому "використовував виразові засоби російської мови" в "Кобзарі". Можна було б сказати, що використання російських виразів ледве чи означало б народність української мови поезії Шевченка, але питання це досить безпредметове, бо давно відомо, що "Кобзар" якраз на диво чистий від русизмів.

У другій половині XIX ст. вплив позначається на укр. мові благотворними кальками *втілення* — рос. *воплощение, відродження* — рос. *возрождение*. Дивним дивом однаке втілення якось нагло нагадує польське *wcielenie*, а відродження якось ближче до польського *odrodzenie*, ніж до рос. *возрождение*. Вплив Л. Толстого на Панаса Мирного (О Господи!) виявляється в тому, що останній позичив у першого засіб невласної прямої мови. Пікантність полягає в тому, що Толстой цього засобу не вживав, і в прикладі, поданому Іжакевичем з Толстого, цього засобу нема (Ст. 59). Благотворний вплив Горького на Коцюбинського, бачите, виявився в тому, що Коцюбинський використовував у своїх творах фрагменти народних пісень, елементи мови казок, приказки і засіб антропоморфізації. До цього слід би додати, що вплив Горького на Коцюбинського виявляється ще й тому, що Коцюбинський писав рукою, і то ще й правою, ставив крапки й коми. Відповідно до цього вплив Маяковського на Малюка, Тичину й Вайсана виявився в тому, що всі вони використовували у поезії "живу розмовну мову". Цей вплив Маяковського, незміримо, виявився ще на творчості Котляревського й Шевченка, і це, власне, ведека помилка автора і

може навіть націоналістичний ухил, що він про це не згадав.

Вплив російської мови на Лесю Українку виявився в тому, що вона переклала з російської мови на українську класиків, чого *вона ніколи не робила*, за винятком однієї поезії Надсона, — а на Франка цей благодетельний вплив виявився в тому, що він переклав Маркса і Енгельса на українську мову. Між іншим однаке Маркс і Енгельс писали по-німецьки.

У своєму повзанні на череві перед усім російським Іжакевич заходить часом чи не далі, ніж навіть офіційно вимагається. Зупровадження російської мови викладання в Київській Академії XVIII ст. трактується теж як благодетельний вплив. Чи не виходить з цього, що взагалі українську мову треба закидувати — і це було б вершиною благодетельності. Так само, питаючи, чому Шевченко написав дві поеми й прозу по-російськи, Іжакевич відповідає, що це було потрібне, щоб розширити коло читачів і сферу впливів. (Зуважмо між іншим, що для цього в цивілізованому світі існує така річ, як переклади). Знову ж з цього прямий висновок — про обмеженість, провинційність і непотрібність української мови.

Усе це і багато подібного не має нічого спільного ні з фактами, ні з наукою, але екладається на досконалий автопортрет *самозаперженого* малоруського примітива, позбавленого найменшої культури й найменшого почуття власної гідності. Цей портрет повернується стидем книжки, що вся екладається з огидних і анахроністично складованих питань і советської газетної мови: "Мова художніх творів Гоголя... мала *благодетельний вплив* на дальній розвиток літературних мов як російського, так і українського народів, *осіляк оприялочи існуюму дальшому зближенню*"; "Російські революціонери-демократи *вели нещадну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів*"; "Доброзлюб *вистриває націоналістичні тенденції* Куліша"; "Обидві мови *продовжували р-звиватися в тісному творчому (?) єднанні*"; "Ці слова *мінно (?) взодять у фоні мови української художньої літератури*" і т. д. без кінця.

Що таке Іжакевич, ми не знаємо. Ученого в нього не було. Але його збірник виданий Інститутом мовознавства Академії Наук. На чолі цієї інституції стоїть Булаховський, культурна людина і, визначний мовознавець. Свого часу він мав мужність виступити проти марксистських ідіотизмів. Чому ж він санкціонує смердючу-базгранину Іжакевичів? Чи українські

справи йому не болять, і він лише землячком виконувати їхні нехитрі вихляси?

Юрій Шевельов

Un Caligula à Moscou. Le cas pathologique de Staline. Bulletin de l'Association d'Etudes et d'informations politiques internationales. Supplément du № 98, 16-30 novembre 1953, in 4°, стор. 24.

Ця стаття, що не є підписана, як не робиться в цьому поважному бюлетені, заслуговує як найбільшої уваги всіх тих, що студіюють заплутане становище на сході Європи. Автор передмови до двох праць, що їх написали радянці, що вибрали захід, вважає, що Сталін був такий же безжельний, як римський цар Калігула. Сталін, як і Калігула, страждав манією переслідування, що є також "мегаломанія". Тому останній московський Калігула вважав себе і вимагав од усіх, щоби його вважали "за Сократа, за Аристотеля, за Карла Маркса, за Леніна, за Гете й за Пушкіна".

Він проголосив себе найбільшим філософом, найбільшим письменником, найбільшим мовознавцем, найбільшим полководцем, найбільшим політиком. Як що Калігула *хотів* знищити (підкреслення оригіналу), Сталін дійсно знищив усі інші твори, він навіть викреслив прізвище Достоевського з історії літератури. Калігула думав лише про те, щоби вбити всіх легіонерів. Сталін дійсно наказав фатальну різанину, й скільки це різанини... Взагалі багатством фактів та дотепними міркуваннями ця стаття мусить читатися всіма українцями...

▲ *М. Точило, Болби на веселі. Фейлетони.* Нюрнберг, Видавництво "Час", 1947, 8°, стор. 157. — Є то фейлетони, що їм автор писав у галицьких газетах під час другої світової війни в еміграційних газетах Німеччини. Як такі, вони є важливе джерело до життя Галицької України під час другої світової війни та українських емігрантів після цієї війни. Нераз історики звертатимуться в майбутньому до книжки М. Точила й будуть вдячні авторові й видавцеві. Чому лише автор, чи видавець не вказали точної назви газет, що в них містяться ці фейлетони та не подали їх дати?

▲ *Allotte de la Fuye, Jules Verne, sa vie et son oeuvre.* 1953, стор. (Hachette).

Хто не знає романів Жюль Верна, що між іншим, був також приятель Гетзе-ля, що в свою чергу приятелював з Марком Вовчком. Це дій приятелів завдячує Марко Вовчок, що мала виключне право перекладу творів Ж. Верна,

очевидячки, на російську мову. Отже всім тим прихильникам геніяльного французького романиста радимо прочитати останню біографію Ж. Верна, що її написав родич останнього, написав може надто "зверушливо", але проте подав у своїй праці силу невиданих матеріалів.

▲ *О. Ісидор Соходський. Що дала греко-католицька церква й духовенство українському народові. Філадельфія, 1951, стор. 104 (Видавництво "Америка").*

Мусимо признатися з соромом, що ми не бачили й не знали про цю книжку, що вийшла ще 1951 р. і що її надіслання "Україна" все вимагало. Та цей "сором" трохи пояснюється неординарними видавничими умовами, що запанували тепер у вільному світі. Як би О. Соходський не надіслав цієї книги до редакції "України", ми не знали би її...

Згадана праця лиш стверджує фактами те, що ми не раз твердили, а саме про величезну роль греко-католицької церкви в Галичині (вивчення й виховання духовенства, харитативна діяльність, політична діяльність духовенства, праця духовенства на ділянці шкільної та позашкільної освіти, праця духовенства в господарській і науковій діялках і на полі красивого письменства та організації театру... Все те є заголовки розділів книжки о. Соходського).

Так, роль греко-католицької церкви в Галичині була незвичайна й вона може з певними годіщами оглядатися на часи 1772-1939 рр.

Ціла корисна праця о. Соходського написана об'єктивно, речево й більш менше спокійно, що є рідка в Америці. Резерви в нас викликають декілька речень вступу та те, що деякі твердження автора (стор. 8, 9, 25...) не підкріплені джерелами, що їх варт було б подати на відповідній сторінці. Є також прогалини в цій добрій праці: не узглянена роль греко-католицької церкви в цілій Україні. Є ж прецінь чимало в скитальціні емігрантів у Східній Україні, що родилися й є православні, але визнають велику національну роль греко-католицької Церкви в 19-у віці...

▲ *Записки Белградського Інституту науки і маститства, New York, № 2 (4), стор. 65-127.*

Це число безперечно краще ніж попереднє, що про нього ми писали ("Україна", № 7, стор. 699-700). Воно починається передруком, але ніхто певно не знав її, наукової статті Ігната Дворчаніна, що згинув 1936 р. на Соловецькій Каторзі, про білоруських

студентів на Празькому університеті. Автор використав Liber desanotum з кінця XV в! Тому, що за тих часів не завжди є легко відізнати українця від білоруса, зустрічаємо в цій цікавій статті українські прізвища. До слова, ми не бачили подібної української праці. — Проф. Окінішев присвятив статтю "цивілізаційній основі білоруського історичного процесу", що залишиться в пам'яті читача, бо вона ставить цікаві питання й подає не менше цікаві вирішення деяких питань. — У. Сядура подав зовсім незнані речі про участь білоруських малярів на польських землях в XV в., про Могилівську та Вітебську малярські школи. — М. Кулікевич закінчує свої студії про білоруську музику, що про неї ми не беремося говорити, бо ми не є фаховці в цьому питанні. — Зовсім нові матеріали в білоруській мові, привіє С. Брага в статті "Бероль Альбрехт і Скорина", за Кенігсберським архівом. Тільки чому автор вперто надає крелівський титул пруському князеві Альбрехтові (1490-1568)? — Білоруський переклад зробив отець П. Татаринівіч цих матеріалів, що вперше друкувалися латинською мовою в "Извѣстіяхъ стѣвленія Русскаго языка"... Петербурзької Академії Наук, 1917, XXII, кн. 2). — Цікавий причинок до історії білоруських земель подав Л. О-ч, агаданин німецьку працю професора фінського університету в Гельсінкі (1910-1927) І. Е. Легонена (Lehtonen) про ставовище білоруських земель за часів Катерини II (1772-1782). — У відділі рецензій знаходимо обговорення праць: П. Коваль, Беларусь, Париж, 1953; Степан Колупайа, Німан... і про російського композитора Олександра Гречанінова (обидві останні праці написані англійською мовою). — Варта уваги невеличка, але цінна замітка про білоруську періодичну пресу в 1952 р. — Хроніка цього разу більше наукова, ніж культурна. Взагалі число робить гарне враження.

Митрополит Іларіон. Подія єдиної Христової Церкви. I. Перші спроби поєднання її: Історично-канонічна монографія. Викади на богословським відділі Колегії св. Андрія в Вінніпегу. Вилання Греко-Православної Церкви в Канаді, Вінніпег, 1952, стор. 384.

Скільки не писало, ніде правди діти, дурниці про політику Ватикана на Україні! Все те, що написано про стародавній Ватикан, мається й в книжці митрополита Іларіона. Тут є й про титули Царгородського архієреся й Римського папи (стор. 25-28), й про візантійських каноністів (31) й про "розвій папської влади" (45-80) й

про "Ізидорові декрети" (77), вся історія царгородських патріархів Ігнатія і Фотія (105-136), про "неканонічність Костянтинопільського Собору 869-870 рр. (стор. 153-154)... про "прогрім Римського папи в боротьбі зі Сходом" (166), про гальорфікацію патріархів Фотія (176-180) й Михайла Жеруларія (191-192), про "панську погорду" до грецької Церкви (195), про "грубіянство" римського Папи (199) й т. д.

Але світський критик є обезброшений реченням митрополита Ларіона, що це є "канонічна монографія", він мусить мовчати...

Зрештою, все це ми вже читали й то в "полемічній" літературі початку XVII-го віку... Але тепер не є початок XVII-го віку, а середина XX-го. Хотілось би побачити слід пера Митрополита Ларіона щонебудь нове. Це ми можемо тим легше вимагати, бо в "Україні" (№ 9, стор. 671-678) ми відмітили сімдесятіліття митрополита Ларіона (Чому українські періодичні видання не відмітили, як слід, цю подію в історії української культури?...).

Недобрю, отже книжку написав Митрополит Ларіон. Він забув, що раніш ніж стати Митрополитом, він був проф сюр Іван Огієнко...

Stanislaw Kot. Opposition to the Pope by the Polish Bishops (1557-1560). (Відбитка з "Oxford Slavonic Papers", IV, 1953, стор. 38-70).

Сильний і може найбільший сьогодні знавець Реформи в Центральній та Східній Європі, Станіслав Кот, що його читачі "Україні" вже знають, подає в останній своїй праці, єдину відому досі брошуру "Stateczność", що її написав, парвдоподібно, 1561 р. Станіслав Оріховський, як він підписував своє прізвище в латинській, або Orzechowski в польській мові, український письменник і польський князь (1513-1566). — Перемиський римсько-католицький канонік, він хоча священик одружився, бо виступив проти celibату. Оріховський дістав закордоном добру освіту: в Віні, Віттенберзі та в Італії. Був палкий оборонець українського народу й неабиякий прихильник православної віри, що виявив у своїй праці "Baptismus Ruthenorum" (1544). Підписував свої праці: "Stanislaw Orichowii, gente Roxolani, natione Poloni" (Наприклад, — "In Warszawiensis Synodo Provinciae Poloniae pro dignitate Sacerdotali oratio" (Kra-kow, 1561; Кельн, 1563)).

Сергей Лесной. История "Руссов" в неизвращенном виде. Париж, 1953, in 8°, стор. 86.

Автор, що сам видав свою працю, заатаковує (слово це не є надто сильне, бо Лесной вживає в своїй праці вирази, що їх не вживають звичайно в наукових творах) "норманістів", але їх приписує "норманістам" думки, що їх вони мали хіба 100 років тому. Ніхто сьогодні з "норманістів" не вважає населення Київської Русі за скандинавів. Населення, на нашу думку, було дійсно слов'янське, "Русь", що прийшла з Скандинавії була вельми нечисленна, що швидко розвинулася в слов'янському світі. Але факт залишиться фактом, що на велику історичну арену той слов'янський світ вийшов під керівництвом скандинавів... Праця С. Лесного, хоч він, як лише "звертається не тільки до істориків, але й широкої публіки" (7), не може змінити цього факту. Проте варті уваги промови Фотія, що їх подає автор у перекладі, сьогодні несправедливо забутого Порфирія Успенського, як аналіза праці Костянтина Вагянородного, — Лесной, видно, не знає праці К. О. Фалька про назви Дніпрових порогів (Див. "Україна", № 5, стор. 324-330). Книгу С. Лесного варт прочитати, але якраз історикам, що проти них так виступає автор, а не широкій публіці, що її, боїмося, остання книга С. Лесного тільки може збаламутити.

✱

М. Брадович. Одна нація, одна церква. На чужині, 1950, стор. 99. Питання, що його автор обговорює тут, питання введення Унії в цілій Україні, є питання складне й заслуговує сьогодні наукового обговорення, що його й досі немає в нас. Не знайде, очевидно, читач його також у згаданій книжці. Та цього й не шукав автор, знавший український публіцист, що трактує це питання з всією пристрасстю публіциста, який розглядає справу Унії в її, так мовити, світському аспекті. Отже годі відмічати в цій книзі наукові недоречності, що їх тут чимало. Напр., історик матиме на одну резерву щодо того, як М. Брадович малює українсько-польські відносини за часів Сагайдачного, що до вживання термінів "Переяславська" угода, або "Українська католицька церква" до часів XVII-XVIII в... Ломоносов не з'явився в "другій половині XVII в." а в XVIII в.

Важливість праці М. Брадовича полягає в тому, що він рішуче ставить низку питань, що їх українці здебільшого через якусь громадянську пелюхливість уникають. Ці питання треба обговорювати sine ira et studio, як що дійсно українці хочуть перевернутися в державний нарід. Чим раніш вони їх поставлять, тем краще. Не можна все ж

не підкреслити в праці М. Братовича уривки, що в них він твердить правду про ролі Польщі в справі Унії, про православну віру в теперішньому СРСР, про Українську автокефальну Церкву... Взагалі, це велика розміром книжка М. Братовича дає багато до думання, а це якраз є призначення публіцистики.

**

Analecta ordinis S. Basilii Magni, Vol. I (VII), Fasc. 2-3, Romae 1950, стор. 209-440. Як що залишити по бочці статті й матеріали чисто богословського характеру, що містяться в останній книжці "Записок ЧСВВ" (див. "Україна", № 2, стор. 143-144) — треба перше за все відмітити статтю о. Солов'я про відновлення київської з'єднаної митрополії в Росії за часів Олександра I (в 1806 р.) (стор. 228-248), де автор за невиданими документами з Ватиканських архівів доводить цілком переконливо, що Римська Курія тому не дала своєї канонічної згоди на відновлення митрополії в Києві, що саме тоді вона провадила перемови з австрійським урядом про створення митрополії в Галичині. О. А. Г. Великий, фактичний редактор останньої книжки "Записок" приніс два невидані причинки: два невидані листи кардинала Ізидора, що між іншим, підписався на одному листі "Isodrus Cardinalis rutinensis"; дуже цікаву латинську реляцію, зложену, як думає о. Великий, єпископом Потієм у Римі "про руський наріч і про київську митрополію", що була джерелом "Historiae Relatio de Ruthenorum origine et eorumque miraculosa conversione..." (Coloniae, 1598, 4°, стор. 54) Кардинала Вараніуса, відомого історика католицької Церкви. Йі, між іншим, переклав на французьку мову паризький адвокат Marc Lescarbot під заголовком: Discours de l'origine des Russiens... 1599, 8°, стор. 106. Перевидана 1856 в Парижі князем А. Галициним, 16°, стор. УІІ, 60. К. Королевський продовжує свій вельми цінний опис рукописів з архіву Генеральної Прокуратури Руської Церкви в Римі (стор. 292-338). Згашений А. Годника подав невидані документи з часів Коріятовичів про заснування Мупкачівського монастиря (стор. 339-363). У відділі "Miscellanea" знаходимо також ще одні невідомі вістки, що їх приніс О. Оглоблин про історію архіву Київської з'єднаної митрополії ХУІІІ-го століття (стор. 385-392). Відділ рецензій в останній книжці "Записок ЧСВВ" теж не менш цікавий, хіба що, за нашою думкою, ледве чи варт було вмщати поруч з

рецензіями на наукові праці рецензії на чисто публіцистичні праці. Не треба змінювати літературні жанри. Але, порівнюючи з загальним змістом "Записок ЧСВВ", ця увага є дрібниця. Нехай же "Записки ЧСВВ" продовжуватимуть щасливо свій шлях...

**

Вістник Інституту по изучению истории и культуры СССР, № 5, Мюнхен, 1953, 4°, стор. 208. *Материалы конференции Института по изучению истории и культуры СССР, состоявшейся в Нью-Йорке (США) 20-22-го марта 1953*, Мюнхен, 1953, 4°, стор. 227.

Інститут студій історії та культури СССР, що існує вже три роки в Мюнхені (Чому саме в Мюнхені?), видає оце п'яте вже число свого "Вістника". Статті в ньому поділяються на чисто дослідно-наукові й на чисто політичні. Про останні не будемо тут говорити, хоч треба відзначити, що вони солідно вдокументовані.

Щодо перших, проф. Степун займається "Природою об'єктивності соціалістичного пізнання", що не зовсім відноситься до змісту ані "Вістника", ані Інституту. Є. Юрьевський справедливо доводить, що царська імперія в часах перед першою світовою війною зробила великий поступ у ділянці економіки й що це є легенда, коли більшовицька пропаганда доводить, що до Сталіна було в Російській імперії лише "пусте місце" (стор. 12-27). — М. Міллер студіює "Радянські музеї" (стор. 80-100). — Критика, бібліографія й хроніка в №5 "Вістника" є багата.

Що саме треба відмітити в цьому журналі з притиском, це спокійний, так мовити, об'єктивний тон в студіях, що торкаються сучасного СССР. Нехайже журнал продовжатиме в тому ж дусі й надалі: від цього лише виграє наука.

20-22 березня 1953 р. в Нью-Йорку відбулася наукова конференція Інституту, що в ній у різних доповідях обмірковувалися питання про "діла ХІХ-го З'їзду Комуністичної партії та смерті Й. Сталіна". Всі ці доповіді видано в Мюнхені під вищезгаданим заголовком. Л. М. Васильєв у добре вдокументованій доповіді говорив про "проблему господарського розвитку СССР" (38-47). Ми прочитали з великою цікавістю. — Доповідь А. Філіпова про "культуру на службі тоталітаризму" в СССР (84-98) і доповідь В. К. Завалишина про "ХІХ З'їзд партії й література" (99-102), де автори влучно орудують з джерелами.

Національне питання в СССР знай-

шло своє місце в конференції 20-22-го березня 1953 р., але невелике. Річ бо в тому, що це питання є кардинальне поруч з селянським у СРСР. Тому добру доповідь В. П. Седури "Білоруська культура й тоталітаризм" (103-117) треба лише привітати, але не має в "Матеріалах" доповіді ані про Українську культуру (а це ж культура другої по кількості населення республіки в СРСР), ані доповіді про культуру інших народів СРСР. Якщо "політика" пошкодила цьому, можна тільки засудити таку "політику", все одно з якого боку вона іде. Чим більше буде таких доповідей, тим краще буде для науки. А це мусить бути за основу Інституту...

The Annals of the ukrainian Academy of arts and sciences in the USA. Vol. II, Summer 1952, № 2 (4), стор. 227-353. Ця книжка починається передруком на англійській мові давньої статті Степана Смаль-Стоцького про Шевченка, потім іде надто загальна стаття В. Круницького про "Федералізм і Російська імперія", Д. Чижевський приніс оригінальну, але балакучу статтю про Гоголя, як аргумента й мислителя, а Д. Окіншевич в трохі публіцистичній формі аналізує праці відомого й тепер "модного" есеїста Тоубу в зв'язку з історією Східної Європи. Найкраща частина в цьому зшитку це — досить докладні й різні рецензії І. Дісяка-Рудницького про книжку "I. Reshetar. The ukrainian Revolution 1917-1920" (1952); Д. Чижевського про "Max Vasmer. Russisches Etymologisches Wörterbuch" (1950-1951) (Це вельми важлива рецензія, стор. 323-331); В. Чалленка про R. G. de Bray. Guide to the Slavonic Languages" (1952); П. Одарченка про "Практичний словник" Голосківича (1952); В. Порського про "Русско-українське літературне зв'язи" (1951)...

Як читає уже зауважив, цей зшиток є слабший попередніх від науковим взглядом: він, очевидно, станув на шлях аполітизації українознавства й навіть, як видно з некрологів людей, що мали відношення до української науки (Ісаак Мазена, Марія Скубова...), станув на шлях пропаганди... Хвалити чи засуджувати за це? У французьких наукових колах останній зшиток УВАН не вважатимуть за чисто наукове видання, але кожна країна має свій смак... "Анналі" ж видаються в першу чергу для американців...

І. Мельникова. *Закарпатська Україна в революції 1848 года.* ("Вопросы истории". Академия наук СССР.

Институт истории. 1948, август, стр. 70-86). Питання про революцію 1848 р. на Карпатській Україні мало ще вистудіовано, й кожний новий причинок до цього питання є річ побажана. Автор знає попередню літературу й рясно користуєся з класичних уже праць А. Петрова, О. Мицюка, М. Воллана, І. Брака, І. Свенцицького... (але він не знає документальних студій І. Кривенького: "Оборона організацій руських селян на галицько-угорському пограниччю в 1848-1849 р. р.". ЗНТШ т. 63: "Руська самооборона на галицько-угорському пограниччю 1848-1849", Львів, 1912). Відомі також І. Мельниковий угорські праці й збірка "Зорі Галицької". Та головна вартість згаданої студії, це нові матеріали, що їх автор знайшов у Закарпатському обласному архіві, що з нього можуть тепер користатися радянські дослідувачі.

В розвідці Мельникової бачимо яку велику роллю грало в тогочасних подіях хмілярське духовенство, поступовий розвиток конфлікту між урядом йошута, що категорично відмовлявся задовольнити національні вимоги не малярських народів, спротив українських селян угорської мобілізації...

Як і всі праці сучасних радянських учених на українські теми, розвідка І. Мельникової відповілає теперішньому русифікаційному курсові. Автор закладає А. Добрянському його "австрославізм", тобто прагнення до розв'язання карпатсько-української проблеми в рамках Габсбурзької держави шляхом з'єднання карпатської України з Галициною в окрему автономну одиницю. Уже 1848 р. Українці Закарпаття мусили гарнутися до "великого старшого брата", того самого "брата", що якраз тоді в особі царя Миколи I розгромив Кирил-Методіївське Братство й заслав до Азії найбільшого नेता України. Чому властво радянські вчені не критикують цього самого "австрославізму" в Палацького? Тільки тому, що останній був Чех, а Добрянський — Українець.

Русифікаційні фарби, що ними Мельникова надбралоє свою розвідку, найкраще видно в залуптаній аж до смішного термінології, що її автор уживає для назви Закарпаття й Галичини. Правда "Закарпатська Україна" фігурує в заголовці: це ж бо сьогодні офіційна назва. Але автор бере свій реванш у самому тексті.

Перелічуючи різні слов'янські народи Австро-Угорщини 1848 р., п. Мельникова пише: "русские и украинцы из Закарпатия и Галиции" (стор. 82). Які то "росіяни" жили тоді в Австро-Угорщині? Далі знаходимо таку квітку

“об'єднання ее (Закарпаття) с русскої (української) частью Галичини...” (стор. 83)... Таких прикладів можна було б більше зачитувати...

Очевидячки, автор не забув згадати “не злим тихим словом” Михайла Грушевського. Відповідний уривок — що його належно опіняти наші читачі — варт подати в оригіналі: “Історія Закарпаття в теченні долгого времени подвергалась местными буржуазно-националистическими историками (Волошин, Ревай, Брацайко, Гаджега, Бирчак и др.), воспринявшими основную тезис антинаучной (!) исторической концепции Грушевского...” (стор. 70).

**

Проф. Н. А. Смирнов. *Россия и Турция в XVI-XVII вв.* Москва, 1946, т. I, стор. 159; т. II, стор. 172 (Ученые записки московского Университета. Вып. 94-й) За архівними документами, так званими “турецькими справами”, що зберігаються в “Державному архіві стародавніх актів СРСР” (матеріали й документи колишнього “посольського приказа”, “иностранный коллегіи”, і “Министерства иностранных дѣлъ”) — автор подає огляд російсько-турецьких дипломатичних зносив на протязі XVI-XVII вв. Річ ясна що в книзі Н. Смирнова є чимало матеріалів, що торкаються історії України. Морські набіги козаків на турецькі володіння, тісні взаємини Запорозьців з Донцями, Озівська кампанія Донського козацтва, Хмельниччина, турецька кампанія в Україні 1647-76 рр. (акція Ю. Хмельницького)... Не зайвим буде тут зачитувати інструкцію московському послові Пороухову до султана 1677 р.: “...сь древнѣйшихъ лѣтъ Украина, которая зовется Малой Русеией, находилась подъ державой князей российскихъ и Киевскихъ, на пѣкоторое время отъ подданства отлучилась” (II, 143). Як бачимо, приєднання історії України на користь Москви почалося не з сьогоднішнього дня...

Проте навіть з цих побіжних рядків видно, що документальна частина праці проф. Смирнова мусить ввійти в науковий оборот української історіографії. Інша річ, міркування автора витримані в сьогоднішній казювній ідеології з гетьманами “изумблениками”. Та це вже лейт-мотив цілої першої історичної продукції в СРСР. Спеціаліст-історик — а праця Смирнова писана не для широкого читача. — легко дасть собі раду з “міркуваннями” й коментарем московського вченого.

● А. Лихолат. *Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине.* Москва, 1949, 8°, стор. 214. Погано пишуть історію ті, що її робили: якесь віддаль потрібна, щобі більш менше безсторонньо описувати ті, чи інші історичні події. А коли до цього загального твердження додати, що книжка, що її заголовок поданий вище, вийшла в Москві, де все підпорядковано пропаганді, — зрозуміло, що критик, який хоче залинитися істориком в опінії книжки А. Лихолата, просто опускає безсилно руку. Не є це, очевидно, історія одної з кривавих сторінок новітньої української історії, а офіційний погляд на ці сторінки в Москві 1949 року (підкреслюємо рік, бо зовсім невідомо, чи за якийсь час не зміняться “генеральна лінія” і не з'являться інша “історія”). Дарма, що автор використовує численні періодичні видання, сьогодні зовсім не доступні й навіть невідомі матеріали, але їх трактування просто дивовижне, навіть на радянські умовини, наприклад, антигетьманське зобтання в листонаді 1918 р. було зроблене в згоді... з тим самим гетьманом Скоропадським... Один цей факт свідчить про те, яку правду можна знайти в книзі А. Лихолата. Читач усе ж запам'ятає з цієї книги вираз, що “Затонський і Косіор були вороги народу”, тобто що вони “зліквідовані”. Здається, що це вперше визнають добре відомий уже факт.

● Петро Ісаєв. *Берестейська Унія за новими дослідями.* Філадельфія, 1953, видавництво “Америка”, 8°, стор. 32. — Хоч яке велике значення мала в духовому житті релігійна Унія в Римом 1596 р., але досі ще не має наукової об'єктивної праці про цю іконопомну подію. Воно й зрозуміло: ця подія є й сьогодні актуальна. Скасування Унії в Галичині 1946 р., що його доконав російський радянський уряд, є найкращий доказ цьому.

Є атажє російські, польські, українські, а за релігійним принципом, православні й католицькі праці про українську й білоруську унію 1596 р. Знову таки, під історичним поглядом, справа та зовсім заплуталася через відповідну пропаганду російського Синоду, що мав могутню піддержку царської імперії в цьому питанні.

Тому кращу нову спробу освітити Берестейську Унію, з-так мовити — не казювного російського погляду, треба привітати. Автор згаданої тут творі праці є католик і як такий, очевидно, шукєє в історичних джерелах доказів за Унію. Зовсім слушно він стверджує ворожість і нехить, в давньому й недавньому минулому, поляків до Унії,

але це не є перший раз у історії, що пізніші події зовсім перекреслюють початкові наміри. Поляки XVI в. думали знайти в Унії союзника, але ця Унія виявилася в XIX ст. найбільшим супротивником Польщі... Так можна за автором сміло повторити, що Унія не є "польська справа"... а її таки dokonали самі українські єрархи. Зрештою, автор наводить відомі в історії факти, що свідчать про тяжіння, до XVI в., України до Риму.

Причини Берестейської Унії? Глибокий розклад тоді в Православній церкві. Чому саме Унія зустрінула ворожість? Перевернення поляками чисто релігійної справи в політичну. Протівники Унії, що були лояльні громадяни польської Держави, в очах польського законодавства повернулися в державних злочинців (!). До усього треба додати впливи протестанства, акцію гредької церкви, що ледве чи керувалася виключно високими мотивами, ну й московську зручну пропаганду. За нами, найменшу роллю в протівній боротьбі грало те, що автор, слідами знаменитого публіциста, але не науковця, В. Липинського, називає "українським консерватизмом" (стор. 25-28).

Чому лише П. Ісаїв надав не зовсім відповідний заголовок своїй праці, а саме "за новими дослідями". Які це є нові досліді? Автор цитує праці А. Поссевіні (1586), Тайнера (1800), о. Пірлінга (а не Перлінга, як знаходимо

в автора на стор. 11 (1864, 1882, 1885), А. Тургенєва (1848), П. Жуковича (1901), М. Грушевського (1905)... З "нових досліді" автор цитує лише В. Липинського (1925), але ми вже подали вище нашу думку про вартість аргументації останнього. До слова, численні праці С. Кота були би в пригоді П. Ісаєву там, де він говорить про протестантів (стор. 21-25). Але загалом, це є корисна книжка, написана на легкій і добрій мові, що її мусить прочитати кожний українець, особливо її мусить прочитати "православні" українці.

**

Н. В. Гоголь. "Майська Ніч". Переклад М. Рильського. Державне Видавництво художньої літератури. Київ 1946. 8°, стор. 28.

Читаючи цей переклад, маєм враження що це український оригінал. Чи треба щось більше сказати, щоби підкреслити високу якість перекладу Рильського, справжнього архитвору в своєму жанрі.

ПОДЯКА ЖЕРТВОДАВЦЯМ "АРХІВУ"

До "Українського Архіву у Франції" при Державній Школі Східних Мов у Парижі надійшли пожертви від В. Янова, М. Шерєв, Є. Бачинського, В. Старницького, О. Корбелецького, О. Савчина, С. Кот, Рада Архіву висловлює подяку жертводавцям і прохає всіх українців піти слідами зазначених осіб,

Наше листування

ЛИСТ ЮРІЯ ШЕРЕХА

Ю. Шерєх зазначає в листі до Редакції, що в 9-му числі "України" є два маленькі лягушен, що трапилися в Хроніці через двозначність прізвищ на — ич: на стор. 787 треба "переклад зробила Вородич", і на стор. 788 треба — "цікаву статтю А. Саковіч", бо обидві — жінки".

ВАСИЛЬ КРИЧЕВСЬКИЙ І ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО

В IX-му числі "України" (стор. 682-683), як певно пригадують собі читачі, була видрукована стаття під заголовком "Василь Кричевський і Василь Горленко". З приводу цієї статті, дружина небіжчика п. Євгенія Кричевського, надіслала нам цікавого листа, певного фактичного даних про тієї двох симпатичних діячів на блянці української культури, що також були Василь Кричевський і Василь Горлен-

ко. Нижче ми побачмо той лист, експрививши з нього, щак мовити, особисті моменти...

Редакція

...Василь Григорович дуже любив і цінив Горленка й багато мені розказував про нього й про свої подорожі з ним по Подтащині.

В окремій шухляді у Василя Григ. зберігались Горленкові листи до нього. Інколи він мені їх перечитував. Чисто мистецтво — це був той ґрунт, що споряднював високі душі цих двох Василів.

Деякі листи Горленка майже цілком були присвячені розмовам про мистецтво. Останній критично ставився до "декадентської парочатости" й "кубїстичних витівек", що за ними ховалися безрадість, неутро й нахабство"...

В деяких листах Горленка провадилася думка: коли вже йде питання про

зайвість високого мистецтва й про заміну його улітарним пристосованням — то найкращий вихід, — це поворот до народного мистецтва, що ним якраз займався Василь Григорович.

Пригадую, що в своїх останніх листах Горленко робив пляни про майбутню свою подорож з Василем Гр. до Англії, У Лондоні, як і в Парижі, де Горленко мав своїх друзів.

Десь вкінці життєвої путі В. Горленко згадував, що "чемодани для подорожі до Англії вжекладаються". А потім прийшла вістка про несподівану смерть Горленка...

Всі Горленкові листи були писані російською мовою, крім одного з останніх, де В. Горленко звертався до В. Григоровича: "Ой Василю, Василечку!"

Стиль його листів був легкий і блискучий, насичений влучними дотепами, але тон їх був м'який і сердечний, навіть тоді, коли Горленко нарікав, що Василь Григорович дуже скупо й рідко йому відповідає...

Всі ці листи Горленка згоріли 1918 р. в будинку М. С. Грушевського, як згоріли там же усі проекти й малюнки, що їх робив Василь Григорович під час своєї подорожі з Горленком, що про них є згадка в цитованих листах Горленка до Д. Роща й П. Мирного.

Зберіглося тільки дещо з них в збірках О. С. Грушевського та Ганни С. Шамрай, 2-3 репродукції в "Історії України" М. Грушевського і в "The Studio" — "Peasant art in Russia"...

Евгенія Кричевська

Каракас, Венецуела

"УКРАЇНА" В ЛЯРУСІ 1949 р.

▲ Один з наших французьких друзів прочитавши "відгук" про українські несенітніди в двохтомному Лярусі 1949 р., (див. "Україна" № 1, стор. 56) звертає увагу, що ці несенітніди особливо буйно росквітали в гаслі "Україні", а саме: "немає одваги твердити, що українська держава існувала з IX в. нашої ери, але принаймні ця держава була (так!) пізній васал Литви, Польщі, Австрії (!) й Росії раніше, ніж зникнути, як політична одиниця в XVII в... Відновлена в листопаді 1917 р. у формі УНР, вона воювала 1919 р. подяків спершу, потім росіяни більшовиків, що їх вигнав у вересні 1919 р. з Києва Денкінін... Потім антибільшовицькі сили Денкініна й Колчака почали боротьбу з Врангелем (так!)... Німцям не вдалося, як вони цього бажали, (так!) воскресити 1941 р. українську державу..."

Дійсно, можна лише повторити ("Україна" № 1, стор. 56), що "культура, видно, редакція українського відділу в славному французькому "словнику", особливо, як порівняти двохтомовий Лярус 1949 р. з попередніми його виданнями.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВНИК КАЛІНОВИЧА

▲ Пише до нас читач — неукраїнець: "... З приводу видання російсько-українського словника Каліновича не зайве буде подати Вашим читачам наступні рядки, що з'явилися в московському щомісячному журналі "Слав'яне" (червень, 1948, стор. 59): "... У нас, на Україні, немає єдиної обов'язкової державної мови... Однак люди часто вдаються до російської мови, що є не лише найрозповсюдніша мова, але є мова, що нею писано твори наших вождів Леніна й Сталіна й що на ній існує найбагатіша й найпереводніша в світі художня й наукова література..."

НОВІ СПОГАДИ ПРО ДРАГОМАНОВА

▲ В листі до редакції, Є. Бачинський, в справі "Нових спогадів про Драгоманова" ("Україна" № 3, стор. 170-173) пише так: "Про Драгоманова нам ще більше оповідає тут, у Женеві, пані О. Гольштейн (мати нашого приятеля, д-ра Вебера-Бауера, що й десь добре маєється в Женеві), на святій Академії в салі "Атене", 13 червня 1930 р., коли, за моїм головуванням, українська колонія в Женеві святкувала 35-ліття з дня смерті М. Драгоманова. Оповідання п. Гольштейн, на французькій мові, було остільки цікаве, впрест захоплює революційне, що ми, присутні, слухали, роззявши роти й нічого не здогадалися занотувати те оповідання. Після Академії я розмовляв з панєю Гольштейн і просив її написати свої спогади про Михайла Петровича, або дозволити мені з її слів занотувати їх. Вона відповіла, що пише свої спогади, де про все докладно згадає..."

ДО БІБЛІОГРАФІІ ПРАЦЬ І. КРЕВЕЦЬКОГО

В моїй приватній збірній книжечці знаходиться праця І. Кривецького, яка не ввійшла до поданої в четвертому збірнику "Україні" бібліографії його наукових праць ("Україна" ч. 4, стор. 245): "Аграрні страйки й бойкоту в східній Галичині в 1848-1849 рр. (До історії боротьби за суспільно-

економічне визволене українських селянських мас у східній Галичині). Відбитка фейлетону "Діла" ч. 135, 136, 137 з р. 1906. Львів, 1906 р.

В міжчасі знайшов я відомості про інші наукові праці І. Кривецького, які також не увійшли до поданої бібліографії. "Українська мемуаристика. Її сучасний стан і значіння". Кам'янець, 1919 р., стор. 32: "Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Подали Іван Кривецький і др. Осип Назарук". Кам'янець 1919 р., стор. 40.

Іван Дучків

Торонто, 23 березня, 19 квітня 1952 р.

АННА ЯРОСЛАВНА

Один з наших французьких читачів, що "прочитавши досить пізно" (див. "Україна", № 2, стор. 136) згадку "про Анну Ярославну в Французькому Інституті", вважає за слушне додати, що "вже 1924 р. граф Paul Durrieu зробив у "Академії надписів і красного письменства" доповідь про

нащадків Юлітера у Франції. В своїй доповіді граф Поль Дюбріє довів, що ідею походження від Юлітера через Пилипа Македонського й візантійських писарів встановила у Франції Анна Ярославна, що "походила від візантійського цесаря".

До цього редакція "України" мусять додати, що Анна Ярославна дійсно походила з Македонської родини, але через жінку й не безпосередньо, й що македонська династія приписувала собі Пилипа Македонського, як далекого предка й через це ім'я Пилипа (безперечно, християнське ім'я, бо воно було за ім'я одного з апостолів, але воно не було відоме на Заході), надали у Франції синові Анни Ярославни: був то король Франції Пилип I. Очевидно, що генеологія, яка нав'язує цесаря Василя I-го до батька Олександра Македонського, є також легендарна, як генеологія Бурбонів, що мабуть походила від Юлітера, або генеологія, сфабрикована в XVI в., що за нею князі Гізи походили від Карла Великого.

Україніка

● *І. Борщак*, "Le nouveau président de la République ukrainienne".

"La monde" (8. X. 1953).

Про минуле *П. Тичини* та про Переяславську Раду 1654 р.

● *Ю. Шерех*, "До питання про мовну межу української та білоруської мови". "Orbis", Louvain, т. II, № 1, 1953, стор. 40-48).

За автором цієї межі взагалі не існує (стор. 45).

● *Того ж автора*, "Ces Amériques étrangères". "Preuves", № 35, Janvier 1954, стор. 32-41).

На прикладі поезій поета, що свого часу дістав Сталінську премію, Андрія Малицька, автор показує, що "схід" не розуміє Америки й ролю "народнічества" в російській революції. Є то скорочений варіант англійської статті Ю. Шереха, що з'явилася в збірній праці "What Europe thinks of America", що її видав James Burnham.

● "Знищення УАЩ" В. Е. І. Р. І. № 97, 1953, (стор. 10-12). Стаття, як завжди в цьому бюлетені, не є підписана.

● "Revue des Etudes Slaves" за 1952 рік (том 29-ий) містив статтю М. Раєва (ЗДА) про Юрія Самаріна, цього речника другого покоління слав'янофілів, що відіграв значну ролю в справі скасування кріпацтва в Б. Російській імперії та мав урядове доручення з

Правобережній Україні (стор. 71-81). В хроніці цього самого тому знаходимо критичні уваги А. Вайна, А. Мазона, Р. Портала, П. Паскалі, В. Унбегауена, І. Борщака: про українознавчі праці Ю. Шереха (стор. 123, 196, 208, 209, 216, 239), В. Кисілевського (стор. 133), І. Борщака (179), Р. Смаль-Стецького (191), К. Фалька (209), І. Огієнка (209), J. Simmons та Б. Унбегауена (209), Я. Рудницького (209), М. Гудія (209, 210), Д. Чижевського (210), А. Юрченка та А. Грінберга (210), Е. Кирілюка (211), Я. Дмитерка (211), про видання УВАН в Америці про Шевченка (211), І. Коваленка (211), Метюза (211), Ю. Ковбильського (211, 212), І. Франка (212), І. Чапленка (212), про збірники Мур'я (212), В. Унбегауена (212, 213), М. Андрусєка (213), Я. Рудницького (213), В. Николаєва (213, 214), R. Bächtold'a (214), О. Оглоблина (214, 215, 216), І. Міллера (215), Ковалевського (215), В. Шутото (215), Л. Окіяшевича (216), В. Кєролока (216), про збірник "Чєкра" на Україні (216-217), E. Carr'a (217), E. Посєжної (217), Лєти Д. Дорошенка до С. Мєлєгунова (217), Н. Д. (217), М. Дєваковського (217), І. Гофмєда (217), В. Дорошенка (217), про збірник "Броди" (218), П. Клайєта (218), І. Борщака (218).

219), К. Ганса (218), І. Німчука (218), Бларенса Менінга (218), Л. Шанковського (218-219), Л. Віленького (219), І. Огвінка (219), про "Oriente Christiano" (219), Г. Шабада (219), Ручека (219), М. Каргара (220), Е. Кричевського (220), В. Довженка (220), В. Рибаківа (220), Н. Карлиш (220), Д. Горняткевича (220), В. Шугавського (220), П. Демуцького (221), про "Енциклопедію Українознавства" (221), Д. Дорошенка (221), Л. Виговського (221), Г. Уляшина (245). Треба згадати також некролог Д. Роша (стор. 292-294) згідно пера А. Мазона (див. "Україна", № 6, стор. 477-479) та Д. Дорошенка (295-296) згідно пера І. Боршака (див. "Україна", № 5, стор. 374-377).

НАДІСЛАНЕ ДО РЕДАКЦІЇ:

B. Rudnyckij: "Slavic Linguistic Atlas of Canada and USA" ("Orbis", Louvain, 1952, № 1, p.p. 109-112).

Alfred Rosmer. Moscou sous Lenine. Les origines du communisme. Préface par Albert Camus, Paris, Editions Pierre Horay, 1953, p. 316.

S. George. Вибрані поезії. Переклад М. Ореста. Авґсбург, 1952, in 16°, стор. 88.

Др. Петро Ісаїв. Звідки Русь-Україна прийняла християнство. Філадельфія, ПА, 1952, стор. 70.

Наукове Товариство ім. Шевченка. Proceedings. Філологічна секція I, New-York—Paris, 1952, стор. 80.

Цена — 300 *frs.*
Prix

